

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 1 (283) 2013

СІЧЕНЬ – ЛЮТИЙ

З М І С Т

Подія

- Розширене засідання колегії Державної архівної служби України 5
Доповідь Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург 14

Статті та повідомлення

- Крижанівський В. М.* Вибори в Єлисаветградську міську думу 30 липня
1917 року: підготовка, проведення, результати 44
Авакян В. Р. Динаміка відновлювальних робіт у післявоєнному Севастополі
(1944–1957 рр.) 54
Воронін В. М. До питання створення Директорією УНР першого державного
ордена 67
Клименко О. О. Воєнні гроші США та Великобританії у роки Другої
світової війни 73

З історії архівів та архівних зібрань

- Гика В. М., Крамар О. Ф.* Перші кроки архівного будівництва на Волині 88

Огляди джерел та документальні нариси

- Гула Р. В.* Національна ідея як основа патріотизму української нації та її
аналіз і критика на сторінках видання “Киевлянин” у 1900–1914 рр. 98
Магурчак А. М. Особовий фонд Андрія Жука у ЦДАВО України: історія
створення та загальна характеристика справ 107
Водотика Т. С. Особливості джерельної бази вивчення культури
підприємництва у містах України у період індустріальної модернізації 116
Павлова О. Ф. До 75-ї річниці загибелі українського хореографа
Василя Верховинця 121
Покидченко Л. А. Іван Харитоненко – засновник династії цукрозаводчиків 127
Пришляк В. В. Матеріали архіву зовнішньої політики Російської імперії
до історії гетьманщини часів Данила Апостола 146
Воробьева Н. Н. Внутренняя политика Российской империи в Царстве
Польском и деятельность Варшавского генерал-губернатора И. В. Гурко
(1883–1894 гг.) 162
Пинчук С. А. Балаклавский греческий пехотный батальон в первой четверти
XIX века 171

Публікація архівних документів

- Климова К. І.* “Я часто думаю о Ваших письмах...” (до історії епістолярної
спадщини Володимира Миколайовича Автократа) 197

Архівна справа за кордоном

<i>Левченко Л. Л.</i> Програми захисту архівів під час техногенних і природних катастроф сучасного світу (з досвіду США).....	217
---	-----

Інформація і рецензії

<i>Тримбач С. В.</i> Щоденник Олександра Довженка: кризи ідентифікації	239
<i>Дубровіна Л. А.</i> Корисний посібник з документознавства	247
<i>Мельник Р. І.</i> Ярослав Дашкевич та Іван Бутич у світлі взаємного листування... ..	250

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ольга ГІНЗБУРГ (головний редактор), Віктор ВОРОНІН,
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Наталія МАКОВСЬКА,
Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація),
Сергій МИРОНЕНКО (Російська Федерація), Ольга МУЗИЧУК,
Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Руслан ПИРИГ, Юрій ПІНЧУК,
Валентина ПІСКУН, Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА,
Валерій СОЛДАТЕНКО, Павло СОХАНЬ, Дмитро ТАБАЧНИК,
Ніна ТОПШКО, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ, Микола ЩЕРБАК

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

**“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html**

- © Державна архівна служба України, 2013
- © Український інститут національної пам'яті, 2013
- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2013

CONTENTS

Event

- The Extensive Meeting of Collegium of the State Archival Service of Ukraine 5
The Report of O. P. Hinzburh, the Head of the State Archival Service of Ukraine 14

Articles and Notices

- Kryzhanivs'kyi V. M.* The Elections to the Elisavetgrad City Council
on July 30, 1917: the Preparation, Conduction, Results 44
Avakyan V. R. The Dynamics of the Reconstructive Actions in the Post-war
Sevastopol City (1944-1957) 54
Voronin V. M. About the Establishment of the First Ukrainian State Order by
the Directory of UNR 67
Klymenko O. O. The War Currency of USA and Great Britain During the Second
World War 73

From the history of archives and archival collections

- Hyka V. M., Kramar O. F.* The First Steps of the Archival Development
on the Volyn' Region 88

Sources Reviews and Documentary Essays

- Hula R. V.* The National Idea as the Basis of Patriotism of Ukrainian Nation,
its Analysis and Critics on the Pages of "Kievlyanin" Edition
in 1900–1914 98
Mahurchak A. M. The Personal Fond of Andriy Zhuk in the Central State
Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine:
the History of Creation and General Characteristics of the Files 107
Vodotyka T. S. The Peculiarities of the Sources on Studying of the Culture
of Entrepreneurship in the Ukrainian Cities During the Industrial
Modernization Period 116
Pavlova O. F. To the 75 Anniversary Since the Death of Vasyl Verkhovynets,
the Ukrainian choreographer 121
Pokydchenko L. A. Ivan Kharytonenko – the Founder of the Dynasty of Sugar
Manufacturers 127
Pryshlyak V. V. The Documents of the Archives of Foreign Policy of Russian
Empire on the History of Hetmans of Danylo Apostol Times 146
Vorob'eva N. N. The Domestic Policy of Russian Empire in the Kingdom
of Poland and the Activity of I.V. Hurco, the Warsaw General-Governor
(1883–1894) 162
Pinchuk S. A. The Balaclava Greek Infantry Battalion During the First Quarter
of 19 Century 171

Publication of archival records

- Klymova K. I.* "I Often Think About Your Letters..." (to the History of Epistolary
Heritage of Volodymyr Mykhailovych Avtokratov) 195

Archival Affairs Abroad

- Levchenko L. L.* The Programs of Protection of Archives During the Man-caused
and Natural Disasters of the Modern World (the U.S. Experience) 217

International Relations

<i>Trymbach S. V.</i> The Diary of Oleksandr Dovzhenko: the Crisis of Identification	239
<i>Dubrovina L. A.</i> The Useful Guide on the Document Science	247
<i>Melnyk R. I.</i> Yaroslav Dashkevych and Ivan Butych in the Light of the Mutual Correspondence	250

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

27–28 лютого 2013 року відбулося розширене засідання колегії Державної архівної служби України, присвячене обговоренню підсумків роботи архівних установ, установ системи страхового фонду документації у 2012 році та їх завдання на 2013 рік.

Засідання колегії розпочалося у конференц-залі Верховної Ради України. Відкриваючи роботу колегіального органу Укрдержархіву, Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург відрекомендувала запрошених для участі в засіданні, а також новопризначених директорів державних архівних установ та керівників регіональних центрів страхового фонду документації. Перед присутніми виступив Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності В. А. Кириленко.

Потім учасники засідання заслухали доповідь Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург. В обговоренні доповіді взяли участь директор ЦДАВО України Н. В. Маковська, голова профспілки працівників державних установ України Т. В. Нікітіна, директор Державного архіву Хмельницької області В. Г. Байдич, директор Галузевого державного архіву МВС України Н. І. Татусь, директор Державного архіву Вінницької області Ю. В. Легун, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства О. Я. Гаранін, директор Північно-Західного регіонального центру страхового фонду документації В. В. Кулічов, директор Державного архіву Миколаївської області Л. Л. Левченко, директор Державного архіву Рівненської області М. І. Григорук, заступник директора департаменту – начальник управління взаємодії з державними службами Міністерства юстиції України С. В. Мартиненко. Після обговорення доповідей учасники засідання ухвалили рішення колегії.

Під час роботи колегіального органу відбулася церемонія вручення нагород. Нагрудним знаком “Почесний архівіст України” відзначені В. С. Лозицький, директор ЦДАГО України (2000–2013 рр.), Н. Д. Буценко, директор Державного архіву Донецької області та Г. П. Білоус, директор Державного архіву Полтавської області (2003–2012 рр.). Почесною грамотою Державної архівної служби України нагороджено директора Центрального державного науково-технічного архіву України Є. В. Семенова. Дипломом I ступеня конкурсу науково-методичних

З доповіддю на розширеному засіданні колегії Укрдержархіву виступає
Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург.

Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності
В. А. Кириленко, завідувач секретаріату Комітету Верховної Ради України
з питань культури і духовності Н. Р. Колесніченко-Братунь.

Нагрудний знак "Почесний архівіст України" отримує В. С. Лозицький, директор ЦДАГО України (2000–2013 рр.)

Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург вручає нагрудний знак "Почесний архівіст України" Г. П. Білоус, директору Державного архіву Полтавської області (2003–2012 рр.)

Нагрудним знаком “Почесний архівіст України” нагороджується директор Державного архіву Донецької області Н. Д. Буценко.

Почесною грамотою Державної архівної служби України нагороджується директор Центрального державного науково-технічного архіву України Є. В. Семенов.

Учасники розширеного засідання колегії Укрдержархіву.

Виступ директора Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України Н. В. Маковської (друга справа).

Голова профспілки працівників державних установ України Т. В. Нікітіна.

Заступник директора департаменту організації архівної роботи - начальник відділу міжнародного співробітництва Ю. А. Прилепішева, директор Державного архіву Одеської області І. І. Ніточко, директор Державного архіву Херсонської області В. Ф. Боровик, директор Державного архіву Івано-Франківської області І. І. Гриник (зліва направо).

Учасники розширеного засідання колегії під час відвідин Храму Святого Великомученика Димитрія Солунського в етнографічному комплексі “Українське село”. Екскурсію проводить народний депутат України В. Д. Бондаренко.

Під час презентації спільного українсько-російського видання
 “Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939–1956 рр.”.
 Зліва направо: Голова національної спілки кінематографістів України С. В. Тримбач,
 Герой України, поет, академік НАНУ, Голова комітету з Національної премії
 імені Тараса Шевченка Б. І. Олійник,
 Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург,
 начальник управління організації архівних послуг Федерального
 архівного агентства РФ А. В. Юрасов,
 заступник директора Російського державного архіву літератури
 та мистецтва Г. Р. Злобіна.

Під час перегляду фрагментів хронікально-документального фільму
 “Олександр Довженко. Роздуми після життя”.

і науково-інформаційних робіт з архівознавства, документознавства та археографії нагороджена завідувач відділу архівознавства УНДІАСД Л. Ф. Приходько, дипломами II ступеня – начальник відділу інформаційних технологій Укрдержархіву Ю. І. Забенько та заступник директора Центрального державного електронного архіву України Ю. С. Ковтанюк, дипломом III ступеня – провідний спеціаліст відділу довідкового апарату та обліку документів ЦДАМЛМ України Ю. В. Бентя. Переможцями конкурсу “Автор року-2012”, оголошеного редколегією науково-практичного журналу “Архіви України”, визнано директора Державного архіву Миколаївської області Л. Л. Левченко та історика, публіциста М. О. Бердник.

28 лютого у приміщенні ЦДАМЛМ України продовжилося розширене засідання колегії Укрдержархіву. Із звітом про стан реалізації програм створення страхового фонду документації та діяльність їх регіональних центрів виступив директор Державного департаменту СФД Укрдержархіву В. Л. Степаненко. Після предметного обговорення звіту ухвалено відповідне рішення.

З інформацією про підсумки рейтингового оцінювання діяльності архівних установ за 2012 рік виступила заступник директора департаменту-начальник відділу організаційно-аналітичної роботи та міжрегіонального співробітництва Укрдержархіву Н. К. Богунова, яка зазначила, що рейтингування проводилося з використанням методичних рекомендацій “Застосування критеріїв та показників визначення ефективності діяльності місцевих державних архівів”, розробленими Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства.

Наказом Укрдержархіву від 31.01.2013 № 19 затверджено персональний склад рейтингової комісії. За підсумками оцінювання ефективності діяльності державних архівних установ рейтинговою комісією визначено держархів з найвищим рейтингом (перше місце у рейтинговій шерензі). Ним став Державний архів Волинської області.

Того ж дня відбулася ще одна подія – презентація спільного українсько-російського видання “Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939–1956 рр.”. Учасники засідання, усі запрошені, представники засобів масової інформації мали змогу оглянути виставку архівних документів, присвячених життю та творчій діяльності відомого письменника, кінорежисера, художника, класика світового кінематографа Олександра Довженка.

ДОПОВІДЬ ГОЛОВИ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ О. П. ГІНЗБУРГ

“Підсумки роботи Державної архівної служби України, архівних установ та установ СФД у 2012 році та їх завдання на 2013 рік”

Шановні члени колегії та учасники засідання!

У сучасному світі гуманітарна політика відіграє визначальну роль у забезпеченні сталого розвитку суспільства та держави. За відсутності механізмів та інститутів, орієнтованих на закріплення національної злагоди, загальноукраїнської ідентичності, практично неможливо забезпечити політичну стабільність, дієве функціонування правової системи, демократичний поступ, економічне процвітання в Україні.

Гуманітарна складова державної політики є відповідальною за формування духовного простору людини, безпосередньо формує ідеї, що наповнюють інформаційний, освітній, культурний горизонти суспільного буття та здатні згуртувати націю.

На порядку денному перед усіма гілками державної влади та відповідними інституціями стоїть надважливе завдання – розбудова консолідованого українського суспільства. Поза сумнівом, саме гуманітарна політика має займати ключову позицію у побудові об'єднаного суспільства в Україні.

Осторонь цих процесів не залишаються й архіви, які поступово набувають виразніших ознак соціальних та наукових структурних центрів. Архівні ресурси України є невід'ємним елементом соціального та наукового розвитку на регіональному, національному та міжнародному рівнях, який сприяє інтеграції української культури у світовий комунікаційний простір.

Архіви як складова частина суспільства не можуть бути поза суспільством, не можуть бути поза межами суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, які відбуваються в країні. Реформування органів управління, місцевих органів влади, законодавчі новації щодо надання послуг населенню, про доступ до інформації – всі ці зміни безпосередньо впливають на діяльність архівних установ та установ СФД.

Протягом 2012 року тривало **реформування органів виконавчої влади** різних рівнів. Процес ліквідації та реорганізації центральних та місцевих органів виконавчої влади у 2012 році спричинив збільшення показників з приймання документів з особового складу до державних архівів, архівних відділів міських рад, які порівняно з 2011 роком виросли на 41 %.

Місцеві архівні установи зіткнулися з проблемою зміни правового статусу. Так, у 2012 році у низовій ланці деяких регіонів необгрунто-

вано, всупереч Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, змінено організаційно-правовий статус архівних відділів райдержадміністрацій з відділу на сектор та навіть перетворено на посади головних спеціалістів апарату райдержадміністрації.

Такі факти мали місце у Полтавській, Львівській, Донецькій, Луганській, Хмельницькій, Тернопільській, Кіровоградській, Запорізькій областях.

Низка розпоряджень голів райдержадміністрацій передбачає здійснення реорганізації архівних відділів в архівні сектори впродовж 2013 року. Зокрема, у Херсонській, Черкаській, Сумській, Луганській та Полтавській областях.

З метою врегулювання цього питання Укрдержархів звернувся до Прем'єр-міністра України М. Азарова з проханням зберегти статус архівних відділів райдержадміністрацій. Прем'єр-міністр України, підтримавши позицію Укрдержархіву, дав доручення головам обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій забезпечити вимоги законодавства щодо функціонування і структури у місцевих держадміністраціях архівних підрозділів та нормативів їх штатної чисельності.

Крім того, Мінрегіонбудом із врахуванням позиції Мін'юсту, як головного органу у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері архівної справи, надавалися роз'яснення місцевим державним адміністраціям щодо необхідності збереження існуючої системи місцевих архівних установ і недопущення порушення місцевими державними адміністраціями законодавства у сфері архівної справи в процесі проведення їх реорганізації.

На початку 2013 року за ініціативою Укрдержархіву Мінрегіонбудом додатково надано роз'яснення щодо важливості виконання місцевими державними адміністраціями законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи; з огляду на це до переліків структурних місцевих адміністрацій, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 18.04.2012 № 606, включено архівний підрозділ.

Ще однією проблемою залишається законодавче врегулювання створення єдиної системи архівних установ для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду (**трудоих архівів**) на районному рівні.

Станом на 01.01.2013 в Україні функціонує 1425 трудових архівів, але лише 310 з них мають статус юридичної особи (21,7% від їх загальної кількості). У трудових архівах зберігається понад 4,5 млн. одиниць зберігання. Працівники трудових архівів виконали 297 544 запитів соціально-правового характеру, що значно зменшило навантаження на державні архіви.

Тому буде продовжено пошуки шляхів вирішення проблеми створення трудових архівів на районному рівні. Зокрема, Укрдержархівом на 2013 рік заплановано доопрацювання та подання на затвердження Міністерству юстиції проекту Типового положення про Трудовий архів.

Проведення адміністративної реформи викликало необхідність внесення змін в законодавчу базу діяльності архівних установ та установ системи СФД.

Укрдержархівом у 2012 році на виконання повноважень та відповідно до Плану законопроектної роботи вживалися заходи щодо активізації законотворчої діяльності, розробки та вдосконалення чинних актів законодавства з питань архівної справи, діловодства та страхового фонду документації.

У липні 2012 року прийнято Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”.

Розроблено проект Закону України “Про внесення змін до статті 7 Закону України “Про страхування”. Необхідність розробки зазначеного законопроекту обумовлена неузгодженістю норм Закону України “Про страхування” і Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” в частині страхування документів.

Продовжувалася робота над підготовкою проекту Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про страховий фонд документації України”.

Крім того, приведено у відповідність до чинного законодавства підзаконні нормативно-правові акти у сфері архівної справи, діловодства та страхового фонду документації.

Прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 28.11.2012 № 1103 “Про внесення змін до Порядку утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів і Порядку віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання”. Зазначеною постановою Кабінету Міністрів України норми зазначених Порядків було приведено у відповідність до Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”.

Прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.03.2012 № 126-р “Про передачу цілісних майнових комплексів бюджетних установ до сфери управління Державної архівної служби”.

Крім того, розроблено та видано низку наказів Міністерства юстиції України, які стосуються діяльності архівних установ та установ СФД.

Завершено роботу над Правилами роботи державних архівів України, які знаходяться на стадії реєстрації наказу Міністра юстиції про затвердження цих Правил.

У 2012 році пріоритетами у діяльності Державної архівної служби України були:

удосконалення нормативно-методичного забезпечення контролю за станом діловодства, експертизою цінності та збереженням архівних документів на підприємствах, в установах, організаціях, що є джерелами формування Національного архівного фонду;

забезпечення гарантованої збереженості документів Національного архівного фонду та повноцінного функціонування системи страхового фонду документації;

розширення доступу до архівної інформації, створення електронних архівів, впровадження електронного документообігу.

Нині обсяг документів Національного архівного фонду становить понад 58 млн. одиниць зберігання. Забезпечення збереженості документів, що відображають історію духовного і матеріального життя українського народу, було головним завданням архівних установ протягом 2012 року.

Державною архівною службою вжито низку заходів, спрямованих на вирішення нагальних проблем щодо розширення площ архівосховищ шляхом будівництва нових приміщень або виділення і пристосування наявних вільних будівель для архівних установ. Зокрема, направлено відповідні звернення до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та голів місцевих державних адміністрацій. Державні архіви областей направили такі звернення до голів районних державних адміністрацій та міських рад. Це дало позитивні результати. Так, у листопаді 2012 року прийнято розпорядження Уряду про передачу двох будівель зі сфери управління Міністерства оборони України для розміщення Держархіву Вінницької області.

Додаткове приміщення площею 290 кв. м. отримав Держархів Хмельницької області, а також 22 архівні відділи райдержадміністрацій та 15 архівних відділів міських рад загальною площею 1445 кв. м. Змінили приміщення 10 архівних відділів райдержадміністрацій та 4 архівні відділи міських рад загальною площею 821 кв. м.

Здійснювалося будівництво комплексу споруд центральних державних архівів України у м. Києві, ініційоване Державною архівною службою у 2004 р. У 2012 році освоєно кошти у сумі 19 млн. грн. По блоку "А" проведено монтаж ліфтового обладнання; по блоку "Б" проведено фасадні роботи, монтаж ліфтового обладнання, сходів, вікон, цегляна кладка, облаштування покрівлі; по блоку "В" проводилась добудова 13 та 14 поверхів, монтаж віконних блоків, покрівлі, сходів; по блоку "Г" виконувались покрівельні та каркасні роботи, цегляна кладка.

Упродовж року проведено ремонт 88 приміщень архівних установ. В архівосховищах держархівів Сумської області, м. Києва та у 82 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад довжину стелаж-

них полиць збільшено на 4602 погонних метрів за рахунок додаткового встановлення стелажного обладнання.

У 2012 році архівними установами вжито заходи щодо посилення контролю за організацією охоронного режиму з метою запобігання несанкціонованому доступу до архівосховищ. Нині Держархів в АРК, держархіви областей, міст Києва і Севастополя обладнані охоронною сигналізацією на 82 %, архівні відділи райдержадміністрації – на 54 %, архівні відділи міських рад – на 65 %.

Разом з тим, немає охоронної системи сигналізації у будівлях Держархіву Житомирської області. Частково встановлена охоронна сигналізація в архівних будівлях Закарпатської, Київської, Львівської, Одеської, Тернопільської та Харківської областей.

Протягом року архівними установами перевірено технічний стан засобів пожежогасіння, придбано додаткові вогнегасники. У 39 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад встановлено пожежну сигналізацію. У Держархіві Волинської області та 11 архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад відремонтовано наявні системи пожежної сигналізації.

В архівному відділі Полтавської міської ради встановлено автоматичну систему пожежогасіння. Проведено ремонт наявних автоматичних систем пожежогасіння в 3 архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад.

Однак системами пожежогасіння оснащено лише 5 % сховищ державних архівних установ та архівних відділів міських рад.

Вжито заходи щодо забезпечення температурно-вологісного режиму для зберігання документів в архівосховищах. У 11 архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад встановлено системи кондиціонування та вентиляції повітря. У Держархіві Волинської області та одному архівному відділі міської ради відремонтовано наявні системи.

З метою поліпшення фізичного стану всіх видів документів тривало виявлення й облік документів, що потребують ремонту і реставрації, проводилася дезинфекція, дезинсекція і знепелення справ.

Відреставровано понад 240 тис. аркушів документів з паперовою основою. Відремонтовано понад 1 млн. аркушів документів з паперовою основою.

Архівними установами створено страховий фонд на 11,5 тис. од. зб. на документи з паперовою основою, що перевищило планові показники на 13 %.

З метою поліпшення умов зберігання документів протягом року архівними установами закартоновано і перекартоновано майже 460 тис. од. зб., що загалом на 44 % більше запланованого.

Одним із пріоритетних напрямів роботи державних архівів у 2012 році залишалося перевіряння наявності документів НАФ, відповідно

до Програми здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів Національного архівного фонду на 2009–2019 роки. За рік було перевірено понад 2,8 млн. од. зб.

Держархівами Дніпропетровської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернівецької областей проведено страхування унікальних документів НАФ.

Незважаючи на деякі позитивні зрушення, спрямовані на покращення умов зберігання документів НАФ, залишаються невирішеними питання зміцнення матеріально-технічної бази архівних установ, забезпечення їх придатними для зберігання документів приміщеннями.

Так, залишається невирішеним питання розміщення чотирьох центральних державних архівів (ЦДАМЛМ, ЦДАЛ, ЦДНТА, ЦДАЗУ) у власних приміщеннях. Нині не переміщено документи НАФ Держархіву Чернігівської області з культових будівель у місті Ніжині, в яких немає належних умов зберігання документів.

Основною залишається проблема розширення площ архівосховищ шляхом будівництва нових приміщень або виділення і пристосування наявних вільних будівель. Кількість держархівів, які вичерпали резерви площ для комплектування документами або впритул наблизилися до граничної межі, з кожним роком збільшується. Нині повністю вичерпано можливості для приймання документів на зберігання у семи держархівах. На 90–99 % заповнені сховища ще у чотирнадцяти держархівах. У зв'язку з цим архівні установи не можуть забезпечити своєчасне приймання документів від підприємств, установ та організацій.

Через відсутність фінансування більше десяти років не завершується будівництво приміщень держархівів Київської, Тернопільської областей та м. Севастополя. Не пристосовано для зберігання документів будівлю “Закарпаткнига”, яку передано в оперативне управління Держархіву Закарпатської області.

Не вдалося вирішити питання щодо переміщення фондів держархівів Харківської та Одеської областей з аварійних будівель.

До цього часу не розв'язано проблему щодо функціонування Галузевого державного архіву фінансових посередників Фонду державного майна України.

ЦДІАК не вдалося повернути до державного архівосховища видані Єврейській релігійній громаді м. Києва у тимчасове користування документи НАФ, що належать державі, – сувої Тори, строк видавання яких давно закінчився.

У системі загроз безпеці архівів, є й чинник професійної зради – крадіжки документів. Перед ним безсилі всі технічні засоби захисту і охорони. Найсучасніші системи відеопостереження не дають змоги простежити за кожним рухом архівіста. А встановити електронний захист мільярдів документів поаркушно не може собі дозволити жоден архів у світі.

Чорний список пограбованих українських архівів у 2012 році знову поповнився. Правоохоронними органами у березні 2012 р. затримана співробітниця Держархіву Харківської області, яка зізналася у скоєнні крадіжки документів НАФ.

У Трудовому архіві Канівської міської ради Черкаської області було викрадено і пошкоджено виборчу документацію тривалого строку зберігання окружної виборчої комісії № 197. Винних у крадіжці досі не знайдено.

Через відсутність фінансування не вдалося здійснити страхування усіх виявлених унікальних документів НАФ.

Проблемою, яка потребує особливої уваги, є фінансування фізичної охорони архівів. Відповідно до постанови Уряду від 10 серпня 1993 р. № 615 “Про заходи щодо вдосконалення охорони об’єктів державної та інших форм власності”, державні архіви підлягають обов’язковій державній охороні. Разом із тим, немає захищеної статті бюджетних витрат на закупівлю послуг державної охорони для державних архівів.

Існує гостра потреба в оснащенні архівних приміщень позавідомчою охороною, охороною сигналізацією, сучасними протипожежними засобами, зокрема найгірша ситуація щодо оснащення цими засобами охорони склалася в архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад.

Обсяги робіт з реставрації, ремонту, мікрофільмування та оцифрування документів НАФ, що виконуються державними архівними установами не задовольняють потреб суспільства. Задля невідкладного вирішення цієї проблеми необхідно виділити додаткові штатні одиниці державним архівним установам та оснастити лабораторії з реставрації документів та виготовлення мікрофільмів страхового фонду відповідним сучасним обладнанням і матеріалами.

Досьогодні не обладнано системами кондиціонування й вентиляції повітря понад 80% архівосховищ.

Окрім того, п’ятнадцяти державним архівам вже не вистачає сталожного обладнання. Існуюче обладнання застаріле, частина його виготовлена із дерева. Наявні картонажі для зберігання документів НАФ відповідно до світових стандартів зберігання архівних документів потребують заміни на безкислотні.

З метою вирішення цих проблем Державною архівною службою підготовлено проект розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції Державної цільової програми впровадження сучасних засобів зберігання документів Національного архівного фонду на 2013–2017 роки”. Обсяг видатків, необхідних для виконання Програми, орієнтовно становить 341 млн. грн.

Концепція підтримана Міністерством юстиції, Міністерством соціальної політики та Державним агентством з інвестицій та управління на-

ціональними проектами. Утім Міністерство фінансів вважає її прийняття передчасним. У грудні 2012 року та у січні 2013 року Укрдержархів повторно звернувся до Міністерства фінансів для перегляду позиції.

Лише прийняття та фінансування Державної цільової програми впровадження сучасних засобів зберігання документів Національного архівного фонду на 2013–2017 роки дасть можливість державним архівним установам впровадити сучасні засоби зберігання документів НАФ та поліпшити стан матеріально-технічної бази архівних установ, який на сьогодні є вкрай незадовільним.

У минулому році архівісти України у цілому забезпечили **поповнення нашої історичної пам'яті – Національного архівного фонду**. На постійне зберігання до державних архівів та архівних відділів міських рад надійшло майже 452 тис. одиниць зберігання різних видів документів НАФ.

Забезпечено приймання на постійне та тривале зберігання документації з виборів народних депутатів України.

У зв'язку з ліквідацією державних органів, інших підприємств, установ, організацій, державні архіви та архівні відділи міських рад, змушені були прийняти понад 180 тис. одиниць зберігання з особового складу, що становить 28 % від загальної кількості прийнятих документів.

На обліку в архівних установах перебуває 41888 установ – джерел формування НАФ, з них 34627 установ є джерелами їх комплектування.

Значна увага приділялася питанням нормативно-методичного забезпечення діловодства. Протягом минулого року здійснювалося впровадження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 року № 1242.

Укрдержархівом та архівними установами було погоджено 4833 інструкції з діловодства установам-джерелам формування НАФ.

У 2012 році вийшов новий Перелік типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів, зареєстрований в Мін'юсті як нормативно-правовий акт. Номенклатури справ на 2013 рік підприємства, установи, організації склали вже на підставі цього Переліку.

Значна увага приділяється контролю за станом діловодства та організації зберігання документів в архівних підрозділах установ-джерел формування НАФ. Зокрема, державними архівами та архівними відділами міських рад проведено 28 оглядів стану діловодства та збереженості архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях, 7467 комплексних, тематичних і контрольних перевірянь роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів.

Успішно працювали експертно-перевірні комісії державних архівів, які схвалили понад 651 тис. одиниць зберігання управлінської документації постійного зберігання, погодили майже 467 тис. одиниць зберігання з особового складу.

За звітними даними 74 % установ-джерел формування НАФ мають номенклатури справ, 71 % документів постійного строку зберігання та 79 % документів з особового складу описано в установах і схвалено (погоджено) експертними комісіями.

Укрдержархів разом з нашим галузевим інститутом та ЦДЕА протягом року активно працювали над проблемами впровадження електронного документообігу та зберігання електронних документів. За результатами цих досліджень підготовлено низку методичних розробок та нормативних актів, зокрема: проект наказу Мін'юсту "Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передачі на архівне зберігання", проект постанови Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до Типового порядку здійснення документообігу в органах виконавчої влади". Зазначені документи знаходяться на розгляді в Мін'юсті.

Разом з тим у сфері формування НАФ є проблеми. Через відсутність вільних площ в архівосховищах, насамперед в держархівах областей, вже кілька років не вдається здійснити приймання на постійне зберігання документів, що зберігаються на підприємствах, в установах, організаціях понад встановлений строк. Нині їх кількість становить 1 млн.744 тис. одиниць зберігання, що лише на 3 відсотки менше, ніж у 2011 році.

Майже не комплектуються держархіви Закарпатської, Львівської, Херсонської областей, м. Києва.

Гострою залишається проблема приймання документів з особового складу ліквідованих підприємств, установ, організацій до державних архівів областей та архівних відділів, а не до трудових архівів. У цьому році ситуація погіршилася порівняно з минулим роком, оскільки зазначених документів було прийнято на 41 відсоток більше.

Як свідчать перевірки установ-джерел формування НАФ, за останні роки знизився рівень правової і професійної культури роботи з документами в державних органах, органах місцевого самоврядування, інших підприємствах, установах, організаціях, що негативно впливає на якість формування Національного архівного фонду. Є випадки втрати документів на стадії діловодства, не на належному рівні проводиться експертиза цінності документів. Нам необхідно більше уваги приділяти проведенню семінарів, курсів підвищення кваліфікації з питань діловодства та архівної справи, а також збільшити вимоги до якості підготовлених номенклатур та описів справ, що розглядаються експертно-перевірними комісіями державних архівів.

Перехід на електронний документообіг з використанням електронного цифрового підпису вимагає від архівістів організації методичного забезпечення та контролю за його впровадженням в установах-джерелах формування НАФ, а також забезпечення у подальшому надійного зберігання електронних документів. У зв'язку з цим стає нагальною проблема навчання та підвищення кваліфікації фахівців державних архівних установ, насамперед працівників відділів діловодства та формування НАФ, стосовно навичок організації роботи з електронними документами у діловодстві та їх передавання на архівне зберігання.

На жаль, через відсутність належного фінансування наші архіви на сьогодні не мають сучасного обладнання для забезпечення приймання електронних документів на постійне зберігання. Вкрай не вистачає фахівців з інформаційних технологій, які не залишаються працювати в архівній галузі через низьку заробітну плату.

Через брак фінансування протягом 2012 року зрушень не відбулося й у **сфері інформатизації архівної галузі**, оскільки для вирішення цих питань передусім необхідна відповідна матеріально-технічна та технологічна база. В цілому це свідчить про відсутність належної уваги з боку держави та безпосередньо директорів архівних установ до питань накопичення та надійного збереження електронної інформації, відсутність ресурсів для переведення архівної інформації в електронну форму та неготовність архівів до надання послуг громадянам та суспільству в електронному вигляді.

На жаль, вже четвертий рік поспіль кількість серверів у галузі збільшується за рік лише на один і зараз становить 34 одиниці, 14 державних архівних установ взагалі не мають серверів.

Кількість комп'ютерів збільшилась з 974 до 1009 одиниць, або на 3,6 відсотка. Кількість комп'ютерів, об'єднаних в локальні мережі, зросла на 7,4 відсотка. Проте загалом в локальні мережі об'єднано лише 70 відсотків комп'ютерів. Доступ до мережі Інтернет забезпечено ледве з половини комп'ютерів, зростання цього показника за 2011 рік – 22 відсотки.

За звітний рік створено підрозділи з інформаційних технологій в ЦДАВО України та Держархіві Хмельницької області. Лише 11 державних архівів мають відповідні структурні підрозділи.

Лише 20 архівних установ виконали рішення колегії 2011 року щодо реєстрації сайтів в архівному домені України, а офіційний сайт ЦДАВО України досі знаходиться на сервері іноземної держави.

Значна кількість державних архівних установ продовжує користуватись безкоштовними сервісами електронної пошти, які не забезпечують захист інформації, що належить державі.

У минулому році усі держархіви оцифрували довідковий апарат та архівні документи, однак різними темпами та з неоднаковою

ефективністю. Держархіви Вінницької, Волинської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької та Чернігівської областей мають книжкові сканери та можливість оцифровувати архівні ресурси, але постає питання організації ефективного та зручного доступу, захисту та надійного зберігання електронної інформації.

Сховища для зберігання електронної інформації мають лише 3 державні архіви: ЦДІАК, ЦДКФФА та Держархів Волинської області. В інших держархівах відсутні централізовані сховища даних для зберігання отриманих цифрових зображень. Це унеможливує ефективне використання вже наявної інформації та її захист від пошкодження або втрати внаслідок як помилок або несанкціонованих дій персоналу, так і технічних аварій.

Необхідно також вжити заходи щодо запобігання втраті інформаційного ресурсу шляхом організації зберігання усіх файлів на серверах та впровадження технологій захисту інформації в інформаційних системах, у тому числі регулярного автоматичного страхового копіювання на надійні носії. На сьогодні лише в ЦДКФФА придбано першу в галузі систему резервного копіювання інформації на магнітних стрічках. Також обов'язково повинні бути призначені особи, відповідальні за захист інформації.

Для впровадження будь-яких сучасних інформаційних технологій та реалізації Державної програми електронного урядування необхідний надійний і швидкий доступ до серверів Укрдержархіву з кожного робочого місця архівіста, тому постає актуальне завдання – організувати доступ з кожного комп'ютера до мережі Інтернет і підключення установи зі швидкістю каналу не менше 4 мегабіт на секунду.

У 2011 році на вимогу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України призупинено роботу над проектом “Український мартиролог” з причини відсутності Комплексної системи захисту інформації в Укрдержархіві та архівних установах. Цю проблему слід вирішити якнайшвидше, оскільки не тільки “Український мартиролог”, але й будь-які майбутні архівні проекти не можуть бути реалізовані без сертифікованого захисту інформації. Необхідно побудувати систему захисту інформації або закласти кошти на її побудову в бюджетний запит на 2014 рік.

Дуже гостро стоїть питання легалізації програмного забезпечення, і Уряд приділяє цьому все більшу увагу. Протягом 2013 року необхідно здійснити легалізацію усього програмного забезпечення, що використовується в архівній установі, у тому числі програм антивірусного захисту як для окремих комп'ютерів, так і для серверів, або замінити на аналоги, які не потребують ліцензування.

Отже, щоб не залишитись на узбіччі розвитку інформаційного суспільства, у 2013 році державним архівним установам належить здій-

снити основні заходи з побудови власних інформаційних систем як складових галузевої системи, зокрема впровадити сервери, завершити побудову локальних мереж і підключити до них усі комп'ютери, крім тих, де обробляється інформація з обмеженим доступом.

2012 рік у діяльності архівних установ характеризується збільшенням показників у напрямку здійснення **інформаційної політики та проведення іміджевих заходів, активізацією співпраці із громадськістю.**

У 2012 році державними архівними установами значно перевищено переважну більшість планових показників з використання інформації документів НАФ.

Ефективним засобом розкриття інформаційного потенціалу НАФ та доведення вагомості суспільного значення архівів є направлення держархівами 1045 спеціальних інформаційних документів до різних рівнів органів державної влади, місцевого самоврядування, інших установ та організацій.

У 2012 році розглянуто більше 388 тис. запитів (понад 48 тис. тематичних, майже 307 тис. соціально-правового характеру, 31 тис. – за актами цивільного стану, 1892 генеалогічних). У звітному періоді зросла кількість тематичних запитів (на 20%) та запитів за актами цивільного стану (на 17 %), тоді як кількість запитів соціального характеру зменшилася на 10 %.

Найбільше навантаження припало на ЦДАГО, ЦДІАК, держархіви Волинської, Львівської, Одеської та Чернівецької областей.

Електронна реєстрацію звернень громадян, комп'ютерні системи обліку звернень громадян та контролю за вирішенням порушених у них питань функціонують у ЦДІАК, ЦДІАЛ, ЦДНТА, ЦДАМЛМ, ЦДЕА, держархівах в АРК, Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернівецької областей, м. Севастополя.

У 2012 році читальні зали держархівів відвідало понад 25 тисяч користувачів, у тому числі 1224 іноземних дослідники, яким було видано для роботи понад 434,5 тис. справ.

Читальні зали центральних держархівів відвідало 4139 користувачів, держархівів областей, мм. Києва та Севастополя – 10778 користувачів, архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад – 10318 користувачів. Найбільша кількість дослідників працювала в читальних залах ЦДАВО, ЦДІАК, ЦДІАЛ, держархівів в АРК, Волинської, Одеської, Сумської, Чернігівської областей.

Продовжує зростати кількість дослідників, які працюють в читальних залах держархівів за генеалогічною тематикою, у 2012 році зареєстровано 3252 таких дослідники (на 4% більше, ніж у 2011 році).

У 2012 році архівні установи підготували і провели 426 радіопередач, 392 телепередачі, на сторінках періодичної преси опубліковано 1460 документальних публікацій.

Супровід постійних тематичних рубрик у газетах здійснюють ЦДАГО, ЦДАК, ЦДНТА, держархіви Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Запорізької, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Сумської, Чернівецької, Чернігівської областей, м. Києва.

ЦДАМЛМ 2012 року започатковано за підтримки Укрдержархіву та успішно реалізовано літературно-музичний проект “Мистецькі зустрічі в архіві-музеї”.

Планові показники з підготовки виставок перевиконано на 39%. На високу оцінку заслуговує рівень підготовки виставок: документальної виставки з нагоди 125-ї річниці від дня народження С. А. Ковпака; “Штаб нескорених” до Дня партизанської слави та 70-річчя створення Українського штабу партизанського руху; “Всесвіт Олеса Павловича Бердника”; документально-книжкової виставки, присвяченої видатному українському прозаїку П. А. Загребельному; українсько-вірменської документальної виставки “Історія Вірменської церкви в Криму”; “За сімома печатками: П. А. Столипін та Київ”.

Минулого року керівництво Укрдержархіву взяло участь у 56 іміджевих заходах, серед яких: прес-конференції, брифінги, відкриття документальних виставок, участь у робочих засіданнях за участі представників влади, ЗМІ та громадськості, виступи на радіо та телебаченні тощо.

Традиційною є участь Голови Державної архівної служби у прямій телефонній лінії Кабінету Міністрів України. В ефір телеканалу “Перший національний” вийшло дві телепередачі “Уряд на зв’язку з громадянами” за участі Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург, присвячені пріоритетним напрямкам діяльності Укрдержархіву, державних архівних установ та установ СФД.

У 2012 році на офіційному веб-порталі Укрдержархіву у рамках рубрики “Прес-центр” почала діяти і постійно оновлюється підрубрика “Реагування на критику у ЗМІ”.

На виконання вимог, встановлених Конституцією України, Законами України “Про доступ до публічної інформації” та “Про інформацію”, інших нормативно-правових актів з метою забезпечення ефективності та прозорості своєї діяльності Державна архівна служба та державні архіви забезпечують розміщення і постійне оновлення на власних офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет публічної інформації, що перебуває у їх володінні та забезпечують таким чином доступ до публічної інформації громадськості, надання представникам громадськості інформаційних та інших послуг.

2012 року обсяг інформації на офіційному веб-порталі Укрдержархіву збільшився з 8 ГБ (2011 рік) до 18 ГБ, кількість відвідувачів на

добу залишилася на рівні 2011 року – близько 3 тисяч. Кількість відвідувань у минулому році становила понад 917 тисяч відвідувань, що на 44 тисячі більше ніж позаминулого року.

На офіційному веб-порталі Укрдержархіву функціонує 35 тематичних рубрик, інформація яких постійно оновлюється.

Серед центральних держархівів найвищі показники інформаційного наповнення власних офіційних веб-сайтів в УНДІАСД, ЦДКФФА, ЦДНТА, ЦДАЗУ, ЦДАГО, ЦДЕА. За наявністю рубрик, визначених параметрами Укрдержархіву та нормативними актами, а також якістю їх інформаційного наповнення слід відзначити веб-сайти держархівів Закарпатської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Рівненської, Сумської, Харківської, Чернівецької, Чернігівської областей, м. Києва.

Покращилася робота в цьому напрямку в УНДІАСД, ЦДІАК, ЦДАМЛІМ, держархівах Волинської, Луганської, Львівської областей, м. Севастополя.

Нині в Україні впроваджуються принципи Декларації Відкритого Уряду щодо відкритості та прозорості державної політики, залучення до її формування інститутів громадянського суспільства, забезпечення професійної чесності в державному управлінні та доступності інформації про роботу органів виконавчої влади.

Укрдержархівом 2012 року активізовано **співпрацю з Громадською та Науково-експертною радами при Державній архівній службі**. Питання ефективної взаємодії Державної архівної служби із ЗМІ та громадськими організаціями перебуває під постійним контролем керівництва Укрдержархіву та не менше ніж раз на рік розглядається на засіданні колегії Укрдержархіву.

Минулого року відбулося чотири засідання Громадської ради при Укрдержархіві (з них три – спільно з Науково-експертною радою), на яких розглянуто проекти законодавчих актів, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів у сфері архівної справи. Установчими зборами сформовано новий склад Громадської ради при Укрдержархіві на наступні два роки, обрано Голову Громадської ради.

Видавнича діяльність державних архівів, а саме підготовка збірників документів, наукових розвідок, монографій, біографічних та довідкових видань була спрямована на виконання Плану науково-видавничої роботи державних архівних установ на 2012 р, Програми підготовки архівних довідників на 2011–2013 рр. та Перспективного плану науково-видавничої роботи на 2009–2013 рр.

Серед документальних публікацій та довідкових видань, що вийшли друком, слід назвати підготовлене спільно з російськими колегами видання “Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939–

1956 рр.”, “Сковорода Г. Ізраїльський Змій: трактат” (ЦДІАК), “Війна 1914–1917 рр.: Із особистого фотоальбому генерала графа Ф. А. Келлера” (ЦДКФФА), “Карти і плани у фондах Державного архіву Херсонської області: покажчик” (Держархів Херсонської області), навчальний посібник С. Г. Кулешова “Загальне документознавство” (УНДІАСД).

Активізувалася науково-видавнича робота в ЦДІАЛ, ЦДАГО, держархівах Закарпатської, Запорізької, Київської, Полтавської, Тернопільської, Чернігівської областей.

Традиційно в центрі уваги громадськості знаходяться **питання доступу до архівних документів**.

Перегляд грифів секретності архівних документів та приведення їх у відповідність до вимог законодавства є актуальним та перебуває на постійному контролі керівництва Укрдержархіву.

Аналіз роботи з розсекречення свідчить про те, що кількість документів, які було засекречено за часів колишнього СРСР, постійно зменшується. Так, за останні три роки кількість секретних справ, що знаходяться на зберіганні в державних архівах, зменшилась майже вдвічі та станом на 01.01.2013 становить близько 79 тисяч одиниць зберігання (0,19 % від загальної кількості одиниць зберігання).

На даний час роботу з розсекречення документів колишнього СРСР завершено державними архівами Луганської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької областей та держархівом міста Севастополь. За 2012 рік у державних архівах переглянуто 13626 справ, що становить близько 82 тис. секретних документів. За результатами роботи експертних комісій було розсекречено понад 64 тис. документів та знижено грифи секретності 3,5 тисяч документів.

Стабільно високий показник перегляду грифів секретності матеріальних носіїв інформації мають ЦДАВО, держархіви Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Рівненської, Харківської, Чернігівської областей. Упродовж 2012 року найбільш активно проводили роботу з розсекречення держархіви Закарпатської області та міста Києва. Також, враховуючи специфіку науково-технічної документації, окремо слід відзначити активну роботу ЦДНГА з перегляду грифів секретності та постійну співпрацю з цього питання з державними експертами з питань таємниць.

У той же час на секретному зберіганні в державних архівах перебувають документи, які не містять державної таємниці. Це фонди вищих органів влади та державного управління, збройних сил, народного господарства тощо.

З метою подовження термінів перегляду грифів секретності архівних документів керівництвом Укрдержархіву було подано відповідне звернення до Прем'єр-міністра України. Дорученням Першого Віце-

прем'єр-міністра України від 04.01.2013 до № 1118 було погоджено подовження терміну перегляду грифів секретності матеріальних носіїв інформації та приведення їх у відповідність до вимог законодавства державними архівами до грудня 2014 року.

Науково-дослідна та методична робота державних архівних установ та установ СФД у сучасних умовах є базою розвитку архівної галузі та системи страхового фонду документації і спрямовується на виконання основних функціональних завдань, забезпечення пріоритетних напрямів діяльності архівних установ та установ страхового фонду документації.

У 2012 році відповідно до плану науково-дослідної і методичної роботи архівні установи працювали над 8 науково-дослідними темами та 96 методичними розробками.

Виконано запланований обсяг робіт з розробки 7 науково-дослідних тем і 80 науково-методичних розробок. Позапланово виконано 23 методичні розробки.

Переважна більшість наукових і методичних розробок архівних установ була присвячена питанням забезпечення збереженості та обліку документів НАФ.

УНДІАСД підготовлено монографію “Національний архівний фонд: сутність, історія, структура”, в якій здійснено аналіз та подано узагальнення ключових історико-культурних, теоретико-методологічних, правових аспектів організації, формування, обліку та зберігання НАФ в Україні.

У 2012 році навчальному посібнику “Документознавство” Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України надано гриф навчального посібника для вузівської підготовки спеціальностей “Архівознавство” та “Документознавство та інформаційна діяльність”.

Важливим результатом термінологічних студій став підготовлений УНДІАСД двомовний словник “Архівна термінологія: україно-англійський та англо-український словник”, який забезпечить сумісність української архівної термінології з міжнародною.

На належному рівні здійснювався науково-методичний супровід формування НАФ. Було підготовлено, зокрема, методичні рекомендації зі складання архівних описів, які встановлюють єдині вимоги щодо підготовки описів управлінських документів з паперовими носіями інформації в традиційному форматі, з урахуванням подальшого переходу до складення описів як електронних довідників; Перелік документів постійного строку зберігання, що утворюють у науково-технічній та виробничій діяльності, нова редакція якого сприятиме відбору та збереженості всіх видів науково-технічних документів, що належать до Національного архівного фонду України.

Розроблено Концепцію перероблення структури та змісту Державного класифікатора управлінської документації (ДКУД), що матиме

суттєвий вплив на формування системи управлінської документації в Україні.

Продовжувалися розробки з метою удосконалення системи роботи з електронними документами та запровадження електронного діловодства. Так, УНДІАСД, ЦДЕА підготовлено науково-аналітичний огляд “Обґрунтування віднесення електронних інформаційних ресурсів до Національного архівного фонду”.

У співпраці ЦДЕА та ЦДАВО підготовлено методичні рекомендації щодо доступу державних архівів до електронних документів, що знаходяться на зберіганні в ЦДЕА.

Вагомий внесок було зроблено ЦДЕА, яким підготовлено цілу низку методичних рекомендацій, аналітичних оглядів та інструкцій з питань функціонування електронних документів.

Наукова та науково-технічна діяльність у сфері страхового фонду документації протягом 2012 року здійснювалась НДІ мікрографії згідно з Тематичним планом наукових робіт на підставі затверджених технічних завдань. У 2012 році виконано 56 етапів 19 наукових робіт та взято участь у проведенні експертизи 33 міжнародних стандартів.

Низку методичних рекомендацій для установ СФД розроблено Державним департаментом СФД.

Водночас слід зазначити, що державними архівними установами в 2012 році не виконано 14 запланованих тем, що складає 13,5 % від їх загальної кількості.

Не в повному обсязі виконали плани науково-дослідної та методичної роботи держархіви Житомирської, Кіровоградської, Полтавської областей.

На жаль, у 2012 році ми не мали змогу провести конкурс наукових праць на здобуття премії імені Василя Веретенникова, оскільки Положення про цей конкурс досі не затверджено Міністерством юстиції.

Водночас Укрдержархівом проведено конкурс науково-методичних і науково-інформаційних робіт з архівознавства, документознавства, археографії за 2011 рік, і сьогодні ви станете свідками вручення дипломів та премій працівникам Укрдержархіву, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Центрального державного електронного архіву, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва за кращі науково-методичні і науково-інформаційні роботи.

Укрдержархів постійно приділяє увагу **розвитку двостороннього співробітництва з державними архівними службами іноземних держав** шляхом укладання двосторонніх міжвідомчих міжнародних договорів, проведенню інвентаризації раніше укладених таких договорів. На сьогодні Укрдержархівом укладено 28 міжнародних міжвідомчих угод про співробітництво в сфері архівної справи з державними архів-

ними службами іноземних держав, два Протоколи про спільні проекти та три Меморандуми про співробітництво.

2012 року Укрдержархівом укладено двосторонні міжвідомчі міжнародні договори про співробітництво в архівній сфері з Національним архівом Республіки Куба, Архівом Югославії, Генеральною дирекцією Державних архівів Баварії. Одним з основних напрямів міжнародної діяльності за цими договорами є розвиток й зміцнення взаємовигідної співпраці з архівними службами іноземних держав у галузі взаємного виявлення та обміну копіями документів з історичного минулого Сторін. Більшість договорів передбачає здійснення систематичного обміну спеціалістами, обміну публікаціями, довідковими, джерелознавчими виданнями та фаховою архівною літературою, організацію спільних документальних виставок, участь у наукових та фахових конференціях, здійснення інших форм професійних контактів у галузі архівної справи.

Минулого року керівництво Укрдержархіву та делегації українських архівістів на чолі з керівництвом Укрдержархіву взяли участь у міжнародних заходах та консультаціях з керівниками державних архівних служб та державних архівних установ держав-учасниць СНД та Європейського Союзу з питань поглиблення двостороннього співробітництва, у роботі чергової Генеральної Асамблеї Європейського регіонального відділення Міжнародної ради архівів, 17-го Міжнародного конгресу архівів “Виклики та зміни” (Австралія), 13-ої Загальної конференції Євро-Азійського регіонального відділення МРА, у консультаціях з керівництвом Міжнародної служби розшуку з питань можливих напрямків співпраці щодо пошуку інформації про громадян України, які зазнали переслідувань з боку нацистської окупаційної влади, у засіданні експертів з питань архівів з історії Голокосту, що зберігаються в архівосховищах України.

На виконання доручення Кабінету Міністрів України та Плану спільних заходів з Федеральним архівним агентством (Російська Федерація) на 2011–2013 роки Укрдержархівом організовано та проведено на базі Державного архіву Закарпатської області щорічну зустріч керівників державних архівних служб України, Росії та Білорусі за участі директорів державних архівних установ цих держав. У рамках цієї зустрічі відбулося робоче засідання “Стан, проблеми та перспективи діяльності регіональних архівів”.

Поглиблення взаємодії із закордонним українством, поповнення НАФ документами, що належать до культурної спадщини української нації і перебувають на зберіганні в архівосховищах іноземних держав, лишаються пріоритетними напрямками міжнародної діяльності Укрдержархіву.

Попри фінансову кризу та відсутність фінансування робіт із виявлення в іноземних архівосховищах документів з історії України,

архівні установи постійно здійснюють роботу щодо виявлення таких документів.

Основні завдання щодо **створення страхового фонду документації**, інші закріплені завдання і функції Департаменту та установ СФД в цілому виконано. Формування страхового фонду документації України здійснюється на плановій основі шляхом розроблення та реалізації галузевих і регіональних програм створення страхового фонду документації.

У 2012 р. набули чинності 12 нових галузевих програм і доповнень до галузевих програм та 36 нових регіональних програм формування СФД.

На 100 % виконано планові завдання щодо формування СФД за Державною програмою формування страхового фонду документації на продукцію спеціального призначення на 2005-2014 роки відповідно до обсягів фінансування, передбачених у Державному бюджеті України на 2012 рік.

З дотриманням планових показників за 2012 рік реалізовано 12 галузевих програм. З відставанням від планових показників – 22 галузеві програми.

Основним важелем впливу на стан розробки та реалізації органами влади програм формування СФД є методична робота.

Державним департаментом СФД та фахівцями регіональних центрів проведено 193 методично-консультативні наради у центральних та місцевих органах виконавчої влади.

Спеціалістами регіональних центрів СФД прочитано 103 лекції для спеціалістів місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій з питань функціонування державної системи страхового фонду документації.

Протягом року було здійснено заходи з формування СФД на 1807 об'єктів за галузевими програмами і на 1897 об'єктів за регіональними програмами.

За 2012 рік створено страховий фонд документації на 1904 вироби та об'єкти промисловості, будівництва, життєзабезпечення, транспортних зв'язків, пам'ятки історії, культури, містобудування та архітектури, інші об'єкти.

Зменшення загальної кількості виробів і об'єктів у порівнянні з 2011 роком складає 47 відсотків, а за об'єктами будівництва – 58 відсотків.

Незважаючи на те, що заплановані роботи в цілому виконані, не всі підприємства мали позитивний результат. Отримані відмови від підприємств щодо створення СФД через відсутність фінансування цих робіт за такими галузями: МОЗ (мікробіологія), Державне космічне агентство, Академія аграрних наук, Національна академія наук, ДП

“Укрводшлях”, Держспоживстандарт, Міненерговугілля, Міносвіти, Зона відчуження.

Державною технічною інспекцією було перевірено дотримання вимог законодавства у сфері страхового фонду документації 52 суб'єктами державної системи СФД, а саме: 7 територіальними підрозділами центральних органів виконавчої влади, 7 місцевими органами виконавчої влади, 4 органами місцевого самоврядування, 3 підприємствами СФД, 31 підприємством, установою та організацією.

До Державного реєстру потенційно небезпечних об'єктів внесено відомості про 859 об'єктів, оновлено дані про 1561 об'єкт, вилучено з реєстру 59 об'єктів.

Суб'єктам господарювання видано 3 287 адміністративних актів

Водночас у діяльності державної системи СФД є низка проблемних питань.

Негативним чинником є незадовільне фінансування регіональних та галузевих програм; зміна підпорядкованості підприємств у зв'язку з проведенням адміністративної реформи в країні; відмова підприємств, установ та організацій від створення СФД через брак власних коштів.

Законом України від 16.10.2012 № 5461 внесено зміни до Закону України “Про страховий фонд документації” у частині ліквідації Технічної інспекції Державного департаменту СФД, що призвело до необхідного перегляду засад організації проведення перевірок виконання суб'єктами СФД вимог законодавства.

Змінами, внесеними до постанови Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 № 461 “Питання прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів”, вилучено норму про обов'язковість закладення проектної документації на ці об'єкти до страхового фонду документації України, що призвело до різкого падіння планових показників та фінансових надходжень до спеціального фонду держбюджету регіональних центрів СФД.

Загальний обсяг **фінансування** Укрдержархіву, Державного департаменту СФД, центральних державних архівних установ, установ системи СФД, Держархіву в Автономній Республіці Крим, державних архівів областей, міст Києва і Севастополя в 2011 році становив 161 646,7 тис. грн.

З них видатки на оплату праці (з нарахуваннями) – понад 111 млн. грн., на оплату комунальних послуг – понад 10 млн. грн., поточні видатки – близько 21 млн. грн., видатки розвитку понад 19 млн. грн.

Видатки, передбачені у Державному бюджеті України на 2012 рік Укрдержархіву за програмою 360000 “Державна архівна служба України” на загальну суму 112 477 тис. грн., спрямовувалися на забезпечення найнагальніших потреб установ, що належать до сфери управління Укрдержархіву. У 2012 році Укрдержархівом виконувалось 4 бюджетні

програми. За рахунок коштів загального та спеціального фондів Державного бюджету забезпечувалось виконання основних напрямів діяльності за кожною бюджетною програмою.

Проте виділене фінансування не забезпечувало у повному обсязі вирішення першочергових проблем життєдіяльності державних архівних установ та установ страхового фонду документації. Зокрема, здійснення заходів з охорони архівних приміщень забезпечувало 70 % від загальної потреби, фінансування комунальних послуг забезпечувало 65 % від загальної потреби.

На фінансування Державного архіву в Автономній Республіці Крим, держархівів областей, міст Києва і Севастополя у Державному бюджеті було передбачено видатки по загальному фонду на суму – 61 346 тис. грн., фактично спрямовано – 59 802 тис. грн. З них видатки на оплату праці (з нарахуваннями) становили – понад 45 млн. грн., на оплату комунальних послуг – понад 7 млн. грн., на інші поточні видатки – близько 7 млн. грн.

Водночас на розвиток 27 установ виділено лише 138 тис. грн., що унеможливило забезпечення збереженості документів НАФ.

Використання бюджетних коштів обласними державними архівними установами в цілому становить 97 % від профінансованих показників, що на 1 % менше, ніж у 2011 році. Найефективніше використали бюджетні кошти держархіви Рівненської, Тернопільської, Житомирської, Кіровоградської, Львівської, Сумської областей.

Додатковим джерелом фінансування державних архівів та установ страхового фонду документації є кошти, отримані від надання платних послуг.

Від надання платних послуг центральні державні архівні установи отримали 1 млн. 700 тис. грн. Найактивніше у цьому напрямку працювали ЦДАГО, ЦДАВО, ЦДКФФА, ЦДІАЛ.

Від надання платних послуг установи страхового фонду документації отримали близько 9 млн. грн. Найактивніше у цьому напрямку працювали Донбаський, Північний, Північно-східний регіональні центри СФД.

Від надання платних послуг на спецрахунки Держархіву в АРК, держархівів областей, міст Києва і Севастополя надійшло 6 млн. 840 тис. грн. (в порівнянні з минулим роком на 516 тис. грн. більше). Найвагоміших результатів досягли держархіви м. Києва, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської областей.

Недостатньо проводилася ця робота в держархівах Луганської та Черкаської областей, де від надання платних послуг надійшло лише відповідно 44,9 тис. грн. та 32,4 тис. грн., але в порівнянні з минулим роком в цих установах надходження коштів від надання платних послуг збільшились удвічі.

Робота щодо **забезпечення стабільності кадрового складу**, залучення і збереження кваліфікованих кадрів, підвищення професіоналізму трудових колективів постійно в центрі уваги керівництва Укрдержархіву та керівників установ галузі.

Динаміка руху фахівців за останні 2–3 роки характеризується в більшості регіонів позитивним результатом. Плинність кадрів залишається стабільною упродовж декількох років і становить 12 %. Укомплектованість кадрами архівних установ становить 96 %.

Штатна чисельність працівників установ галузі становить 4011 штатних одиниць. Статус державних службовців мають 52 % працівників галузі. Працівники, які обіймають керівні і провідні посади, мають вищу освіту, що становить 74 % фактичної чисельності. Працівникам створено відповідні умови для їх безперервного навчання, підвищення кваліфікації, професійного розвитку та службової кар'єри. Відповідна робота проводиться щодо залучення молоді до державної служби.

Водночас залишаються негативні явища, які впливають на стан архівної справи. Звільнення за власним бажанням працівників здебільшого пов'язано із низьким рівнем заробітної плати, а також недостатнім рівнем матеріально-технічної бази та умов праці. Одним із чинників плинності кадрів на державній службі є низька матеріальна забезпеченість молодих спеціалістів, які мають низький ранг та недостатній стаж державної служби, і як наслідок – низьку заробітну плату.

Шановні колеги!

Минулий рік не був для нас простим, але, як Ви почули з доповіді, з багатьох напрямків нам вдалося досягти вагомих результатів. Дозвольте подякувати Вам за виконану роботу. Впевнена, що в наступному році ми також виконаємо ті завдання, які перед нами ставить суспільство і держава.

Підсумки 2012 року і завдання на 2013 рік викладено у звіті та проєкті рішення колегії. Прошу його підтримати.

Р І Ш Е Н Н Я
КОЛЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ

м. Київ

27 лютого 2013 р.

**Про підсумки роботи
архівних установ та установ страхового фонду документації
у 2012 році та завдання на 2013 рік**

Державна архівна служба та установи, які перебувають у сфері її підпорядкування, у 2012 році спрямували свою діяльність на безумовне виконання завдань, визначених Указами Президента України, Програмою економічних реформ на 2010–2014 роки “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава” і домоглися певних позитивних результатів із основних напрямків своєї діяльності та виконали основні показники роботи, заплановані на 2012 рік.

Тривала робота щодо активізації законотворчої діяльності, розробки та вдосконалення чинних нормативно-правових актів з питань архівної справи та страхового фонду документації.

Прийнято Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”.

Розроблено проекти законів України “Про внесення змін до статті 7 Закону України “Про страхування” та “Про внесення змін до Закону України “Про страховий фонд документації”.

Прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 28.11.2012 № 1103 “Про внесення змін до Порядку утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів і Порядку віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання” та розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.03.2012 № 126-р “Про передачу цілісних майнових комплексів бюджетних установ до сфери управління Державної архівної служби”.

Наказами Міністерства юстиції України затверджено Типове положення про архівний підрозділ органу державної влади, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи та організації, Перелік типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів.

У Державному бюджеті України на 2012 рік Укрдержархіву та установам, що належать до сфери його підпорядкування, було виділено 112 477,3 млн. грн.

Відбулися певні позитивні зрушення у вирішенні важливих питань забезпечення збереженості документів Національного архівного фонду.

Прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України про передачу двох будівель зі сфери управління Міністерства оборони України для розміщення Держархіву Вінницької області. Додаткове приміщення площею 290 кв. м. отримав Державний архів Хмельницької області, а також 22 архівні відділи райдержадміністрацій та 15 архівних відділів міських рад загальною площею 1445 кв. м. Замінили приміщення 10 архівних відділів райдержадміністрацій та 4 архівні відділи міських рад загальною площею 821 кв. м.

Тривало будівництво комплексу споруд центральних державних архівів України, у 2012 році на будівництво освоєно кошти у сумі 19 млн. грн.

Протягом року проведено ремонт 88 приміщень архівних установ.

У держархівах Сумської області, м. Києва та 82 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад збільшено довжину стелажних полиць на 4602 пог. м.

Архівними установами вжито заходів щодо посилення контролю за організацією охоронного режиму. У держархівах Дніпропетровської та Закарпатської областей, 41 архівному відділі райдержадміністрацій і міських рад встановлено охоронні сигналізації, у Держархіві Волинської області, 6 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад відремонтовано наявні сигналізації.

У 39 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад встановлено пожежну сигналізацію. У Держархіві Волинської області та 11 архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад відремонтовано наявні сигналізації.

В архівосховищі Архівного відділу Полтавської міськради встановлено автоматичну систему пожежогасіння.

У 11 архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад встановлено системи кондиціонування та вентиляції повітря.

Під час проведення перевіряння наявності документів перевірено 2 895 753 од. зб.

Архівні установи виконали завдання з комплектування всіма видами документів. На постійне зберігання надійшло 451 811 од. зб.

Експертно-перевірними комісіями держархівів схвалено описи управлінської документації на 651 145 од. зб., погоджено 10 550 номенклатур справ та описи справ з особового складу на 466 905 од. зб.

74 % установ-джерел формування НАФ мають зведені номенклатури справ, погоджені з державною архівною установою.

До описів справ включено 71 % справ постійного зберігання, схвалених ЕПК державних архівів, та 79 % справ з особового складу, погоджених ЕПК (ЕК) архівних установ.

Значна увага приділялася питанням контролю за станом діловодства та організації зберігання документів в архівних підрозділах установ-джерел формування НАФ.

Державними архівними установами проведено 7 467 перевірянь роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів.

Протягом 2012 року архівними установами виконано 306 974 запити соціально-правового характеру, 48 403 тематичні запити, 31 068 запитів підтвердження актів цивільного стану, 1 892 генеалогічних запити.

У 2012 році державні архівні установи підготували виступи і сюжети для 426 радіопередач, 392 телепередач, на сторінках періодичної преси опубліковано 1 460 документальних публікацій.

Архівними установами завершено розробку 7 науково-дослідних тем та 80 методичних посібників.

Виконано 18 науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт у сфері страхового фонду документації, взято участь у проведенні відповідно до вимог Директив ISO/IEC експертизи 33 міжнародних стандартів.

Активізувалася науково-видавнича робота в ЦДІАЛ, ЦДАГО, держархівів Закарпатської, Запорізької, Київської, Полтавської, Тернопільської, Чернігівської областей.

Делегації українських архівістів взяли участь у роботі чергової Генеральної Асамблеї Європейського регіонального відділення Міжнародної ради архівів (ЮРБІКА) (Королівство Данія), XVII Міжнародного конгресу архівів (Австралія), 13-ої Загальної конференції Євро-Азійського регіонального відділення МРА та черговому засіданні Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД (Республіка Узбекистан).

У 2012 р. Укрдержархівом укладено двосторонні міжвідомчі міжнародні договори про співробітництво в архівній сфері з Національним архівом Республіки Куба, Архівом Югославії, Генеральною дирекцією Державних архівів Баварії.

Керівництво Укрдержархіву взяло участь у 56 іміджевих заходах (прес-конференції, брифінги, відкриття документальних виставок, виступи на радіо та телебаченні).

У 2012 р. обсяг інформації на офіційному веб-порталі Укрдержархіву збільшився з 8 ГБ до 18 ГБ. Кількість відвідувань за рік становить 917 356, що на 44 тисячі більше, ніж минулого року.

На офіційному веб-порталі Укрдержархіву функціонує 35 тематичних рубрик, інформація яких постійно оновлюється.

Слід відзначити інформаційну насиченість веб-сайтів ЦДКФФА, ЦДНТА, ЦДАЗУ, ЦДАГО, ЦДЕА, держархівів Закарпатської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Рівненської, Сумської, Харківської, Чернівецької, Чернігівської областей, м. Києва.

Набули чинності 12 нових галузевих програм і доповнень до галузевих програм та 36 нових регіональних програм створення страхового фонду документації.

Створено страховий фонд документації на 1 904 вироби та об'єкти.

До бази даних Державного реєстру потенційно небезпечних об'єктів внесено відомості про 859 об'єктів, оновлено (актуалізовано) дані про 1561 об'єкт, вилучено з реєстру 59 об'єктів.

Перевірено дотримання вимог законодавства у сфері страхового фонду документації 52 суб'єктами державної системи СФД.

Видано 849 Актів закладення проектної (робочої) документації до страхового фонду документації України та оформлено 2 438 Свідоцтв про реєстрацію потенційно небезпечних об'єктів.

Роботи щодо реалізації Державної програми формування страхового фонду документації на продукцію спеціального призначення на 2005-2014 роки виконані відповідно до планів виготовлення та передачі на зберігання документів СФД регіональних центрів СФД за Державною програмою.

Водночас, незважаючи на певні позитивні зрушення у роботі державних архівних установ та установ страхового фонду документації, залишаються невирішеними деякі питання.

Залишається невирішеним питання розміщення чотирьох центральних держархівів (ЦДАМЛМ, ЦДАЛ, ЦДНТА, ЦДАЗУ) у власних приміщеннях, переміщення документів НАФ Держархіву Чернігівської області із культових будівель у місті Ніжині.

Не завершено будівництво приміщень держархівів Київської, Тернопільської областей та м. Севастополя. Не пристосовано для зберігання документів будівлю "Закарпаткнига", передану в оперативне управління Держархіву Закарпатської області.

Не вирішено питання щодо переміщення фондів держархівів Харківської та Одеської областей з аварійних будівель.

Не розв'язано проблему щодо функціонування Галузевого державного архіву фінансових посередників Фонду державного майна України.

Не вдалося здійснити страхування усіх унікальних документів НАФ.

Рівень заробітної плати працівників архівних установ є низьким.

Гострою є проблема фінансування охорони архівів. Не оснащено позавідомчою охороною 36 % будівель держархівів областей, 87,6 % архівних відділів райдержадміністрацій, 81,4 % архівних відділів міських рад.

Не встановлено охоронну сигналізацію у 18,2 % будівель держархівів областей, у 46 % будівель архівних відділів райдержадміністрацій, у 35 % будівель архівних відділів міських рад.

У архівних відділах райдержадміністрацій не оснащено пожежною сигналізацією 48,9 % сховищ, охоронною сигналізацією – 46,8 % сховищ, у архівних відділах міських рад відповідно, 36,7 % і 39,8 %.

Лише 5 % сховищ державних архівних установ та архівних відділів міських рад оснащено системами пожежогашіння.

Не обладнано системами кондиціонування та вентиляції повітря понад 80 % архівосховищ.

Через відсутність вільних площ архівосховищ майже не комплектуються держархіви Закарпатської, Львівської, Харківської, Херсонської областей та міста Києва.

У зв'язку з ліквідацією та реорганізацією центральних та місцевих органів виконавчої влади та недостатньою кількістю трудових архівів збільшилися показники з приймання документів з особового складу до державних архівів, архівних відділів міських рад, які порівняно з 2012 роком зросли на 41%.

Найгірші показники з приймання зазначених документів у Держархіві Львівської області (2511 од. зб.), архівних відділах райдержадміністрацій Івано-Франківської (14847 од. зб.), Харківської (20028 од. зб.) областей, архівних відділах міських рад Дніпропетровської (15261 од. зб.), Донецької (17747 од. зб.), Луганської (28251 од. зб.) областей.

Через брак фінансування не відбулося суттєвих зрушень у впровадженні інформаційних технологій в архівну сферу.

Централізовані сховища для зберігання електронної інформації мають лише 3 державні архіви: ЦДІАК, ЦДКФФА, Державний архів Волинської області. У 14 державних архівних установах відсутні сервери.

Не вирішено питання організації ефективного та зручного доступу, захисту та надійного зберігання електронної інформації.

Відсоток реалізації галузевих програм створення СФД з урахуванням Державної програми (44 програми) складає 57,94 %, регіональних (129 програм) – 57,88 %.

Кількість укладених договорів на створення СФД зменшилася на 54 %. Плани з передачі на зберігання документів СФД виконали лише чотири регіональні центри (Донбаський, Північно-східний, Південно-східний та Західний). Загальний річний плановий показник з передачі на зберігання документів СФД по системі не виконано. Фактична кількість виготовлених документів СФД за кількістю замікрофільмованих аркушів формату А4 зменшилася на 18 %. Річний план надходження коштів за спеціальним фондом держбюджету виконано на 66,8 %.

Враховуючи зазначене, з метою подолання проблем архівної справи та системи СФД та забезпечення подальшого їх розвитку, колегія

ВИРІШИЛА:

1. Визнати діяльність архівних установ та установ СФД у 2012 році задовільною.

2. Схвалити проекти Плану розвитку архівної справи в Україні на 2013 рік, Плану науково-дослідної та методичної роботи державних ар-

хівних установ України на 2013 рік, Плану науково-видавничої роботи державних архівних установ України на 2013 рік.

3. Керівництву Укрдержархіву, керівникам його структурних підрозділів забезпечити:

1) реалізацію заходів, спрямованих на виконання пріоритетних завдань Державної архівної служби України на 2013 рік;

2) подання Кабінету Міністрів України проектів законів України “Про внесення змін до Закону України “Про страховий фонд документації”, “Про внесення змін до статті 7 Закону України “Про страхування”;

3) розроблення Державної цільової програми впровадження сучасних засобів зберігання документів Національного архівного фонду;

4) проведення моніторингу законодавства та, у разі необхідності, підготовку проектів нормативно-правових актів, спрямованих на його вдосконалення.

4. Керівникам державних архівних установ, установ СФД забезпечити:

1) підготовку бюджетних запитів щодо виділення додаткового фінансування при коригуванні Державного бюджету України на 2013 рік;

2) врахування у бюджетному запиті на 2014 рік достатніх обсягів фінансування для забезпечення сталого функціонування установ.

5. Керівникам державних архівних установ:

1) забезпечити імплементацію Правил роботи архівних установ України;

2) активізувати виявлення унікальних документів НАФ в державних архівах, зонах їх формування та внесення анотованих переліків унікальних документів державних архівів, музеїв, бібліотек на розгляд ЦЕПК Укрдержархіву;

3) забезпечити постійний та чіткий контроль за наявністю, станом та рухом документів НАФ та таких, що підлягають внесенню до нього;

4) забезпечити надійну експлуатацію архівних будівель і приміщень, систем їх життєзабезпечення, а також охоронну й пожежну безпеку архівосховищ;

5) посилити контроль та надання консультативно-методичної допомоги підприємствам, установам та організаціям з питань впровадження нових нормативно-правових актів з питань діловодства та архівної справи;

6) забезпечити приймання на постійне зберігання документів НАФ, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій понад встановлені роки;

7) вжити заходів щодо контролю та якості складання звітної документації про стан і обсяг документів НАФ, що зберігаються в архівних

підрозділах підприємств, установ і організацій та приватних архівних зібраннях;

8) посилити контроль щодо якості складання документів, поданих на розгляд ЕПК (ЕК) державних архівів, архівних відділів міських рад підприємствами, установами та організаціями: інструкцій з діловодства, номенклатур справ, описів справ, актів про вилучення для знищення, положень про архівні підрозділи, експертні комісії;

9) забезпечити участь у заходах з 70-ї річниці визволення України, її столиці – міста Києва від фашистських загарбників;

10) забезпечити особистий контроль за реагуванням на критику у засобах масової інформації щодо діяльності державних архівних установ та оперативну підготовку коментарів та роз'яснень на критичні зауваження, їх подальше розміщення на власних офіційних веб-сайтах, у разі потреби на веб-порталі Укрдержархіву;

11) забезпечити неухильне дотримання вимог національного законодавства та наказів Укрдержархіву у сфері зовнішніх зносин, у т. ч. порядку ведення офіційних справ іноземними представництвами в Україні;

12) завершити побудову локальних мереж і підключення до них усіх комп'ютерів, за виключенням тих, де обробляється інформація з обмеженим доступом;

13) передбачити в бюджетному запиті на 2014 рік кошти на побудову комплексної системи захисту інформації;

14) забезпечити постійний супровід, оновлення і захист інформації власних веб-сайтів.

6. Керівникам Державного департаменту страхового фонду документації, установ СФД забезпечити:

1) розроблення та супровід прийняття проектів нормативно-правових актів сфери СФД;

2) розроблення спільно з міністерствами, іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування 38 нових галузевих та регіональних програм створення страхового фонду документації та доповнень до чинних галузевих програм, а також супровід затвердження 8 галузевих програм, розроблених раніше;

3) реалізацію Державної програми формування СФД на продукцію спеціального призначення на 2005-2014 роки (відповідно до обсягів виділеного фінансування);

4) здійснення координації і контролю за створенням страхового фонду документації України суб'єктами державної системи СФД;

5) ведення Державного реєстру документів СФД та Державного реєстру ПНО.

7. Керівникам УНДІАСД (Гаранін О. Я.), НДІ мікрографії (Приходько В. М.) забезпечити проведення науково-дослідних робіт у сфері

архівної справи, документознавства, археографії, формування та зберігання страхового фонду документації.

**Голова колегії,
Голова Державної архівної служби**

О. П. Гінзбург

Секретар колегії

І. В. Шеремет

УДК 94(477.65)"1917"

В. М. КРИЖАНІВСЬКИЙ*

ВИБОРИ В ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКУ МІСЬКУ ДУМУ 30 ЛИПНЯ 1917 РОКУ: ПІДГОТОВКА, ПРОВЕДЕННЯ, РЕЗУЛЬТАТИ

Проаналізовано підготовку, проведення та підсумки муніципальних виборів в Єлисаветграді у липні 1917 року.

Ключові слова: міська дума; гласні; муніципальні вибори.

В українській радянській історіографії питання формування та функціонування органів міського самоврядування останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. перебувало на початковому етапі вивчення. Як виняток, можна виокремити муніципальні вибори 1917 р., які студіювалися радянськими вченими в контексті розгортання революційної ситуації в країні. Наприкінці 1960-х рр. українські історики, джерелознавці, археографи висвітлювали названу проблему в таких напрямках: а) згідно з видавничими планами Археографічної комісії АН УРСР передбачалася публікація матеріалів муніципальних виборів 1917 р. Проте, на жаль, після знакового 1972 р. робота комісії була фактично призупинена і проект не був зреалізований¹; б) написання монографічних праць з історії боротьби більшовицької партії під час виборів у міські думи напередодні Жовтневої революції. Цей аспект найбільш повно репрезентують кандидатські роботи В. П. Крижанівського та Ю. І. Терещенка, у яких висвітлювалися як питання власне перебігу компанії, так і політичної боротьби між партіями на теренах підросійської України, у тому числі і в Єлисаветграді. До безперечних переваг вищезазначених праць можна віднести аналіз рівня вивченості проблеми у радянській і в американській історіографії. Окрім того, ці роботи ґрунтувалися на архівних матеріалах центральних й обласних архівів СРСР та УРСР, зшитків преси як лівого, так і правого спрямування, що дозволило якнайповніше віддзеркалити предмет вивчення. Але помітним недоліком

---

* *Крижанівський Віталій Михайлович* – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

названих оглядів було те, що з політичних міркувань у них відсутня навіть згадка про напрацювання (аналітичні роботи, спогади, мемуари) українських істориків, політичних діячів в еміграції – Д. Дорошенка, В. Андрієвського, І. Мазепи та ін. Їх залучення дозволило б повніше осмислити як історіографію проблеми, так і рівень політичної культури населення, ставлення українських діячів до виборчого процесу і його наслідків на теренах України².

У незалежній Україні в 1997 р. захищено кандидатську дисертацію В. М. Бойком про участь українських політичних сил у муніципальній кампанії 1917 р. Вона доповнює, поглиблює рівень вивченості проблеми і, звичайно, переосмислює висновки, сформульовані в радянські часи³. Інші дослідники – Т. М. Плаксієв, В. С. Гвоздик, – вивчаючи перебіг української революції 1917–1918 рр., також висвітлювали перебіг муніципальної кампанії 1917 р. на території сучасної Полтавської, Черкаської, Дніпропетровської, Запорізької областей⁴. Є згадки і про вибори в нинішньому Кіровограді. На жаль, ці напрацювання недостатньо відображені у бібліографічних довідниках та посібниках⁵. Місцеві історики-краєзнавці, за винятком П. Кизименка⁶, не торкалися аналізованої проблеми, хоча в Державному архіві Кіровоградської області у Ф.78. (“Єлисаветградська міська управа”) зберігся комплекс матеріалів з певними втратами (наявні лише три списки кандидатів з восьми) про перебіг муніципальних виборів. На основі цих документів спробуємо реконструювати хід муніципальної кампанії в Єлисаветграді влітку 1917 р.

Відповідно до вироблених Тимчасовим урядом у квітні 1917 р. “Тимчасових правил...” правом голосу у виборах могли скористатися громадяни Росії обох статей, усіх національностей та віросповідань, які досягли на момент складання виборчих списків 20 років і які на цей час проживають у місті або мають у ньому домогосподарство, чи перебувають на службі, чи мають іншу пов’язану з містом зайнятість. Особи, що перебували на військовій службі, брали участь у виборах на загальних засадах. Не допускалися до виборів такі групи населення: а) вищі в межах губернії, області, градоначальства, представники адміністративної влади, їхні замісники та помічники; б) особи, які в межах губернії, області, градоначальства перебували на службі в місцевій поліції; в) монахи; г) особи, які визнані у відповідності із законом божевільними чи глухонімими. Право участі у виборах втрачали такі групи населення: а) засуджені судом до втрати або обмеження в правах упродовж 3 років опісля покарання та засуджені за крадіжки, шахрайство та ін. протягом року після відбуття покарання; б) утримувачі домів розпусти⁷.

Запровадження загального виборчого права зумовило необхідність проведення перепису населення Єлисаветграда. Попередній перепис

відбувався у вересні 1916 р. у зв'язку з уведенням карткової системи. Ця робота була покладена на статистичне відділення Єлисаветградської міської управи. Орієнтовний кошторис перепису був складений завідувачем статистичного відділення Л. Ф. Олексієнком уже наприкінці квітня 1917 р. За розробленою методикою місто розділялося на 65 дільниць, до кожної прикріплювалося по 2 обліковці (разом 130 осіб), які повинні були виконати роботу за п'ять днів. Окрім цього, 80 обліковців упродовж 10 днів займалися алфавітним сортуванням переписних відомостей для виготовлення карточок виборців. Перепис здійснювався відповідно до "Інструкції обліковцям щодо перепису населення м. Єлисаветграда та при складанні списків виборців по виборах у міську думу", яка була розроблена міською управою⁸. Хоч контроль за здійсненням перепису здійснювала міська виборча комісія зі складання списків виборців і для проведення виборів гласних, проте реально всі передвиборчі організаторські завдання поклалися на Єлисаветградську міську управу, яка приймала рішення, враховуючи думки управлінців та представників восьми списків кандидатів у депутати. Причому інколи член управи одночасно і представляв певний список. Наприклад, на засіданні 20 липня 1917 р. управлінець І.О. Дербасов представляв блок № 5⁹.

Під час перепису місто було розділене на 4 переписні райони (відповідно до кількості поліцейських районів), за які відповідали районні комісії на чолі з членами міської управи. У свою чергу, склад районної комісії наполовину складався із членів міської думи, а іншу становили представники Єлисаветградської ради робітничих та солдатських депутатів, обрані 1 травня 1917 р.¹⁰

За результатами перепису у виборчі списки було внесено 33403 особи цивільного стану та 5164 особи військового чину¹¹.

Відомості про підготовку до виборів були опубліковані міською управою в газеті "Голос Юга" чотирма мовами: російською, польською, єврейською та українською. Причому міська управа подавала матеріали російською і польською мовою, а редакція газети за відповідну платню перекладала українською та єврейською¹².

Укладені списки виборців з 14 липня вивішувалися в усіх канцеляриях виборчих комісій щоденно з 9 до 21 години. Канцелярія першого району розміщувалася у Початковій школі (вул. Велика Перспективна, ріг Нижньо-Донської вулиці), другого – у Громадському комерційному училищі (Дворцова вулиця); третього – у 5-му народному училищі (Успенська вулиця); 4-го району – у народному училищі імені Жуковського (Чичорський провулок, Биківська)¹³.

З 14 липня 1917 р. розпочався процес роздачі (з відповідним роз'ясненням, як користуватися документами) виборчих карток¹⁴, записок¹⁵ та конвертів¹⁶ для населення. Здійснювався він щоденно з 10 до

13 і з 17 до 20 години для виборців 1–4-го районів у визначених місцях. Для 1-го району: 1) Завадівка – у Завадівському міському училищі; 2) Стара та Нова Катранівка у межах Балочки та Глухого провулку – у Катранівському училищі; 3) тим, що живуть поза межами вказаного району – у Вищому початковому училищі. Для 2-го району: 1) тим, що живуть на Мотузянці, Новомиколаївці, Вокзал Товарної та Лагерів – в училищі на Новій Миколаївці; 2) тим, що живуть поза вказаними місцями – у приміщенні громадського комерційного училища. Для 3-го району: 1) тим, що живуть на Пермській – приміщення 2-ої пожежної команди; 2) на Кушівці – в Кушівському училищі; 3) тим, що живуть у місцевості між р. Інгул й вул. Великою Перспективною, Преображенською та Костьольною – у П'ятому народному училищі. Для 4-го району: 1) Озерна Балка, Бикова, фортеця, у новобудовах за фортецею, Сугоклейки і землянках біля міського саду – в училищі Жуковського, Печорський провулок, Бикова; 2) між р. Інгул та вул. Гоголя, Великою Перспективною – у Талмуд-Торі, вул. Гоголя; 3) Соколівські хутори – у Соколівському міському училищі.

Роздача зазначених документів проводилася повільно, тому на спільній нараді міської управи та представників списків від 20 липня було вирішено збільшити час роздачі документів – упродовж дня з 9 до 22 години¹⁷.

Громадяни, які приходили за виборчими карточками, записками та конвертами, мали надати певні документи. Тим, хто проживав у місті, – документи, що засвідчують особу і її проживання в місті. Особи, які не проживають у місті, мали показати посвідчення торгівельно-промислових закладів чи установ міста, заводських комітетів.

Вибори у міську думу 1917 р. проводилися на пропорційній основі. Кожна партія, блок, група формувала список кандидатів у депутати, який повинен був містити перелік осіб з їхніми підписами, заяви про згоду бути кандидатами у депутати. Ці списки мали подаватися в міську управу не пізніше як за 10 днів до виборів, тобто до 19 липня. В українських містах була складена різна кількість списків. Наприклад, в Одесі – 24, Катеринославі – 23, Ніжині – 19, Миколаєві – 18, Кременчуці – 17, Житомирі – 16, Вінниці – 15, Полтаві – 14, Харкові – 13, Херсоні – 11, Чернігові – 10, Луганську – 10, Єлисаветграді – 8. У Єлисаветграді подали списки такі групи: 1) соціалістичний блок; 2) конституційно-демократична партія (Народна свобода); 3) службовці урядових установ; 4) Єврейська народно-демократична група; 5) група крайніх депутатів; 6) група купців та торговців; 7) партія “Єдність”; 8) блок українських соціалістів та службовців¹⁸.

Соціалістичний блок подав список з переліком 87 кандидатів у гласні. Його утворили есери й соціал-демократи. Подібні союзи були в Києві, Одесі, Вінниці, Кременчуці, Черкасах. Як і в більшості міст, есери в

ньому кількісно переважали. У місцевій краєзнавчій літературі дослідники акцентували увагу на партійній організації більшовиків, страйковому русі 1905–1907, 1910–1912 рр., як вияв зрілості робітничого класу і популярності крайньолівих ідей¹⁹. Проте детальний аналіз виявлених матеріалів засвідчує поверховість цих висновків. У 1908–1911 рр. у місті виходила соціалістична газета “Труд” (місцеві краєзнавці робили акцент на тому, що вона передруковувала матеріали з більшовицької газети “Звезда”), головним редактором якої був присяжний повірений С. П. Крамаренко. У 1917 р. його прізвище знаходимо у “соціалістичному блоці”, а не у прихильній до більшовиків групі “Єдність”²⁰. Окрім того, в Єлисаветграді з часів революції 1905–1907 рр. функціонували профспілки машинобудівників й прикажчиків, що є свідченням прагнення робітників вирішувати проблеми легальним шляхом.

Другий номер мав список місцевих кадетів, який налічував 50 кандидатів. Слід відзначити, що у Єлисаветграді ліберальні цінності отримали підтримку ще задовго до 1917 р. Наприкінці 1880-х рр. єдина громадська газета “Єлисаветградские ведомости” офіційно проголосила прихильність до ліберальної ідеології. Разом з тим, дослідники громадських рухів на Кіровоградщині 1880-х рр. звертали увагу на їх близькість до народницької, соціалістичної ідеології. Один із учасників тих подій, С. Дудін, у своєму “Обзорі революціонного движения в городе Єлисаветграде” згадує, що частина учнів реального земського училища: Васильєв, Хороманський (син редактора газети “Єлисаветградский вестник” М. К. Хороманського), Пономарьов, Антон Фортунатто та Юрченко – приєдналися до ліберальної групи VII класу²¹.

Ліберальні сили міста наприкінці 1904 р. об’єднувалися навколо редакції започаткованої газети “Голос Юга”. А в листопаді 1905 р. в Єлисаветграді утворено повітовий комітет партії конституційних демократів²². Прикметно, що в першу Державну Думу від Херсонської губернії було обрано 3 кадети: Д. С. Горшкова, О. К. Парамонова та Є. М. Щепкіна. Причому О. К. Парамонов очолював Херсонську організацію партії кадетів, яка налічувала 1025 чоловік. У той час Д. С. Горшков користувався вагою підтримкою в Єлисаветграді²³. Певне уявлення про електоральні вподобання населення напередодні війни подає список гласних міської думи за 1914 р., підготовлений для помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління в Єлисаветградському повіті. У ньому вказано, що із 49 депутатів 12 є кадедами. Слід також враховувати, що у 1911–1917 рр. міським головою Єлисаветграда був кадет Г. Й. Волохін²⁴.

Під четвертим номером розміщувалася ідеологічно близька до сіонізму Єврейська народно-демократична група, яка складалася із 46 кандидатів. Список очолювали відомі діячі сіонського руху, котрі були знані за межами Російської імперії: Тьомкін Володимир Іонович – місь-

кий рабин та Штейн Йосиф Абрамович – лікар. Про їхній міжнародний авторитет засвідчує замітка в “Голосе Юга” за 18 липня 1905 р. (№ 160). У 1905 р. на конгресі сіоністів у Базелі було 94 делегати, з них 72 представляли Єлисаветградський район (включав Херсонську, Катеринославську та Полтавські губернії). Лідерами фракцій на цьому конгресі були В. І. Тьомкін та Й. А. Штейн²⁵. Єврейське населення на 1911 р. складало 25518 осіб з 75671 жителя міста. Тому ця партія могла розраховувати на вагомий підтримку населення, враховуючи погроми 1881 та 1905 рр.²⁶

Під сьомим номером знаходилися представники партії “Єдність” у кількості 34 кандидати. Ще 28 березня 1917 р. було створено об’єднаний комітет в Єлисаветграді, який включав три фракції: більшовиків, меншовиків і меншовиків-інтернаціоналістів (бундівці). Позиції більшовиків на весну та літо 1917 р. були слабкими й провідні позиції займали меншовики та бундівці. Хоча меншовики не були на провідних позиціях у місті, проте являли собою згуртовану політичну силу, про що свідчить такий факт: у квітні 1917 р. відбувалася обласна конференція меншовиків Південно-Західного краю та Південно-Західного фронту, в якій брали участь 49 делегатів з 18 міст України, у тому числі і Єлисаветграда²⁷.

Блок українських соціалістів та службовців (список № 8) делегував у пропорційний список усього 21 кандидата. За даними Д. Дорошенка, за ідеологічним спрямуванням це були соціалісти-федералісти²⁸. У першу трійку кандидатів списку входили відомі єлисаветградські діячі, присяжні повірені М.В. Левитський та В. Нікітін. Невелика кількість кандидатів засвідчує слабкі позиції цієї партії в місті.

Інші два списки формувалися на професійній основі: список № 3 службовців урядових установ (делегував 63 кандидати) та група купців і торговців (25 кандидатів). Список № 5, вірогідно, формувався за географічним принципом, він називався “Група окраїнних депутатів” і складався лише із 7 кандидатів. Ймовірно, кандидати від цих трьох списків були аполітичними чи прихильниками правих партій.

Голосування в Єлисаветграді відбулося 30 липня, а на наступний день районні комісії проводили підрахунок голосів. Загалом у виборах взяло участь 24870 осіб цивільного стану та 5008 військових чинів. Тобто 74,4 % цивільного населення і майже 100 % військових. За соціалістичний блок (список № 1) проголосувало 12073 особи (46,97 % – 47 депутатів), конституційних демократів – 2488 осіб (9,67 % – 10 депутатів), список службовців (№ 3) 755 голоси (2,93 % – 3 депутати), список єврейської народно-демократичної групи (№ 4) – 6560 голоси (25,52 % – 25 депутатів), група окраїнних депутатів (№ 5) набрала лише 91 голос (0,35 % – жодного представника), група купців та промисловців (№ 6) отримала 306 голоси (1,19 % – 1 депутат), партія “Єдність” (№ 7)

отримала 459 голоси (1,78 % – 2 депутати) і блок українських соціалістів – 401 голос (1,56 % – 2 депутати)²⁹.

Переконливу перемогу отримав соціалістичний блок, як і скрізь на Півдні України (Єлисаветград – 47 %, Одеса – 54,3 %, Миколаїв – 61,4 %, Херсон – 65,9 %, Бердянськ – 59,5 %). На думку Ю. І. Терещенка, соціалістичний блок переміг у цих містах, оскільки його виборці були зацікавлені в перерозподілі міських сільськогосподарських земель. На Правобережжі есери та соціалістичний блок здобули підтримку в непромислових містах (есери у Житомирі – 20,8 %, соціалістичний блок у Бердичеві – 56,7 %, Умані – 36,1 %, Новгород-Волинському – 22,2 %)³⁰. Електорат цього блоку можна реконструювати, проаналізувавши соціальну належність обраних депутатів. З 47 гласних 18 робітників (38,29 %), вчителів – 9 (19,19 %), солдатів – 4 (8,58 %), офіцерів – 2 (4,26 %), службовців – 3 (6,68 %), суддів та присяжних повірених – 3 (6,38 %), служителів – 1 (2,12 %), невідома соціальна належність – 3 (6,38 %). Цікавий етнічний склад обраних депутатів: з першої п'ятірки, яка визначала обличчя списку, чотири особи були євреями і загалом із 47 осіб 12 чи 13 гласних були євреями (25 %)³¹.

На другому місці опинилася єврейська народно-демократична група, яка провела в думу 25 осіб. Її електорат добре відбиває соціальний склад обраних: 6 осіб (24 %) – службовці, 2 робітники (8 %), судді, присяжні повірені – 2 (8 %), торговці – 2 (8 %), лікарі – 4 (16 %), інженери – 3 (12 %), будівельники – 1 (4 %), комерсанти – 1 (4 %), чоботарі – 1 (4 %), управлінці – 3 (12 %). Звичайно, лікарі, інженери, управлінці – представляли обличчя єврейського населення, за яке в переважній більшості голосували торговці, ремісники, чоботарі, робітники та ін.

На третьому місці опинилися кадети, за яких проголосувало майже 10 % виборців (у той час, як в Україні вони в середньому взяли – 8,1 % (7,9 % – за Ю. І. Терещенком), а в Росії – 12,9 %³²). В Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Чернігові кадети взяли 12,6 %, 8,6 %, 13,4 %, 8,1 %, 17,1 %, 23 % відповідно³³. У губернських містах вони набирали багато голосів, бо в них значну частину населення становили чиновники та інтелігенція. У Єлисаветграді ситуація була подібна – із 10 осіб, що пройшли у думу, 6 були управлінцями (60 %), судді, присяжні повірені – 2 (20 %), лікарі – 1 (10 %), вчителі – 1 (10 %).

Блок “Єдність” набрав лише 1,78 %, українські соціалісти-федералісти – 1,56 %, тому мали в думі по два делегати. Ці результати свідчать про слабкість підтримки в місті більшовиків, меншовиків та українських соціалістів. Проте необхідно враховувати політичні вподобання населення в динаміці. У жовтні 1917 р. відбулися вибори в Єлисаветградську раду робітничих і селянських депутатів. Причому у них узяли участь 20087 осіб цивільного стану і 5233 особи військових чинів. За результатами голосування список соціалістів-революціоне-

рів підтримало лише 12,28 % (3110 голоси) виборців, кадетів – 16,3 % (4136 голоси), соціал-демократів об'єднаних (бунд, меншовики, польська партія соціалістів) – 5,3 % (1353 голоси), українських соціалістів-демократів уже 18,3 % (4640 голоси), більшовиків – 12,6 % (3210 голоси) і єврейський націоналістичний блок аж 29,1 % (7377 голоси) виборців³⁴.

Отже, до результатів виборів 1917 р. необхідно ставитися виважено, розуміючи, що це були перші загальні демократичні вибори, які відбувалися в умовах нерозвиненої сталої партійної системи, коли погляди самих виборців були мінливими і поверховими. Стійкість позицій партії кадетів пояснюється зрілістю її електорату та наявністю в місті багаторічних ліберальних традицій, які знаходили відгук у середовищі інтелігенції та чиновництва. Друга партія, яка зберігала стійкість – це єврейський націоналістичний блок, який формувався на етноконфесійній основі і був керований яскравими та авторитетними лідерами. У той час соціалістичні сили в місті перебували у процесі становлення, як наслідок – електорат соціалістичного блоку швидко поляризується на ідеологічному та національному рівнях.

---

¹ Едиційна археографія в Україні у XIX–XX століттях: плани, проблеми, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 136.

² *Терещенко Ю.І.* Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. / Ю. І. Терещенко // Український історичний журнал. – 1970. – № 11. – С. 48–58; *Терещенко Ю. І.* Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Терещенко Ю. І. – К.: Наукова думка, 1974. – 143 с.; *Крижановский В. П.* Большевистские организации Украины в борьбе за осуществление ленинского курса партии на революционную мобилизацию масс во время муниципальной кампании 1917 г.: Автореф. дис. канд. ист. наук : спец. 07.00.01 “История Коммунистической партии Советского Союза” / Крижановский В. П. – Киев, 1974. – 32 с.; *Андрієвський В.* З минулого / Віктор Андрієвський. – Нью-Йорк: ЗДА Українське видавництво “Говерля”, 1963. – Т. 1. – 157, [1] с.; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 / проф. Дмитро Дорошенко. – Нью-Йорк: Видавництво корпорації Булава. – Т. 1. – Доба Центральної Ради, 1954. – 437+XXI с.

³ *Бойко В. М.* Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року: Автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Бойко В. М. – К., 1997. – 18 с.; *Бойко В. М.* Вибори до міських дум 1917 року // Енциклопедія історії України / [Редкол.: гол. кол. В. А. Смолій. Члени колегії: В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 50; *Бойко В. М.* Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / В. М. Бойко // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 25–40.

⁴ *Гвоздик В. С.* Південь України в революції 1917 – початку 1918 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Гвоздик В. С. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.; *Плаксій Т. М.* Міське самоврядування Середньої

Наддніпрянщини в 2-й половині XIX – початку XX століття: дис. канд. істор. наук.: 07.00.01 / Плаксії Тамара Миколаївна. – Кременчук, 2001. – 239 с.

⁵ Українська революція і державність (1917–1920 рр.): науково-бібліографічне видання / [Ред. кол. О. С. Онищенко (голова) та ін.]. – К., 2001. – 816 с.; Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Горань, О. І. Гурій та ін. – К.: Видавничий дім Альтернатива, 2000. – 462, [1] с.; Нариси історії Української революції 1917–1921 / [Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький та ін.] – К.: “Наукова думка”, 2011. – Кн. 1. – 386, [2]с.; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: Історичний нарис. Монографія / Солдатенко В. Ф. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

⁶ *Кизименко П.* Пам’ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини / Павло Кизименко. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр “Мавік”, 2003. – С. 211.

⁷ Державний архів Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.), ф. 78, оп. 10, спр. 31, арк. 22.

⁸ Там само, арк. 12, 22.

⁹ Там само, арк. 102.

¹⁰ Районні комісії для проведення перепису та проведення виборів. Комісія 1-го району у складі: голова (член управи) Ю.І. Тобілевич; члени міської думи (ЧМД): Кейтель Леонід Антонович, Панасюк Лев Михайлович; депутати від Ради робітничих та солдатських депутатів (далі РРСД): Бродський Л. Б., Степаненко С. Д. Комісія 2-го району у складі: голова (член управи) Любович І. І.; ЧМД: Мрачковський Степан Іосифович, Лещова Іраїда Василівна; депутати від РРСД: Байбаков, Макеєв П. С. Комісія 3-го району у складі: голова (член управи) Дербасов І. А.; ЧМД: Котельников, Гегель Арон Якович; депутати від РРСД: Дворниченко А. В., Яковлев Д. Комісія 4-го району у складі голови (член управи) Волотковський Б. П.; ЧМД: Воргачьов В. Ф., Крамаренко С. П.; депутати від РРСД: Загнєєв А. Г., Злоцький І.

¹¹ Там само, арк. 158.

¹² Там само, арк. 82.

¹³ Там само, арк. 83.

¹⁴ Даний документ відповідно до ст. 17 та 20 “Тимчасових правил...” виконував роль допуску до виборів і містив таку реквізити: порядковий номер особи; прізвище, ім’я та по-батькові виборця; вказувався номер району та місце проведення голосування. Під час виборів на виборчій карточці ставилася печатка та штемпель виборчої комісії.

¹⁵ Відповідно ст. 17 та 20 “Тимчасових правил...” виконувала роль бюлетеня на якій писалося “Подаю голос за список кандидата в гласні міської думи №...”. особа мала поставити номер списку від 1 до 8-го.

¹⁶ Відповідно ст. 17 та 20 “Тимчасових правил...” для забезпечення таємності голосування виборча записка мала вкидатися в урну у конверті.

¹⁷ Там само, арк. 89 а, 102.

¹⁸ *Терещенко Ю. І.* Політична боротьба на Україні... – С. 16; Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 10, спр. 31, арк. 158 зв.

¹⁹ Очерки истории Кировоградской обласной партийной организации / авт. кол. П. М. Безтака, Ф. К. Белявин, А. А. Богульський. – Днепропетровск: Промінь, 1981. – С. 30, 38.; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область / [ред. колегія: Сиволап Д. С., Безтака П. М. та ін.]. – К.: [Б.м.в.]. – 816 с.

²⁰ Труд. – 1910. – 24 января; Труд. – 1910. – 19 декабря; Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 10, спр. 31, арк. 148–149; Очерки истории Кировоградской областной... – С. 30.

²¹ *Куценко Л.* Народу самосійні діти / Леонід Куценко. – Кіровоград: Спадщина, 2005. – С. 117.

²² *Шелохаев В. В.* Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / В. В. Шелохаев. – М.: Изд-во “Наука”, 1983. – С. 308.

²³ *Білоус А. О.* Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905–1907): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Білоус Алла Олександрівна. – К., 1993. – С. 87, 195.

²⁴ Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 353, оп. 1, спр. 4, арк. 1–2; Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 1, спр. 100–103, 119; Там само, 18, оп. 1, спр. 575, 577; *Кизименко П.* Вказана праця. – С. 76.

²⁵ На цьому конгресі дискутувалося питання про можливе розташування батьківщини євреїв. В.І. Тьомкін та його група наполягала, що тільки Палестина, у той час як Й.А. Штейн погоджувався на переселення на територію сучасної Руанди.

²⁶ *Голос Юга.* – 1905. – 18 июля; *Кизименко П.* Вказана праця... – С. 95–105.

²⁷ *Історія міст і сіл...* – С. 37; *Боротьба робітників та селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник документів і матеріалів* / [ред. кол.: П. О. Боковиков, канд. іст. наук Д. М. Вовчанський, М. О. Гавриленко та ін.]. – Кіровоград: Кіровоградське обласне видавництво. – С. 12; *Терещенко Ю. І.* Політична боротьба... – С. 69.

²⁸ *Дорошенко Д.* Вказана праця... – С. 143–144.

²⁹ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 10, спр. 31, арк. 158; Там само, спр. 32, арк. 35.

³⁰ *Терещенко Ю. І.* Політична боротьба... – С. 95–97.

³¹ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, оп. 10, спр. 31, арк. 148–149.

³² *Крижановский В. П.* Вказана праця. – С. 27.

³³ *Дорошенко Д.* Вказана праця... – С. 143–144; *Терещенко Ю. І.* Політичні партії на виборах... – С. 57; *Його ж.* Політична боротьба... – С. 92.

³⁴ *Боротьба робітників та селян...* – С. 331.

Анализирует подготовка, проведение и результаты муниципальных выборов в Елисаветграде в 1917 году.

Ключевые слова: городская дума; гласные; муниципальные выборы.

There are analyzed the preparation, conduction and results of the municipal elections in Elisavetgrad City on July 1917 in the article.

Keywords: the City Council; public; the municipal elections

УДК [94+930.253](477.75)"1944/1957"

В. Р. АВАКЯН*

ДИНАМІКА ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ У ПІСЛЯВОЄННОМУ СЕВАСТОПОЛІ (1944–1957 рр.)

На підставі документів Державного архіву міста Севастополя, у тому числі й розсекречених, проаналізовано процес відбудови Севастополя як головної військово-морської бази Чорноморського Флоту. Подано добірку фотодокументів, які висвітлюють ці події.

Ключові слова: відновлення; Генеральний план міста; черкасівський рух; Управління з відновлення Севастополя при Раді Міністрів СРСР.

У роки Великої Вітчизняної війни Севастополь був зруйнований на 94 %. Збитки, завдані народному господарству міста, становили 2,5 млрд. рублів. Частково уціліло житло, яке знаходилося в малоповерховій забудові на околицях міста, збереглася незначна частина підземних інженерних споруд¹.

Всі житлові будинки, магазини, підприємства, установи були перетворені пожежами, повітряними нальотами і вибухами на руїни. Скрізь на землі зяяли величезні воронки й котловани. Замість вулиць – суцільне кам'яно-землисте місиво. Таким був Севастополь у травні 1944 р.

Відновлення Севастополя як головної військово-морської бази Чорноморського флоту було першочерговим державним завданням. Тому ще до звільнення міста постановою Державного комітету оборони СРСР 26 квітня 1944 р. для виконання робіт з відновлення Севастополя була створена особлива будівельно-монтажна частина – “Севастопольбуд”. Її очолив заступник наркома з будівництва І. В. Бехтін. А незабаром, 19 листопада 1944 р., для відновлення і будівництва міського господарства, житлових масивів, об'єктів культурного призначення рішенням РНК СРСР був організований міський будівельно-монтажний трест “Севастопольцивільбуд”, що підпорядковувався міській раді.

Спочатку не було спільної думки щодо питання про те, яким же буде відроджений Севастополь, чи буде він копією довоєнного міста, чи це буде абсолютно нове сучасне місто. Надаючи важливого значення плануванню Севастополя, Комітет у справах архітектури при РНК СРСР доручив розробку схеми Генерального плану міста одночасно двом організаціям: Центральному Проектному бюро Наркомвоєнфлота – групі архітекторів під керівництвом професора Г. Б. Бархіна і май-

---

* *Авакян Вікторія Рубенівна* – головний спеціаліст відділу обліку та зберігання документів НАФ Державного архіву м. Севастополя.

стерні Академії архітектури на чолі з академіком М. Я. Гінзбургом. Передбачалося, що творче змагання вказаних колективів забезпечить високу якість проекту планування міста і до 1 січня 1945 р. місто отримає проект Генерального плану.

Професор Г. Б. Бархін приїжджав до Севастополя для ознайомлення з місцевістю і специфікою міста. У результаті він запропонував фактично побудувати місто наново. Замість акцентування на посиленні історично сформованого й яскраво вираженого характеру міста, в проекті постало абсолютно нове місто – важке, академічне, не пов’язане ні з традиціями, ні з особливостями місцевого ландшафту. Проект ряснів архітектурними надмірностями: заплановано спорудження 300-метрових колонад, гігантських сходів та інші “декорації”.

У Генеральному плані міста не було вирішено питання розміщення основних об’єктів ВМФ і підприємств міста. Площа Парадів (сучасна площа Нахімова) в проекті мала бути розширена за рахунок значного скорочення Приморського бульвару, що завдало б непоправної шкоди – населення Севастополя втратило б цінне і красиве місце відпочинку. Розміщення на площі Парадів пам’ятника Слави у вигляді башти заввишки 120 метрів не узгоджувалося з масштабами площі й забудовою центральної частини міста². Послідовність будівництва, пропонована проектом, передбачала в 1-ій і 2-ій чергах зведення головним чином багатопверхових споруд, а будівництво малоповерхових і одноповерхових будинків було віднесене до 3-ої черги, що суперечило життєвим потребам і реальним можливостям відновлення міста.

З огляду на відірваність від життєвих реалій проект Г. Б. Бархіна не був реалізований. У фондах Держархіву м. Севастополя зберігаються телеграми, які направляв до Москви голова виконкому В. Єфремов³. У них він просив прискорити розгляд генеральної схеми Севастополя, оскільки її відсутність гальмувала відновлення міста і його подальше будівництво.

Севастополь став всенародним будівельним майданчиком. Севастопольці розчищали вулиці, дороги від завалів, куп сміття, розбирали зруйновані стіни цегляних будівель, а видобуту таким чином цеглину складали в штабелі – це був перший цінний будівельний матеріал⁴.

При розбиранні руїн величезні труднощі становили старі дво-, триповерхові будинки, стіни яких доводилось валити тракторами. У той час загинуло багато будівельників. Головний інженер “Севастопольвоєнморбуду” С. І. Кангун згадував: “Написано: “Мін немає”, а під завалами знаходилися і бомби, і міни, і що завгодно”⁵.

Наведемо приклад: будівля колишнього Інституту фізичних методів лікування ім. Сеченова, що розташована на самому березі бухти, неодноразово піддавалася обстрілу і бомбардуванням. Деякі стіни були буквально розшаровані по вертикалі, а фасади з боку моря виявилися нашіпговані снарядами, що не розірвалися в м’якому інкерманському

камені, і зовні вони були непомітні. Але коли встановили риштування, будівельники стали витягати їх один за одним. Всього було знескоджено понад 30 снарядів⁶.

У місті став швидко поширюватися черкасівський рух – робота добровільних бригад, члени яких у неробочий час допомагали відновлювати місто. Стало популярним гасло “Кожному севастопольцеві – другу, будівельну спеціальність!”. Черкасівці працювали штукатурами, каменярями, теслярами і мулярами. Їм було важко виконувати ці роботи без спеціальної підготовки, було багато невдач, доводилося по кілька разів переробляти роботу, кладка виходила нерівна, штукатурка не лягала як слід, але черкасівці завзято і наполегливо добивалися успіху в роботі, підвищуючи кваліфікацію.

На сесії міської Ради в 1947 році наголошувалося, що населення охоче бере участь у роботах з благоустрою міста. Проте результати були вельми скромні, оскільки роботи організовувалися погано, без необхідної попередньої підготовки, без продуманої розстановки сил. Не вистачало плановості у роботі черкасівських бригад, не були закріплені об’єкти. Так, наприклад, багато праці доклали до посадки дерев і квітів на Приморському бульварі, але залишені без належного догляду зелені насадження загинули⁷. Черкасівські бригади, безумовно, надавали величезну допомогу у відновленні господарства, проте їм було не під силу відновлення найважливіших об’єктів міста, таких як школи, лікарні, житло.

Це завдання було поставлене перед “Севастопольцивільбудом”, але трест з ряду причин не міг з нею впоратися. Виконання трестом плану в 1945–1946 рр. було визнане незадовільним. За 1945 р. в Севастополі відновлено житлової площі 11 400 м² при зазначеній у плані 15 000 м², добудовано існуючий готель на 40 місць і збільшена подача води⁸. Усі інші об’єкти, розпочаті будівництвом у 1945 р., повністю не були закінчені (лазня, дитсадки, лікарня). Відновлення житлового фонду проводилося виконкомом міськради госпспособом і за договорами з іншими організаціями.

Одна з причин зриву плану відновлювальних робіт – відсутність необхідної кількості робочих будівельних спеціальностей. Так, для виконання програми 1946 р. “Севцивільбуду” було потрібно 5770 осіб, фактично ж на 1 квітня 1946 р. трест мав в своєму розпорядженні 701, з них робочих – 500 осіб. Наявність 1000 осіб по тресту складало 19% від потреби⁹. До того ж фахівців із деяких спеціальностей (бетонярі, склярі) не було зовсім.

Виробничі й побутові умови у будівельників були далекі від ідеальних. У документах підкреслюється, що затримувалася виплата заробітної плати, несвоєчасно проводилася видача пайкових продовольчих і хлібних карток, високим був рівень травматизму, нерідко траплялися дистрофія і завшивленість. Через це виникала велика плин-

ність кадрів. Для прикладу: у першому кварталі 1947 р. в “Севастопольбуд” було прийнято робочих 1809 осіб, а вибуло 951 особа (52 %), з них 121 дезертири¹⁰.

До відновлення міста залучалися військовополонені. Сучасники згадують: “Зранку та ввечері на будівельні роботи і назад їх вели в супроводі озброєних сержантів, які йшли попереду, позаду і з боків строю. Іноді траплялися спроби втечі окремих полонених, які відразу присікалися. Але якщо вони вдавалися, то в місті оголошували тривогу. Населення Севастополя ставилося до полонених, переважно, байдуже”¹¹. Засекреченим наказом начальника управління “Севастопольбуд” інженер-полковника А. А. Тіхонова наказувалося військовополонених використовувати тільки на підсобних і допоміжних роботах, а до кваліфікованих робіт залучати вільнонайманих робочих і учнів шкіл ФЗН¹². Табірне відділення, що забезпечувало місто робочою силою з числа військовополонених, було ліквідоване у вересні 1949 р. у зв’язку з репатріацією військовополонених на батьківщину.

До Севастополя прямували робітники з інших областей, проте місто не могло прийняти необхідну кількість будівельників через відсутність житла для іногородніх. Також в документах наголошувалося, що в тресті “Севастопольцивільбуд” панує організаційна плутанина, робоча сила розпорошена і працює де завгодно, тільки не на основних об’єктах.

Проте головною причиною незадовільного виконання робіт в 1945–1946 рр. була відсутність виробничо-технічного оснащення, транспорту і незабезпеченість ввізними будівельними матеріалами. При річній потребі лісу 21 650 м³ за рік отримано лише 1679 м³, при потребі 2300 тонн цементу – нічого не було отримано, алебастру з 700 тонн отримано 17 тонн.

Оскільки відновлювальні роботи йшли уповільненими темпами, то забезпеченість населення житлом була украй низькою. У 1946 р. за наявності в місті всього 154 тисяч м² житлової площі і 62 тисяч чоловік населення, забезпеченість на одного мешканця складала 2,5 м². У кількості 154 тисяч м² житлоплощі входили і тимчасово пристосовані під житло приміщення. У підвалах проживало 580 осіб, на сходових клітках – 368, в тимчасово пристосованих приміщеннях – 1215, у печерах і землянках – 222 особи. У непристосованих для життя приміщеннях мешкало 393 сім’ї і 2335 чоловік¹³.

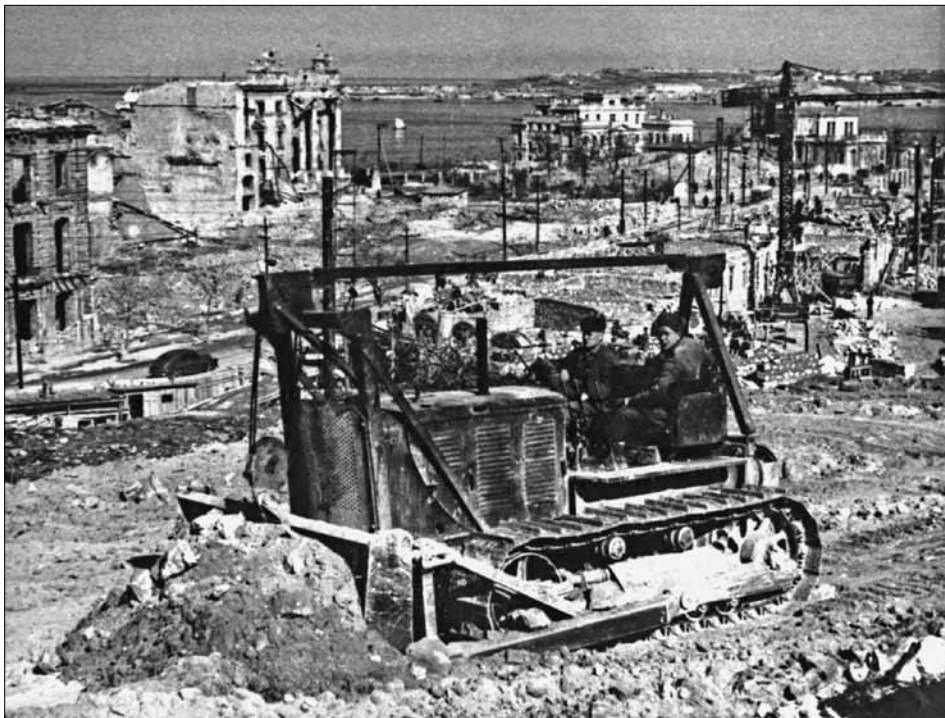
“Люди жили в підвалах, в щілинах, біля моря – в печерах, завішуючи вхід до них ганчірками. Йдеш, бувало, по вже розчищеній матросами вулиці, і раптом з купи каменів вилазить якась старенька, хоча насправді молода жінка, але вже дуже виснажена війною і нестатками”. Наприклад, в будівлі Інституту ім. Сеченова проживало більше трьохсот мешканців. Даху над цією спорудою не було, і тому кожен пристосовувався, як міг. У сусідніх зруйнованих будинках люди під-

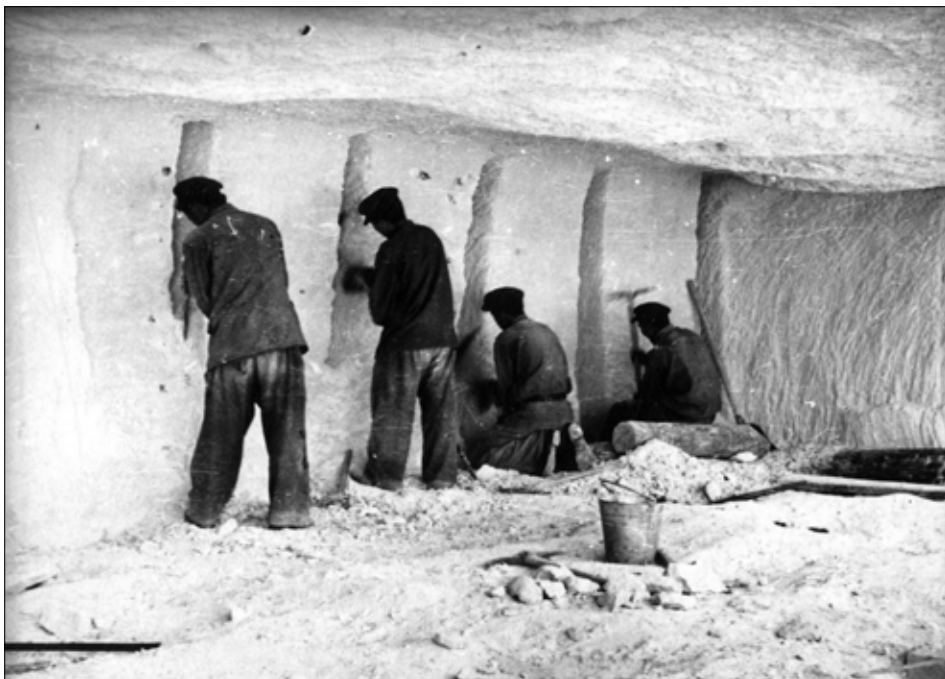
У звільненому місті. Фото Покатила М. Б.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-15122.

Знесення зруйнованих будівель на вулиці Леніна. 1952 р. Фото Баженова О. В.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-7239.

Забудова проспекту Нахімова. 1948–1949 рр. Фото Миса Г. С.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-3263.

У штольні. Видобуток вапняка вручну. 1949 р. Фото Баженова О. В.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-3290.

Черкасівська бригада за роботою. Друга пол. 1940-х рр. Фото Покагила М. Б.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-14865.

Палац піонерів. 1962 р. Фото Квітка Б. І.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-51.

Відбудова панорами
“Оборона Севастополя
1854–1855 рр.”
1949 р.
*Державний архів міста
Севастополя, фонд
фотодокументів, од. зб. П-201.*

Панорама “Оборона Севастополя 1854–1855 рр.” 1973 р. Фото Баженова О. В.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-7979.

Асфальтування вулиці Леніна.
Кінець 1940-х – початок 1950 рр. Фото Покатила М. Б.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-14904.

Архітектор Петропавловський В. П., засл. будівельник УРСР Алмазова С. Д.
оглядають якість виконаних робіт з відновлення театру ім. А. Луначарського.
1957 р. Фото Акуленка І.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-6311.

Вулиця Леніна. Кінець 1940-х – початок 1950-х рр. Фото Покатила М. Б.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-15026.

Герой Соціалістичної праці І. В. Комзін – колишній начальник Управління з
відновлення Севастополя при Раді Міністрів СРСР. 1973 р.
Державний архів міста Севастополя, ф. Р-567, оп. 4, спр. 54, арк. 4.

Пам'ятник відбудовникам міста-героя Севастополя. 1988 р. Фото Албулі Н. Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-14634.

бирали дошки, балки, двері, шифер і відгороджували собі комірку. Наприклад, у шахті ліфта на тросах, що проржавіли, висіла кабіна. А під нею, забивши ґратчасті стіни фанерою і дошками, жила немолода жінка. Кабіна важила не менше півтонни, а жінка вважала, що проживала з комфортом і спокійно спала ночами¹⁴.

Історичними для Севастополя стали заходи 1948 р. щодо прискорення його відновлення. 9 жовтня 1948 року до Севастополя з неофіційним візитом приїжджав Й. В.Сталін. Про це писав в своєму щоденнику командувач Чорноморським флотом адмірал Ф. С. Октябрський: «Говорять, прибув по Лабораторному шосе, проїхав по кільцю і тим же маршрутом виїхав. Нібито т. Сталін дав вказівку відпрацювати можливість відновлення головної бази за 3–4 роки. Відразу почався галас. Дзвонили Маленков, Чадаєв, вимагали до Москви представників інженерного управління з документами»¹⁵.

Так чи інакше, саме 25 жовтня 1948 р., Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну Постанову «Про заходи щодо прискорення відновлення Севастополя». Було поставлено завдання: з 1949 по 1952 роки відродити місто. Постановою передбачалося відновити все міське господарство, зокрема 332 тис. м² житлової площі, школу, лікарню, поліклініку, готель, драматичний театр, кінотеатри, водопровід, каналізацію, організувати тролейбусний рух.

Крім цього, Севастопольському міськвиконкому виділялося 20 млн. рублів на роботи з впорядкування міста (озеленення, очищення, освіт-

лення вулиць). Зокрема в документах підкреслювалося, що сума, виділена Севастополю, була значно вища, ніж для інших міст.

Міністерствам наказувалося забезпечити відновлювані об'єкти проектно-кошторисною документацією, устаткуванням, будівельними матеріалами, інвентарем.

З метою забезпечення робочою силою будівельних організацій, що здійснюють відбудову Севастополя, на Міністерство трудових резервів була покладена мобілізація з різних областей Радянського Союзу в школи ФЗН в грудні 1948 р. 12,5 тисяч осіб для подальших робіт з відновлення Севастополя.

Постанова зобов'язувала Міністерство житлово-цивільного будівництва направити до Севастополя 300 кваліфікованих робочих і 50 інженерно-технічних працівників з інших будівництв Міністерства¹⁶.

З метою збереження кадрів Радою Міністрів СРСР в травні 1949 року було видано Постанову "Про заходи щодо поліпшення побутових умов і культурного обслуговування робочих-будівельників, зайнятих на відновленні Севастополя". Для них був установлений значок "Відмінник будівництва Севастополя", відкривалися торгові намети, їдальні, щорічно виділялися путівки в санаторії й будинки відпочинку. Щомісячно до Севастополя направлялися бригади артистів.

Координаційним центром робіт стало Управління з відновлення Севастополя при Раді Міністрів СРСР під керівництвом І. В. Комзіна, який на той момент займав посаду заступника міністра будівництва військових і військово-морських підприємств. Саме у 1948 р. в місто прибули тисячі нових будівельників. На базі невеликих місцевих проектних бюро була створена велика проектна організація "Міськпроект", яка забезпечувала будівництва проектно-технічною документацією.

У 1949 році Комітет у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР ухвалив Генеральний план Севастополя на період до 1970 р., розроблений співробітниками "Міськпроекту" і Управління головного архітектора міста під керівництвом архітекторів Ю. Траутмана, В. Артюхова та інженера І. Жілко. Автори нового проекту переглянули, розвинули і удосконалили положення Генплану Г. Б. Бархіна, виходячи все-таки з планувальної структури, що вже склалася. Одночасно з Генеральним планом міста було детально розроблено проект планування і забудови центру.

Ці два основні планувальні документи стали основою у відновленні міста і були реалізовані без істотних відступів в небувало короткий термін – 4 роки. Саме та обставина, що ці документи створювалися безпосередньо в Севастополі за участю місцевих фахівців, що знали специфіку міста, дозволила розробити їх у короткий термін і забезпечити їх упровадження¹⁷.

До 1954 р. Севастополь був відновлений в обсязі житлового фонду і міського господарства, що перевищував довоєнний рівень. А 19 лю-

того 1957 р. Севастопольський міський комітет Комуністичної партії України повідомив у ЦК КП про завершення відновлення Севастополя.

У сорокові роковини звільнення міста від німецько-фашистських загарбників, 8 травня 1984 р., у сквері Ленінського комсомолу за проектом архітектора С. А. Ціловальника був відкритий Пам'ятник відбудовникам міста-героя Севастополя. Меморіальний напис на ньому свідчить: “Трудовому подвигу севастопольців – будівельникам, проектувальникам, морякам-чорноморцям і жителям Севастополя, що відродили місто з руїн війни”. Але не тільки цей меморіал, увесь Севастополь, посталий з руїн, став живим пам'ятником його відбудовникам.

¹ Баглей А. И., Артюхов В. М. Город-герой Севастополь. – М., 1975. – С. 59.

² Державний архів міста Севастополя, ф. Р-308, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

³ Там само, ф. Р-308, оп. 1, спр. 10, арк. 3–4.

⁴ Моторин Д. К. Возрожденный Севастополь: очерки о восстановлении города 1944–1953 гг. – М., 1984. – С. 24.

⁵ Октябрьская Р. Ф. Живые голоса. – Севастополь, 2001. – С. 115.

⁶ Державний архів міста Севастополя, ф. Р-563, оп. 12, спр. 11, арк. 11.

⁷ Там само, ф. Р-79, оп. 2, спр. 37, арк. 140.

⁸ Там само, л. 1.

⁹ Там само, л. 45.

¹⁰ Там само, ф. Р-182, оп. 2, спр. 25, арк. 8–9.

¹¹ Пшенина Л. Встающий з руин. Послевоенный Севастополь. Воспоминания. – Севастополь, 2007. – С. 20.

¹² Державний архів міста Севастополя, ф. Р-182, оп. 2, спр. 44, арк. 5.

¹³ Там само, ф. Р-79, оп. 2, спр. 37, арк. 77–78.

¹⁴ Там само, ф. Р-563, оп. 12, спр. 11, арк. 10.

¹⁵ Октябрьская Р. Ф. Люди из прошлого. – Севастополь, 2007. – С. 127.

¹⁶ Державний архів міста Севастополя, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹⁷ Баглей А. И., Артюхов В. М. Указ. соч. – С. 71.

На основе документов Государственного архива города Севастополя, в том числе и рассекреченных, проанализировано процесс восстановления Севастополя как главной военно-морской базы Черноморского Флота. Статья дополнена фотодокументами, освещающими эти события.

Ключевые слова: восстановление; Генеральный план города; черкасовское движение; Управление по восстановлению Севастополя при Совете Министров СССР.

The article analyses the development and reconstruction process of Sevastopol City as the main naval base of the Black Sea Fleet on the basis of the documents, including declassified ones, of the State Archives of Sevastopol City. There is given the photo collection on these events.

Keywords: the reconstruction; the General plan of the city; the Cherkasivs'kyi movement; the Department on Development of Sevastopol City under the Ministers Council USSR.

УДК [930.2+94](477)

В. М. ВОРОНІН*

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ДИРЕКТОРІСЮ УНР ПЕРШОГО ДЕРЖАВНОГО ОРДЕНА

Досліджено історію створення першого ордена Директорії Української Народної Республіки – ордена Визволення.

Ключові слова: Директорія Української Народної Республіки; Залізний хрест; орден Визволення; Військове міністерство; нагородні статути.

У найбільш фундаментальній праці з історії вітчизняної фалеристики “Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини” вказується: “...розуміння необхідності створення власної повноцінної нагородної системи з різних за статусом нагород (орденів, хрестів, медалей тощо) визрівало поступово, зі становленням незалежної України, розбудови її державних інститутів, включаючи в першу чергу ті, що повинні відповідати за створення й функціонування нагородної системи”¹.

Після антигетьманського перевороту грудня 1918 року і приходу до влади Директорії УНР у новій владі також постало (до речі, з тих самих причин, що й в гетьманській Українській Державі, яка перестала існувати) на порядку денному питання створення власної нагородної системи. Про те, яке значення надавалося цьому керівниками Директорії, свідчить той факт, що вже 10 січня 1919 року уряд Директорії – Рада Народних Міністрів УНР прийняв рішення про заснування перших нагород новоствореної республіки – відзнак Республіки та Слави України.

Майже відразу після постанови Ради Народних Міністрів – 24 січня 1919 року Директорія прийняла спеціальний закон, що регулював головні питання створеної нагородної системи.

Про значення цього закону свідчить, зокрема, те, що прийнятий закон підписало фактично все керівництво Директорії. Під законом стоять підписи Голови Ради Народних Міністрів В. Чеховського, за військового міністра начальника канцелярії Військового міністерства отамана Галкина. Затверджений закон “іменем Української Народної Республіки” був Головою Директорії В. Винниченком, членами Директорії Петлюрою, Андрієвським, Макаренком, членом-секретарем Ф. Швецем та посвідчений в. о. державного секретаря М. Корчинським².

---

* *Воронін Віктор Миколайович* – кандидат історичних наук, перший заступник Голови Державної архівної служби України.

Нагородний закон, хоча і був дуже коротким (вміщував лише чотири пункти), але при цьому містив основні складові новостворюваної системи державних нагород.

Пункт перший регулював носіння нагород колишньої Російської імперії. Ним було заборонено “носіння на території Української Народної Республіки як орденських, так і інших зовнішніх відзнак колишньої Російської держави, за винятком Георгіївського хреста та Георгіївської зброї”³.

Звернемо особливу увагу на те, що за загальної заборони носіння нагород колишньої Російської імперії, виняток робився лише щодо Георгіївських хрестів (зрозуміло, що мався на увазі як офіцерський орден Святого Георгія, так і знак ордена Святого Георгія, яким нагороджувалися солдати та унтер-офіцери) та зброї. Це було зроблено з тією метою, щоб в армію Директорії йшли військові з цінним досвідом Першої світової війни, для яких було важливо збереження права на носіння найпрестижнішої в Російській імперії бойової нагороди.

Другим пунктом закону встановлювалася особлива відзнака за участь в антигетьманському повстанні, що повинно було згуртувати навколо Директорії найвідданіших її прихильників. Як було сказано, встановлювалася “зовнішня відзнака” “на пам’ять останньої боротьби з гетьманом та його урядом” та надавалося “право носіння її всім, хто брав ту чи іншу участь у цій боротьбі”⁴.

Третім пунктом засновувалася власне перша державна нагорода УНР двох ступенів для нагородження як цивільних, так і військових. Було сказано: “Встановити особливу відзнаку Республіки двох ступенів для тих громадян України, котрі особливо відзначилися своєю працею у відродженні України як в останній боротьбі проти гетьмана та його уряду, так і за весь час відродження Української Народної Республіки”⁵.

Четвертим пунктом закону встановлювалася суто військова нагорода за відзнаку в бою (фактично вона була аналогом російського Георгіївського хреста, яким у білих частинах продовжували нагороджувати у Громадянську війну). Було сказано: “Встановити відзнаку Слава України двох ступенів для тих старшин і козаків, котрі виявили своє лицарство в бою”⁶. Відзначимо при цьому, що на відміну від Георгіївських нагород Російської імперії відзнака Слава України не поділялася на офіцерську (старшинську) та солдатську, що повинно було додатково засвідчити демократизм влади Директорії.

Однак слід звернути увагу на те, що у законі Директорії немає взагалі слова “орден”, хоча засновані нею нагороди Республіки та Слави України повністю відповідають цій дефініції. Замість цього використовується лише назва “відзнака”. Це також пояснюється намаганням Директорії будь-що підкреслити свій демократизм, враховуючи, що революційна пропаганда зробила у свідомості більшості населення ордени однією з головних ознак “старого режиму”.

Цей закон поклав початок створенню нагородної системи УНР, й вона, незважаючи на вкрай важкий час Громадянської війни, розвивалася й далі.

Але закон від 24 січня так і залишився на папері – визначені у ньому відзнаки не були вироблені, їх статuti не розроблені, а жодного нагородження так й не відбулось. Проте він став основою для подальшого становлення нагородної системи УНР, найбільш важливим в якій було створення ордена Визволення.

Не викликає сумніву, що у короткій історії творення Директорією власної нагородної системи її вершиною стало заснування ордена Визволення як найбільш ретельно і досконало розробленого та такого, який повинен був посісти головне місце у ній.

За участь у боях армії УНР наприкінці 1919 – початку 1920 року Директорія хотіла запровадити спеціальну відзнаку “За зимовий похід і бої”, розробкою якої займалася Пенсійна управа Військового міністерства. Остаточний проект нагороди, яка отримала офіційну назву Залізного Хреста, був затверджений одночасно з орденом Визволення 19 жовтня 1920 року, коли вже Директорія була витіснена червоними військами з української території.

У Наказі Головної команди війська УНР (за підписом Головного отамана Петлюри і в.о. військового міністра генштабу генерал-поручника Галкіна) про встановлення в армії ордена Визволення і відзнаки Залізний хрест зазначалося: “Трьохрічна безупинна боротьба кращих синів нашого народу з ворогами самостійності нашої держави заслуговує вищої похвали й невідкладно вимагає особливого відзначення тих із них, які своєю хоробрістю в боях або енергією та невтомною працею принесли визнану користь для держави. Для здійснення цього завдання в Українській республіканській армії встановлюються ордени 1. Визволення й 2. Відзнака Залізного хреста, статuti яких до цього додаються”⁷.

У цьому ж документі встановлювалось взаємне старшинство орденів:

- а) орден Визволення 1-го ступеня;
- б) орден Визволення 2-го ступеня;
- в) відзнака Залізного хреста.

Одночасно зазначалося, що “відзнакою Залізного хреста можуть бути нагороджені по присуду Ради Залізного хреста особи, які брали участь в поході з грудня по 6 травня 1920 р., незалежно від нагороди іншими орденами”⁸.

Слід особливо відзначити, що вперше у нагородній практиці України порушувалось питання про нагородження державними відзнаками іноземних громадян, що було значним кроком уперед у розвитку нагородної системи. У наказі наголошувалось: “Приймаючи на увагу

можливість нагородження зазначеними вище орденами не тільки військових, а й цивільних, а також підданих інших держав, військовому міністру одночасно з цим подбати про проведення статутів через Раду Народних Міністрів”⁹.

Разом з наказом також були прийняті статuti орденів Визволення і відзнаки Залізного Хреста.

Що стосується відзнаки Залізного хреста, то звертає на себе увагу, що в положенні особливо відзначалося про можливість нагородження нею жінок з числа військового медичного персоналу (що було абсолютною новиною в нагородній системі України): “Сестри-жалібниці, фельдшериці й інші особи – жінки медичного персоналу отримують жетон (такий же хрест, але зменшений в три рази, який носить в розетці жовто-блакитного кольору); жетон дає права й привілеї такі, як і відзнака Залізного хреста”¹⁰.

Як і в попередніх нагородних проектах Директорії був чітко прописаний порядок нагородження. Згідно з ним відзнака давалася виключно за затвердженням спеціально створеної ради Залізного хреста. Рада Залізного хреста складалася з представників від частин, які брали участь в поході (старшин та козаків по одному від полку), по обранню учасників походу. Ради для козаків збирались при дивізіях, а для старшин – при штабі армії.

Також вперше в нагородній справі України визначався кодекс поведінки нагороджених, які за його порушення могли бути “притягнуті до відповідальності” (тобто фактично йшлося про позбавлення отриманої нагороди). Згідно з п. 4 Розділу II: “Особи, що мають Залізний хрест повинні стежити за тим, щоб жоден лицар цього хреста не заплямував козацької честі. Кожен лицар, що зробив ганебний вчинок, притягується до відповідальності радою по заяві хоч би одного лицаря”¹¹.

Надзвичайно ретельно у положенні були виписані права і привілеї нагороджених відзнакою. Досить сказати, що цей розділ складався з 37 пунктів. При цьому серед них були пункти, які стосувалися прав і привілеїв родин нагороджених.

Так, гарантувалося, що дружини лицарів після смерті чоловіка одержують пенсію в розмірі, яку отримували їхні чоловіки при житті або яка належала їм впродовж одного року, після чого одержують пенсію на загальних підставах. Крім того, дружина лицаря й діти до повноліття забезпечувались безкоштовним лікуванням в державних та громадських лікарнях.

Ще більшої уваги заслуговує і затверджений статут ордену Визволення, що став першим орденом УНР.

Вивчаючи затверджений статут, не можна не помітити, що він надто схожий з проектом ордену Республіки, що розроблявся раніше.

При цьому в статуті ордену Республіки відчувається значна схожість зі статутом ордену Святого Георгія-Побідоносця, що цілком ло-

гічно. Більшість старшинського складу армії УНР походила з офіцерів колишньої Російської імператорської армії, і для них була зрозуміла логіка заснування нового бойового ордена.

Статут ордена Визволення складався з шести наступних розділів: Загальні положення; Порядок нагороди і нагородної ради; Хто й за що може бути нагороджений орденом Визволення; Про привілеї лицарів ордена Визволення; Опис ордена Визволення; Положення про печатку ордена Визволення¹².

У статуті підкреслювалося, що орден Визволення (як і колись хрест Святого Георгія-Побідоносця) “має свідчити про високу хоробрість і бойові відзначення військовослужбовців”¹³.

Надзвичайно схожий (фактично ідентичний) з Георгіївським статутом і наступний пункт: “Орден Визволення встановлюється для нагородження начальників всіх ступенів (старшин і козаків) за виявлені ними в воєнний час зі своїми частинами вчинки хоробрості, мужності і розпорядності і вояків всякої ранги за виявлені ними у військовий час вчинки персональної хоробрості й мужності”¹⁴.

Згідно зі статутом, розглядом представлень для нагородження орденом Визволення займалася Вища нагородна рада. Відзначалося, що надалі в Раді “з 7 лицарів цього ордена по призначенню головного отамана” головує член, обраний самою Радою¹⁵.

Також передбачалося, що “в надзвичайних випадках, коли відзначення старшин та козаків виявлені в яскравій і повній мірі на місці самого бою і не виникає сумніву відносно нагородження вчинка орденом, то воно може бути зроблено по докладу командуючого армією, персонально Головним отаманом без попереднього розгляду у Вищій нагородній раді з видачею самої нагороди на місці бою”¹⁶.

Передбачувалося і питання перших нагороджень, до того як буде утворена Вища нагородна рада: “Перші нагородження до утворення необхідної при Вищій нагородній раді кількості лицарів ордена провадяться владою Головного отамана Українського республіканського війська з числа тих осіб, які виявили в Дієвій армії особисті бойові відзначення”¹⁷.

Було ретельно деталізовано, хто саме і за які подвиги може бути нагороджений. Крім того, що цьому було спеціально присвячено 35 пунктів статуту, подавалося і визначення головного принципу нагородження: “При нагородженні орденом Визволення не звертається уваги ні на відзначення в минулих війнах у складі чужих армій, ні на високі ранги. Нагородження вимагає не тільки того, щоб нагороджуваний виконував свої службові обов’язки згідно з урочистою обіцянкою, з вимогами військової честі й морального зобов’язання, відзначився, може, й несподівано для себе, яким-небудь славетним вчинком, але щоб носив у собі серед інших чеснот ще й деякі душевні якості, нерозлучно зв’язані зі здібністю до високих подвигів, як, наприклад, зневажання

явної небезпеки і хоробрість, сміливість та відвага, присутність духу та рішучість, самого офіцера та самовідречення, здатність до виявлення власної ініціативи, коли те вимагається, вірність Україні й любов до Батьківщини та до військової слави, дисциплінованість та відданість своїй справі”¹⁸.

Таким чином, можна констатувати, що нагородна система (хоча і виключно на папері, без виготовлення орденських відзнак і проведення реальних нагороджень), вищим досягненням якої стало заснування ордену Визволення, створена Директорією УНР лише наприкінці 1920 року, коли Громадянська війна була нею остаточно програна і територія України залишена.

¹ Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. (У двох книгах). Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – Київ, 2004, Книга перша. – С. 57.

² Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. – Вип. 5. – Ч. 75.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3172, оп. 1, спр. 30, арк. 69.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3172, оп. 1, спр. 30, арк. 69.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само, арк. 70.

¹¹ Там само.

¹² ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 117, арк. 3–7.

¹³ Там само, арк. 3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, арк. 4.

Исследовано историю создания первого ордена Директории Украинской Народной Республики – ордена Освобождения.

Ключевые слова: Директория Украинской Народной Республики; Железный крест; орден Освобождения; Военное министерство; наградные уставы.

The article presents the history of the establishment of the first order of the Directory of UNR – the Order of Liberation.

Keywords: Directory of UNR; the Iron Cross; the Order of Liberation; the War Ministry; the Award statutes.

УДК [930.2:336.7](73+410)"1941/1945"

О. О. КЛИМЕНКО*

ВОЄННІ ГРОШІ США ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розкрито роль спеціальних грошових знаків США та Великобританії (доларів з жовтою печаткою, фунтів і шилінгів для Триполітанії, італійських лір та французьких франків) під час проведення військових операцій у Північній Африці та в Європі, в тому числі серед американського військового контингенту на території України в період Другої світової війни.

Ключові слова: боністика; “Бюро гравірування і друкарських робіт”; воєнні грошові знаки; систематизація; класифікація.

У роки Другої світової війни країни антигітлерівської коаліції (СРСР, США, Великобританія, Франція й інші) у захоплених та визволених союзними військами країнах з метою фінансування власних воєнних й окупаційних витрат масово виготовляли і впроваджували в обіг свої грошові знаки воєнного зразка. У великому потоці опублікованої в світі наукової й публіцистичної літератури про Другу світову війну проблемі безпрецедентного в історії війн суперництва у валютно-фінансовій сфері приділено порівняно мало уваги. Історія грошового обігу в Україні в роки минулої війни, як невід’ємна складова воєнного фінансового протистояння воюючих коаліцій, вітчизняною історичною наукою повно й комплексно не досліджувалася. З огляду на це автор поставив за мету, проаналізувавши архівні документи, наукову літературу, положення міжнародного гуманітарного права, а також залучивши такі важливі історичні джерела як тогочасні грошові знаки, розкрити окремі механізми діяльності країн антигітлерівської коаліції (США та Великобританії) у фінансово-банківській сфері з використанням спеціальної воєнної валюти.

Відомий американський дослідник історії грошового обігу В. Ранделл у своїй монографії “Воєнні гроші” досить критично поставився до організації фінансового забезпечення американської армії в роки Другої світової війни. На його думку, “людям з Вашингтону”, які відповідали за більшість видів фіскального планування, “бракувало уяви, яку виявляли військові лідери Паттон, Бредлі та Мак-Артур”. Американські фінансисти високого рангу розбиралися лише в рутинній ро-

* *Клименко Олег Олександрович* – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Тернопільської області.

Долар США з жовтою печаткою.

боті, їм бракувало інновацій¹. І як наслідок, на відміну від німецької армії, американські фінансові сервіси, які обслуговували американські військові контингенти, були недостатньо пристосовані до умов воєнного часу за межами країни, насамперед “при організації фінансових служб, так і в процедурі їх використання”².

З цим твердженням важко не погодитися. У порівнянні з фашистською Німеччиною, США у перебудові своєї фінансово-грошової системи на воєнний лад відставали щонайменше на три роки. Як свідчать факти, перші радикальні заходи щодо приведення американської валюти у відповідність до потреб війни стали здійснюватися урядом тільки навесні 1942 р., в обстановці гострої критики з боку політичних опонентів. Оскільки існувала реальна загроза японського вторгнення на Гавайські острови і захоплення американських банків зі звичайною національною валютою, у липні 1942 р. уряд США вперше застосував спеціальну марковану валюту – “гавайські наддруківки” для локального використання американськими військами, які там дислокувалися. Ідею спеціального маркування існуючих в США грошових знаків, легкого і недорогого для виробництва, подало і реалізувало “Бюро гравірування і друкарських робіт” (“Bureau of Engraving and printing”) у Вашингтоні, яке у дизайні банкнотів поміняло тільки колір печатки з блакитного на коричневий та ввело наддруківки на їх аверсах та реверсах у вигляді слова “HAWAII”. Таким чином, у нових грошових знаків залишився звичний вигляд американської валюти. Однодоларові банкноти були подібні до так званих срібних сертифікатів серії 1935-A, в той час як 5-ти, 10-ти і 20-ти доларові знаки – до банкнотів федерального резерву округу Сан-Франциско (серії 1934 і 1934-A). Усі “гавайські” банкноти мали підписи скарбника В. Е. Джуліана (W. A. Julian) та секретаря казначейства Генрі Моргентау – молодшого (Henry Morgenthau Jr.). У жовтні 1944 р., коли зникла загроза японської окупації Гавайських островів, банкноти з “гавайською наддруківкою” вилучили з обігу³.

Британська воєнна банкнота вартістю 2/6 шилінгів.

Проте найбільш масово воєнні гроші США з'явилися в обігу під час проведення в Північній Африці наступальних операцій англо-американських військ під кодовою назвою "Факел" ("Torch") у жовтні – листопаді 1942 р. Командування американських експедиційних сил для постачання військовослужбовців, а також для розрахунків воєнного інтендантства за товари й послуги з місцевим населенням, впровадило воєнні доларові банкноти вартістю 1, 5 та 10 доларів, які за зовнішнім виглядом були подібні до згаданих нами срібних сертифікатів 1934–1935 рр. випуску, що в той час перебували в обігу в США. Однак замість звичайної блакитної розпізнавальної печатки, вони мали жовту печатку, що у випадку захоплення супротивником виключало можливість їх застосування поза Північною Африкою. Серійні номери та комбінації підписів секретарів скарбниці на доларах з жовтою печаткою та на доларах з блакитною печаткою збігалися. Коли б розміри захопленої ворогом валюти несли реальну загрозу для американської економіки, уряд США готовий був здійснити рішучі заходи – визнати всю емісію недійсною⁴.

Долари з жовтою печаткою, як і грошові знаки з "гавайською наддруківкою", виготовило "Бюро гравірування і друкарських робіт" на замовлення військового департаменту. Першу партію банкнотів завезли у війська 4 вересня 1942 р. перед вторгненням у Північну Африку, а останнє замовлення грошей війська отримали 24 квітня та 8 травня 1944 р. напередодні операції у Нормандії. Всього за роки війни військовий департамент та департамент військово-морського флоту США

отримали: 26916000 банкнотів вартістю 1 долар, 16660000 – вартістю 5 доларів і 21860000 – вартістю 10 доларів, на загальну суму 329000000 доларів⁵.

В. Ранделл слушно зауважив, що спочатку у Північній Африці американські війська нетривалий час використовували в платежах звичайні долари з блакитною печаткою, але конкретно, до якого часу це відбувалося, він не подав⁶. В якості розмінних фракцій воєнних доларів слугували звичайні обігові американські монети. Одразу після вторгнення оплата військовослужбовцям здійснювалася військовими касами наполовину банкнотами і наполовину монетами, виготовленими зі срібла, бронзи та нікелю, які через ментальність місцевого населення виявилися більш популярними, ніж доларові банкноти, і мали тенденцію до швидкого зникнення з грошового обігу⁷. В американській армії воєнні доларові банкноти отримали неофіційну назву “штурмові долари”. При наступі союзницьких армій головнокомандування зняло територіальні обмеження використання цих “грошей інвазії”, і вони згодом зайняли певне місце в грошовому обігу Сицилії, Південної Італії, Сардинії та деяких Балканських країн⁸.

Оскільки долари з жовтою печаткою були регулярною американською валютою з кредитними функціями, кількість срібних сертифікатів, які перебували у внутрішньому американському обігу, повинна була відповідними чином зменшитися для покриття вказаної спеціальної валюти, що функціонувала за межами США. Як наочно продемонстрували військові операції союзників, американська воєнна валюта виявилася стабільною, незмінно користувалася перевагами, населення віддавало їй перевагу, і навіть “чорний ринок” нею послуговувався. У Тунісі й на Сицилії існувало 5 окремих валют, серед них – дві національні, що одразу ж призвело до непорозумінь у формуванні структури цін на щойно звільнених територіях. Однією з основних проблем стало встановлення ефективних обмінних курсів окупаційних валют стосовно до місцевих, правильне визначення, наскільки допустиме їх завищення при існуючому інфляційному розладу грошового обігу. Перед вторгненням курс обміну між франком і доларом співвідносився 44:1, однак під час проведення операції паритет змінився у пропорції 50:1. Президент США Ф. Рузвельт, володіючи інформацією про реальний стан справ на валютному ринку, наказав існуюче співвідношення ще більше посилити у бік долара – 75:1, вважаючи такий курс найбільш реалістичним⁹. Він мав рацію, оскільки тоді в Тунісі долар з жовтою печаткою спочатку прирівнювався до 80 французьких франків, а звичайний долар вартував 300 франків. Англійський фунт стерлінгів також дорівнював 300 франкам. Згодом курс “штурмового долара” знизили до 50 франків, а фунта – до 200 франків, оскільки, на думку американського фахівця з проблем міжнародного гуманітарного права Г. Глана,

Банкнота 10 французьких франків (продукція фірми “Форбс”).

“окупація виявилася ефективною”¹⁰. Насправді курс валют союзники знизили тільки після неодноразових протестів керівника “Вільної Франції” генерала Де Голля на англо - американській конференції у Касабланці¹¹.

Окрім позитивних аспектів, використання “штурмових доларів” відкрило можливість багатьом американським військовослужбовцям втягнутися в “чорний ринок” і стабілізувати своє матеріальне становище. У деяких місцях прибуток від обміну доларів та франків досягав понад 160 % за офіційним курсом. Банки продовжували користуватися обмінним курсом 75:1 до 8 лютого, а армійські фінансисти – до 15 лютого 1943 р. Водночас армійські фінансові офіси з 2 лютого 1943 р. користувалися курсом 50:1. Через вказані недоліки у координації дій американські військовослужбовці могли обмінювати долари на франки за курсом 75:1, а потім знову скуповувати долари за курсом 50:1¹².

Для утримання власного військового контингенту американські фінансові офіси у Єгипті знайшли надійне джерело придбання необхідних “штурмових доларів”, які, як виявилось, було набагато дешевше купити на місці, ніж пересилати з США. До грудня 1944 р. американська армія для своїх потреб придбала в Національному банку Єгипту 33049676 доларів з жовтою печаткою¹³.

Британське воєнне командування при спорядженні експедиційних збройних сил на Північно-Африканський театр воєнних дій, як і їх американський союзник, вдалося до випуску воєнних грошей – “British Military Authority notes” (ВМА). Перший випуск воєнних грошових знаків вторгнення відбувся весною 1943 р., коли були впроваджені в обіг заздалегідь підготовлені білети восьми номіналів (1, 2, 5, 10, 50, 100, 500 і 1000 лір) з написами англійською та арабською мовами “Випуск британських воєнних властей для Триполітанії” і зображенням британського лева під короною. Наступні емісії британських воєнних властей склали білети 1943–1945 рр. для Північної Африки, Сицилії та Греції, які вже мали номінали в англійській валюті. На білетах вартістю 6 пенсів, 1 шилінг, 2/6 шилінгів, 5 шилінгів, 10 шилінгів та 1 фунт також є зображення лева під короною, проте поміщені тут тексти виконані тільки англійською мовою. Розмінними фракціями даних банкнотів являлися звичайні обігові британські монети¹⁴. Як бачимо, британські воєнні грошові знаки випускалися у порівняно дрібних купюрах, очевидно, з розрахунком на більш доступний їх обіг на місцевих ринках для потреб англійських військ. Перед висадкою десанту у Північній Африці англійські банкноти для метрополії і монети вартістю понад 6 пенсів були у британських військових поміняні польовими касами на воєнну валюту.

Харчуючись в офіцерському казино в Порт-Саїді на початку 1944 р., вояки польського корпусу В. Андерса, у лавах якого перебувало близько 10-ти тисяч українців, користувалися британськими воєнними фунтами. Вказані грошові знаки курсували й на території Італії поряд із воєнними лірами. Американські вояки рядового складу отримували щомісячно 50 штурмових доларів, а британці біля 13 фунтів ВМА¹⁵. Під час прориву німецької оборонної лінії “Густав”, яка оперізувала Італію, вояки корпусу В. Андерса здебільшого використовували британську воєнну валюту та зрідка американські долари з жовтою печаткою¹⁶.

Американські і британські воєнні гроші використовувались і під час проведення операції “Хаскі” (висадка на Сицилію) у липні 1943 р. Інструкції застосування цієї валюти були викладені у директиві командування експедиційних сил від 28 червня 1943 р.: “1. Під час початкового періоду операції завданням американських сил є використання доларів з жовтою печаткою і звичайних американських монет, британські збройні сили використовуватимуть власні воєнні банкноти і монети, а також місцеву валюту, яка знаходиться у їхній власності. Долари з жовтою печаткою і британські банкноти доступні на Північно-Африканському театрі операцій. Додаткові поставки грошей при потребі надходитимуть з американської і британської державних скарбниць. 2. Використання доларів з жовтою печаткою і британських банкнотів

Банкнота 10 італійських лір (продукція фірми “Форбс”).

для оплати військам і в місцевих розрахунках зменшиться, і на їх місце швидко придуть, наскільки це можливо, воєнні союзницькі ліри, якщо тільки союзницький уряд вирішить, що для такої заміни ще не наступив час. [...] 4. Курс обміну між американським доларом і британським фунтом 4 долари = 1 фунту і обидві валюти повинні бути взаємозамінні за таким курсом. Американська скарбниця здійснить відповідні узгодження з британською скарбницею. 5. Американські долари з жовтою печаткою і британські фунти вилучатимуться з обігу, як тільки це можна буде успішно зробити. Дату визначить військовий уряд після того, як розпочнеться операція. 6. Курс обміну в день “D” встановлений 100 лір = 1 долару, 400 лір = 1 фунту. Буде видана спеціальна прокламація для осіб, які повинні приймати валюту за цим курсом”¹⁷.

Для обігу на Сицилії і на звільнених територіях Італії “Союзницька військова фінансова агенція” (AMFA), яка виконувала роль емісійного банку, наприкінці липня 1943 р. впровадила надруковані в США фірмою “Форбс” воєнні грошові знаки – союзні ліри. Випускались білети двох серій: 1943 і 1943A. Серія 1943 має вісім номіналів: 1, 2, 5, 10, 50, 500 і 1000 лір, а серія 1943A – тільки шість номіналів: 5, 10, 50, 500 і 1000 лір. Всі купюри пронумеровані, а по краях цифр проставлялись також літери алфавіту: А-А, А- В, А-С. Незабаром нова валюта зайняла

певне місце також в грошовому обігу італійської Північної Африки¹⁸. За офіційними даними про стан грошового обігу Італії на час її звільнення від німецьких окупантів, загальна кількість випущених воєнних грошей перевищила 90 млрд. лір, що складало в 1943 р. 10%, в 1944–20%, в 1945–23%, а в вересні 1946 р. – 21 % від загальної суми грошей, які перебували в обігу¹⁹. Як наслідок інфляції стали стрімко зростати регульовані урядом ціни. До вересня 1946 р. у порівнянні з 1938 р. вони в середньому виросли у 26 разів, а на “чорному” ринку – майже в 50 разів²⁰. Сицилійці та італійці з ентузіазмом сприймали долари з жовтою печаткою, оскільки американська валюта була добре відома їм завдяки численній італійській діаспорі в США. У Південній Італії та на Сицилії за 1 долар з жовтою печаткою спочатку давали 21 ліру, однак у 1944 р. під час наступу курс встановився вже на рівні 100 лір за долар. Водночас у Тунісі долар став коштувати 120 лір. У результаті відбувся стрімкий вплив доларів з Сицилії та Італії у Туніс. На різниці курсів наживалися спекулянти, які переводили ліри в долари і з ними проводили трансакції²¹.

Рішення припинити платежі “штурмовими доларами” постало у воєнно-політичних колах США навесні 1943 р. Звільнені країни повинні також нести економічні витрати за окупацію чи звільнення. Найкращим способом реалізації союзницьких планів стало б застосування для визволених країн нової валюти, вираженої у національних грошових одиницях, що давало можливість зробити уряди цих країн частково чи повністю відповідальними за економічне становище на визволеній території. Однак реалізація намічених планів щодо припинення курсування доларів із жовтою печаткою виявилася надзвичайно важкою проблемою через розбіжності у поглядах на те, який тип національної валюти слід використовувати при звільненні французьких територій. З одного боку, воєнний департамент і скарбниця США бажали випускати воєнну виражену у франках валюту, яку планували впровадити до обігу за наказом головнокомандувача союзницькими експедиційними силами. Британці ж наполягали, щоб воєнні франки вважалися валютою французького Комітету національного визволення, який постав для виконання функцій екзильного уряду. Після тривалих переговорів і дискусій досягли компромісу. Надруковані в США банкноти у франках вводилися в обіг від імені головнокомандувача союзницькими військами як воєнна валюта. Одночасно вони проголошувалися французьким Комітетом національного визволення як легальний засіб платежу і видавалися підконтрольними французькій адміністрації Північно-Африканськими банками²².

Під час планування операції з висадки союзницьких військ у Нормандії перед об’єднаними командуваннями черговий раз постали принципові проблеми монетарної політики на визволеній від ворога

території й фінансового забезпечення військ. Американська скарбниця, як свідчить її меморандум від 23 вересня 1943 р., запропонувала йти апробованою схемою і застосовувати долари з жовтою печаткою, які, на підставі цілком позитивного досвіду операцій у Північній Африці та на Сицилії, “вважаються ідеальними для використання на початковій фазі вторгнення”²³. Ентузіазму американського казначейства не поділяла Головна штаб-квартира союзницьких експедиційних сил, яка в комюніке до військового департаменту від 8 листопада 1943 р. так мотивувала своє негативне ставлення до вказаної пропозиції: “Існують заперечення щодо використання доларів з жовтою печаткою з наступних причин. Уважається невідповідним звільнити окуповану країну і запровадити нову валюту. Це спричинить до появи ще одного типу валюти, з якою матимуть справу фінансові офіцери, зокрема британські та канадські польові касири. У тих випадках, коли кошти на операцію покладатимуться на країну, яку визволяють, стане неможливим примусити її заплатити, якщо використовуватимуться дані долари, оскільки вони є кредитними білетами США”²⁴.

Між союзниками черговий раз виникли суперечності щодо використання валюти у майбутній операції. Комітет “Вільної Франції”, який трансформувався у Тимчасовий уряд країни на чолі з генералом Де Голлем, наполягав на використанні звичайної французької валюти для метрополії, вивезеної при евакуації британців з Дюнкерка в 1940 р., однак його позиція не знайшла підтримки союзників. Врешті-решт за авторитарним рішенням Ф. Рузвельта 15 лютого 1944 р. надруковані в США фірмою “Форбс” воєнні грошові знаки на суму 40 млрд. франків доправили у штаб-квартиру союзницьких військ. Вони мали бути введені в обіг під час операції за декретом, підписаним Д. Ейзенхауером як головнокомандуючим збройними силами союзників²⁵. Тим часом постала ще одна проблема. Д. Ейзенхауер, як вважали його радники, за Тимчасового французького уряду не мав повноважень оголошувати нову валюту легальним засобом платежу на території Франції. До дня “D” це питання так і не було вирішено. Проте війська, які висадилися в Нормандії, без погодження і відповідної прокламації, стали масово використовувати воєнні франки у розрахунках з населенням. Де Голль від імені Тимчасового уряду Франції надіслав численні протести урядам США та Великобританії, підкресливши, що він не може гарантувати вартості “циркулюючих паперів”, які функціонують без згоди французьких властей. 9 червня 1944 р. У. Черчилль у листі застеріг Ф. Рузвельта, що невдача Де Голля в ході впровадження в обіг воєнних франків автоматично пошириться на уряди США та Великобританії, які разом з ним нестимуть відповідальність за свої дії. Поряд з цим англійський прем’єр-міністр озвучив геніальну здогадку. На його думку, Де Голль, ніколи публічно не оголосить про те, що запровадже-

на союзницькими військами воєнна валюта у франках не є легальною, отже французьке населення і надалі її прийматиме²⁶ Ф. Рузвельт у листі до У. Черчілля від 13 червня 1944 р. оптимістично змалював розвиток ситуації з воєнними франками, яка, на його думку, не є “досить серйозною”, тим більше, що Д. Ейзенхауер має всі необхідні повноваження оголосити цю валюту легальною, а обов’язок Де Голля тільки підтвердити союзницьку прокламацію²⁷.

Тим часом на територію звільненої Франції бурхливим потоком стали надходити виготовлені в США воєнні франки з датою емісії “1944”. Існували вони у двох різновидах: перший, який складався з 8-ми номіналів (2, 5, 10, 50, 100, 500, 1000 і 5000 франків) з написом “Емісія для Франції” і французьким прапором на звороті, другий (номінали 50, 100 і 1000 франків) – без напису, але зі словом “Франція” на звороті. На всіх білетах біля контрольного номера проставлявся також номер серії. Зокрема, на знаках першого різновиду – 2, другого різновиду – 2, 3, X, за винятком банкноти вартістю 100 франків, яка мала порядкові номери від 2 до 9 та X²⁸. Наприкінці 1944 р. воєнні франки, загальна сума яких досягла майже 5,5 млрд. франків, стали обмінюватися на банкноти Банку Франції, що також друкувалися в США²⁹. На випадок коли б французький народ з певних причин не приймав воєнну валюту у франках, Д. Ейзенхауер мав повноваження ввести в дію резервний валютний варіант – використання американських доларів з жовтою печаткою та британських фунтів з обов’язковим застереженням, що Комітет “Вільної Франції” відповідатиме за усі негативні наслідки від застосування вказаної іноземної валюти у власній країні. Американський дослідник Р. Янг, без посилання на джерела, стверджував, що американські банкноти з жовтою печаткою вартістю 1 долар таки обмежено використовувалися під час проведення операції з відкриття Другого фронту в Європі, перебували в обігу навколо великих міст. Крупні номінали цієї валюти 5 та 10 доларів на Європейський театр воєнних дій не потрапили³⁰.

У січні 1945 р. командування американського воєнного контингенту в Європі звернулось до міністерства фінансів Югославії з проханням про використання “штурмових доларів” для потреб своєї військово-повітряної бази в цій країні. Після попередньої рішучої відмови, з огляду на складні проблеми з грошовим обігом в Югославії (відмова населення Белграда приймати популярні на Адріатичному узбережжі ліри), уряд Тіто прийняв американську пропозицію, і доларами з жовтою печаткою стали користуватися вояки американської та британської армії³¹. Аналогічна ситуація з американською воєнною валютою склалася в Греції та Албанії. Оскільки у Греції запроваджена в жовтні 1944 р. національна валюта – нова драхма до кінця 1945 р. катастрофічно знецінилася, американцям вдалося переконати владу в Афінах перегляну-

ти своє попереднє рішення від червня того ж року про використання американської валюти і отримати принципову згоду на застосування в розрахунках доларів з жовтою печаткою. Албанський лідер Енвер Ходжа виявився більш поступливим і одразу дозволив для союзницького воєнного контингенту вільно міняти албанські франки на американські долари з жовтою печаткою, американські золоті монети та британську національну валюту³². Аналізуючи практику тимчасового запровадження на Балканах воєнних доларів, американський дослідник Сутард вважав, що дане рішення було небажаним з погляду монетарної політики, оскільки їх обіг за кордоном потенційно обтяжував американську економіку³³.

Долари з жовтою печаткою частково використовувались й на території Польщі, Румунії, Угорщини, Болгарії та СРСР, де перебували невеликі американські контингенти. Під час Другої світової війни західні альянти проводили масоване бомбардування воєнної інфраструктури Німеччини та інших країн фашистського блоку. Однак бомбардувальна авіація США через обмежені технічні можливості заправки літаків паливом не була спроможна вражати ворожі об'єкти у Румунії та Угорщині і повертатись назад до своїх баз у Великобританії та Італії. Таким чином, на порядку денному постала проблема організації аеродромів для американських ВПС на території СРСР³⁴. Уряд США ще на Московській нараді міністрів закордонних справ (жовтень 1943 р.) та Тегеранській конференції глав урядів США, СРСР і Великобританії розпочав інтенсивні переговори з радянською владою про здійснення авіацією союзників наскрізних “човникових” операцій і створення для цих цілей тимчасових аеродромів у Полтаві, Миргороді та Пирятині. Знаючи, що СРСР неохоче йде на розміщення чужоземних військових баз на своїй території, США пообіцяли як компенсацію надати бомбовий приціл Нордена, якого радянські ВПС не мали на озброєнні, але потребували³⁵. Після кількох раундів переговорів питання зрушилося з місця тільки на початку лютого 1944 р., коли Й. Сталін наказав командуючому ВПС Червоної армії маршалу О. Новикову взятися за організацію матеріально-технічного забезпечення американської авіагрупи, 5 лютого 1944 р. у Москві керівник американської воєнної місії в СРСР генерал Джон Дін повідомив маршала Новикова, що “човникові” операції отримали кодову назву “Frenetic” (“Шалений”). В них братимуть участь 360 бомбардувальників “Б-1” (“Літаюча фортеця”) і “Б-24” (“Ліберейтор”), а також до 200 винищувачів “Р-51”³⁶. Для виконання підготовчих робіт в березні 1944 р. в системі радянських ВПС створили 169-ту авіа базу особливого призначення (очільник генерал - майор авіації О. Пермінов), до складу якої увійшли частини і підрозділи аеродромного обслуговування, інженерні, автомобільні, технічні й інші спеціальні формування. Перша група американських офіцерів прибула

у Полтаву 14 квітня 1944 р., а на початок травня там вже знаходився постійний контингент у кількості 390 осіб. Всього на радянських аеродромах, згідно з договором, перебувало до 1000 осіб американського персоналу, яким радянська сторона надавала певні побутові послуги (окремі з них були платними), а також дозволила заснувати армійський поштовий відділ (Армі Пост Офіс – АПО 798) у Єревані (Вірменія), звідки пошта йшла до США через Іран. Додатково відкрили два поштові відділення цього відділу у Миргороді (АПО 798-1) та в Пирятині (АПО 798-2), послуги яких оплачувалися американською валютою, зокрема доларами воєнного зразка³⁷. Можливість повітряних ударів по Польщі, Румунії та Угорщині з'явилася тільки на початку літа 1944 р., коли лінія фронту пересунулася на територію Західної України. Від 2 червня до 19 вересня 1944 р. 8-а і 15-а американські повітряні армії здійснили 7 операцій “Френтік” (2207 бойових вильотів), в результаті яких проведено успішні бойові рейди на об’єкти у Німеччині, Угорщині, Румунії, Югославії та Польщі³⁸.

Увесь період перебування американського військового персоналу в Україні (до 22 червня 1945 р.) він знаходився під пильною увагою радянської військової контррозвідки “Смерш” та територіальних органів НКВС–НКДБ. Радянським спецслужбам, окрім великої кількості заведених оперативно-розшукових справ на запідозрених у співпраці з американськими спецслужбами, тоді також вдалося отримати велику кількість важливої науково-технічної інформації, промислових зразків окремих вузлів та деталей американських літаків, що дало змогу у короткі терміни створити в СРСР стратегічний бомбардувальник “ТУ-4”, який навіть зовні дуже нагадував важкий бомбардувальник ВПС США “В-17”³⁹.

В американському фінансовому офісі, а також у відділеннях АПО, союзницький військовий персонал обмінював наявну національну валюту на радянську, якою розраховувався з радянськими інтендантськими службами та населенням за товари й надані послуги. Оскільки уряд СРСР заборонив вивіз рублів за кордон, американський військовий персонал, який перебував на радянській території, згідно з циркуляром військового департаменту США № 364 від 8 вересня 1944 р. повинен був при виїзді міняти радянську валюту на американську, тобто на долари з жовтою печаткою, або ж зробити поштові грошові перекази. При цьому наголошувалося, що армійські каси, розташовані за межами СРСР, не мають повноважень приймати рублі для обміну⁴⁰.

Як резервну валюту “штурмові долари” планували використати також під час окупації Німеччини. 21 травня 1944 р. для союзницького військового уряду в Німеччині надійшла директива, якою рекомендувалося у випадку, коли запаси окупаційних марок і рейхсмарок стають недоступними, американські військові можуть використовувати долари

з жовтою печаткою, а британці – свою національну валюту⁴¹. Після війни долари з жовтою печаткою відфільтрували назад у США. Певна незначна частина їх перебувала в обігу поряд зі срібними сертифікатами з блакитною печаткою доти, доки їх повністю не вилучив уряд та колекціонери.

Отже, долари з жовтою печаткою не були у технічному відношенні класичною окупаційною валютою, а відіграли дану роль короткий час і тільки на Італійському фронті. Жовта печатка – це лише спосіб ідентифікації вказаних грошових знаків. Коли ставала доступною місцева валюта, долари з жовтою печаткою здебільшого виконували конвертаційну роль і до певної міри сприяли її стабільності. Основне завдання вказаної спеціальної американської валюти – короткочасне забезпечення американських військ грошима за відсутності місцевої та окупаційної валюти, а також для обслуговування американського військового контингенту, перебування якого в ряді країн Європи та СРСР визначалося міждержавними угодами. В Україні американські долари з жовтою печаткою протягом червня 1944 – червня 1945 р. відігравали роль звичайного американського платіжного засобу з обмеженою сферою використання (внутрішні гроші військового контингенту). Тут вони виконали ще одну, не властиву для них функцію. Воєнна кінохроніка США того часу зафіксувала досить поширені випадки, коли на цих грошових знаках проставлялися автографи як воїнів Червоної армії, так і пересічних жителів Полтавщини, щоб потім стати воєнними сувенірами на згадку про перебування в СРСР.

Британська валюта, в тому числі і воєнна, також мала обмежене курсування у Мурманську та Архангельську, куди прибували каравани “P.Q.”

---

¹ Rundell W., Jr. *Military Money. A Fiscal History of the U. S. Army Overseas in World War II* / Walter Rundell Jr. – Texas, 1980. – (271 p.:ill.). – P. 242.

² Ibid., p. 243.

³ Hughes B. *Different colors set apart World War II Currency* / Brent Hughes // *Banknote Reporter*. – Vol. 28. – № 2. – February, 2000. – P. 34; *History of the Bureau of Engraving and Printing 1862–1962*. [Sanford J. Durst]. – New York: Numismatic Publications, 1962. – (156 p.). – P. 141–143.

⁴ Hughes B. *Different colors set apart World War II Currency*, p. 34; *United States Paper Money* / G. S. Cuhaj, W. Bradimore, M. Analyst – 27 h Edition. – Krause Publications, 2008. – (424 p.: illus.). – P. 123, 150, 174.

⁵ Semeniuk J. *Yellow Seal Notes and their various war-time functions* / J. Semeniuk // *Paper Money*. – Vol. XVI. – № 5. – Sept. / Oct. 1977. – P. 275.

⁶ Rundell W. In *Black Market Money* / Walter Rundell Jr. – Louisiana: State University Press, 1964. – (125 p.). – P. 6–9, 11–15.

⁷ Ibid., p. 11–15.

⁸ Pick A. *Papiergeld Lexikon* / A. Pick – München: Mosaik Verlag, 1978. – (416 s.). – S. 333, 374.

- ⁹ Semeniuk J. Yellow Seal Notes and their various war-time functions, p. 275.
- ¹⁰ Glahn G. The Occupation of Enemy Territory... A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation / G. Glahn – Minneapolis: the University of Minnesota Press, 1957. – (286 p.). – P. 202–203.
- ¹¹ *Алексеев А. М.* Военная валюта / А. М. Алексеев [Под ред. Э. А. Брегеля]. – М.: Госфиниздат, 1948. – (104 с.). – С. 63.
- ¹² Semeniuk J. Yellow Seal Notes and their various war-time functions, p. 275.
- ¹³ Hughes B. Different colors set apart World War II Currency, p. 38.
- ¹⁴ Young R. Yellow Seals: A Power in the Mediterranean / Ray Young // Coins. – June 1974. – P. 47; Southard F. A. The Finances of European Liberation. With Special Reference to Italy/ F. A. Southard – New York: King's Crown Press, 1946. – (212 p.). – P. 14.
- ¹⁵ *Шавель П.* Шляхами II-го польського корпусу / П. Шавель // Вісті комбатанта. – Ч. 5–6 (61–62). – Торонто–Нью-Йорк, 1972. – С. 83–88; Вісті комбатанта. – Ч. 1 (63). – Торонто–Нью-Йорк, 1973. – С. 38–45.
- ¹⁶ *Музичка І.* Монте Кассіно: тут пролито і нашу кров / І. Музичка // Вісті комбатанта. – Ч. 4 (189). – Торонто–Нью-Йорк, 1994. – С. 33–34.
- ¹⁷ Semeniuk J. Yellow Seal Notes and their various war-time functions, p. 276.
- ¹⁸ Toy R. S. World War II Allied Military Currency/ Raymond S. Toy. – 3 Ed. – San Diego, California, 1969. – (88 p.: ill.). – P. 14–16.
- ¹⁹ *Сенилов Б. В.* Военные деньги Второй мировой войны / Б. В. Сенилов – М.: “Финансы и статистика”, 1991. – (128 с.). – С. 68.
- ²⁰ *Алексеев А. М.* Военная валюта. – С. 64.
- ²¹ Rundell W. Military Money, p. 242.
- ²² Semeniuk J. Yellow Seal Notes and their various war-time functions, p. 277.
- ²³ Rundell W. Military Money, p. 150–152.
- ²⁴ Semeniuk J. Yellow Seal Notes and their various war-time functions, p. 276.
- ²⁵ Ibid., p. 276.
- ²⁶ Ibid., 277.
- ²⁷ Ibid., p. 277.
- ²⁸ Toy R. S. World War II Allied Military Currency / R. S. Toy, C. F. Schwan – 4 Ed. – Bowling Green State University, Ohio, 1974. – (110 p.: ill.). – P. 3–5.
- ²⁹ Semeniuk J. Yellow Seal Notes and their various war-time functions, p. 277.
- ³⁰ Young R. Yellow Seals: A Power in the Mediterranean, p. 48.
- ³¹ Southard F. A. The Finances of European Liberation, p. 44–45.
- ³² Semeniuk J. Yellow Seal Notes and their various war-time functions, p. 278.
- ³³ Southard F. A. The Finances of European Liberation, p. 41–47.
- ³⁴ *Покришкін О.* Небо війни. Повість фронтових літ / О. Покришкін. – К.: Політвидав України, 1972. – (512 с.). – С. 484.
- ³⁵ Operation Frenic Joe // The American Philatelist. – December, 1991. – P. 1104–1107.
- ³⁶ *Седик О.* Союзники / О. Седик // Хрещатик. – № 15 (2614). – 2 лютого 2005.
- ³⁷ *Сольчаник А. Д.* Операція “Френтік” військово-повітряного флоту США / А. Д. Сольчаник // Пошта і філателія України. – № 4. – 1995. – С. 14–15.
- ³⁸ *Кальний Д. П.* У зведеннях про це не повідомлялось... / Д. П. Кальний; Полтавський музей авіації та космонавтики. – Полтава : Криниця, 1994. – (17 с.). – С. 14–15.
- ³⁹ ГДА СБ України, м. Тернопіль, спр.1403, арк. 3–5.

⁴⁰ Hearings Before the Committees on Appropriations, Armed Services and Banking and Currency. United States Senate, 80 th Congress, 1st Session, Occupation Currency Transactions, U.S. – Government Printing. Office. – Washington, D. C., 1947. – P. 259.

⁴¹ Semeniuk J. Yellow Seal Notes and their various war-time functions, p. 277–278.

Раскрыта роль специальных денежных знаков США и Великобритании (долларов с желтой печаткой, фунтов и шиллингов для Триполитании, итальянских лир и французских франков) во время проведения военных операций в Северной Африке и Европе, том числе среди американского военного контингента на территории Украины в период Второй мировой войны.

Ключевые слова: бонистика; “Бюро гравирования и печатания”; военные денежные знаки; систематизация; классификация.

The article tells about the role of the special monetary notes of USA and Great Britain (dollars with yellow seal, pounds and shillings for Tripolitania, Italian lire and French francs) during the military operations in North Africa and Europe, and also among American military contingent on the Ukraine territory during the Second World War.

Keywords: the bonistics; “Bureau of Engraving and Printing”; the military currency; the systematization; the classification.

З ІСТОРИЇ АРХІВІВ ТА АРХІВНИХ ЗІБРАНЬ

УДК 930.25(477.82)"1939/1946"

В. М. ГИКА, О. Ф. КРАМАР*

ПЕРШІ КРОКИ АРХІВНОГО БУДІВНИТЦВА НА ВОЛИНІ

Висвітлено окремі аспекти історії становлення Державного архіву Волинської області на основі архівних документів і матеріалів, що зберігаються у його фондах.

Ключові слова: Волинський обласний Історичний архів; Польська держава; фонди архіву; архівні документи; комплектування архіву.

Історія архівної справи на Волині своїми витокami сягає глибини віків. З давніх часів у магістратах міст, церквах, монастирях, палацах і замках знаті накопичувались і зберігались нарративні, документальні, законодавчі матеріали, які фіксували соціально-економічне, політичне, культурне життя на Волинських землях у різні періоди їх історії.

Найдавнішими архівними установами Волині були відомчі архіви Луцького, Ковельського і Володимирського повітових судів.

З 1921 по 1939 роки територія західної Волині входила до складу Польської держави. Оскільки державних архівів на території Волині на той час не було, то фонди місцевих установ Ковельського, Володимирського і Луцького повітів були вивезені до центральних архівів Польщі, а частина з них зосередилась в діючих на той час установах.

Після входження західноукраїнських земель до складу СРСР відкривається нова сторінка в історії Волині. 15 листопада 1939 року позачергова сесія Верховної Ради УРСР ухвалила рішення про включення Західної України до складу УРСР. А вже 4 грудня 1939 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про утворення Волинської області. На новоприєднаних землях негайно розпочалися перетворення, що мали на меті прискорено трансформувати соціально-економічний і державно-політичний устрій на зразок СРСР. Процес, який стисло визначають терміном “радянізація”, охопив усі сфери життя Волинської області. Розпочалась заміна старого апарату влади на нову політичну

* *Гика Володимир Миколайович* – директор Державного архіву Волинської області.

Крамар Олена Федорівна – головний спеціаліст відділу організації і координації архівної справи та кадрів Державного архіву Волинської області.

© В. М. Гика, О. Ф. Крамар, 2013

систему радянського зразка. Зміни торкнулись і державних органів влади, в т. ч. і архівних установ. Так, уже в листопаді 1939 року на Волині було створено Архівний відділ УНКВС Волинської області і обласний архів (офіційна назва – Волинський обласний Історичний архів), який перебував у його підпорядкуванні.

Метою статті є висвітлення історії Державного архіву Волинської області на основі архівних документів і матеріалів, що зберігаються у його фондах. Прослідкувати процес становлення держархіву дають змогу насамперед документи фондів Р-66 “Архівний відділ виконкому Волинської обласної Ради народних депутатів”, 1939–1941, 1944–1988; Р-67 “Державний архів Волинської області”, 1939–1941, 1944–2009.

Документа, який би засвідчив факт створення архіву, на жаль, не збереглося, однак в архівних матеріалах згадується, що комплектування архіву розпочалось з листопада 1939 року. Здійснювалось воно на основі документальних матеріалів, що накопичувались в результаті діяльності державних інституцій, приватних підприємств та осіб.

Перше приміщення обласного Історичного архіву розташовувалось за адресою: місто Луцьк, вулиця Караїмська, 20. Під архівосховище було обладнано приміщення німецької Кірхи площею 650 м² з двома будівлями, що прилягали до нього. В одному приміщенні функціонував Архівний відділ і Луцький районний архів, в іншому розташовувались робочі кімнати обласного архіву.

Першим керівником архівного відділу НКВС Волинської області було призначено Сергія Яковича Штельмаха, першим директором обласного архіву – Миколу Никифоровича Гулого. Про кількість працівників на початках функціонування архівної установи інформують відомості нарахування заробітної плати працівникам обласного Історичного архіву. Так, згідно з вказаними документами, у березні 1940 року в архіві працювало 11 співробітників, у квітні – 16, у грудні уже 22 штатних працівники. Станом на березень у документі зазначені наступні посади: керівник, бухгалтер, завідувач господарством, технічний співробітник (2), співробітник (3), охоронець, двірник, прибиральниця. З квітня у списку працівників з’являється посада наукового працівника (її обіймає Петро Петрович Шаповальников), у липні – посада завідувача спец. частини (на цій посаді працює Ольга Федорівна Кукліна). Окрім цього, новопризначені на роботу впродовж року обіймали посади архівних працівників, охоронців¹. У фондах зберігся штатний розпис та списки співробітників установи на початок 1941 року. Аналіз документа засвідчує, що серед працюючих тут (їх 21) лише одна людина (Шаповальников П. П.) мала вищу освіту, 1 – середню, неповну середню – 13, молограмотних працювало 5, безграмотних – 1. У списку співробітників архіву станом на 24 березня 1941 р. уже значиться заступник директора архіву – Білий Микола Арсентійович². Слід зауважити, що достатньо повно у фондах архіву представлено документи

з особового складу – накази про прийняття на роботу та звільнення, трудові книжки, особові листки з обліку кадрів, автобіографії співробітників тощо.

Станом на 1940 рік структура установи складалася з таких підрозділів: відділ дореволюційних фондів (царського і польського періодів), відділ Жовтневої революції і соціалістичного будівництва, відділ секретних фондів, відділ науково-довідкової літератури та стіл довідок³.

Питання трудової дисципліни завжди було в полі зору керівництва архіву. В документах установи зберігся наказ директора Волинського обласного Історичного архіву М. Н. Гулого № 16 від 10 травня 1940 року, де було викладено правила внутрішнього трудового розпорядку, яких в обов'язковому порядку мали дотримуватись усі працівники. Вимоги, викладені в правилах, актуальні і нині. Це: вчасний прихід на роботу та завершення робочого дня; щоденне опечатування сховищ; заборона відчиняти сховище без відома директора у випадку виявлення зірваної печатки, обмежений вхід до архівосховищ (право на вхід мали лише власники спеціальних перепусток, підписаних директором архіву). Заслуговує на увагу одне з шістнадцяти правил розпорядку: працівник, котрий запізнився на роботу, без дозволу директора архіву до роботи не допускався⁴.

З перших днів організації архівних установ на Волині перед ними було поставлено завдання – зібрати в приміщення обласного архіву документи колишніх польських державних адміністративних органів, установ, політичних і суспільних організацій, які припинили свою діяльність у вересні 1939 року. Волинським облвиконкомом була видана постанова № 794 від 16 вересня 1940 року “Про охорону архівних матеріалів по м. Луцьку і районах Волинської області”, де було зазначено, що всі архіви та архівні матеріали установ і організацій колишньої Польської держави, а також архіви приватних осіб підлягають передачі Історичному архіву Волинської області. Згідно з цією постановою всі установи, організації, в приміщеннях яких знаходились архівні матеріали, були зобов'язані негайно повідомити про це Архівний Відділ УНКВС Волинської області, в районах – райвідділи УНКВС. До моменту вивозу архівних матеріалів установи та організації несли повну відповідальність за їх збереження. Заборонялось також переносити в інше місце або передавати будь-кому архівні матеріали без дозволу на це Архівного відділу УНКВС. Райвиконкоми та міські Ради були зобов'язані надати відповідні приміщення під райміськархіви, вжити заходів щодо виявлення та збереження в міськрайархівах архівних документів, укомплектувати ці установи кваліфікованими кадрами. Виходячи з поставлених завдань, працівники архівів виконували функції інспекторів: вони виявляли архівні матеріали в установах і доправляли їх до обласного архіву.

Обласні архіви від самого початку своєї діяльності чітко виконували завдання, поставлені архівним відділом НКВС УРСР. Низка директивних листів, надісланих цим органом, свідчить про його контроль та науково-методичне керівництво обласними архівними установами. Серед збережених у держархіві області документів – лист помічника Народного комісара Внутрішніх справ УРСР про необхідність, в першу чергу, зосередити всі архівні матеріали в обласному Історичному архіві і одночасно розпочати впорядкування та розробку найважливіших документів відповідно до надісланих рекомендацій. В іншому листі, що надійшов з Києва у червні 1940 року, перед архівними установами області було поставлено завдання негайно розпочати виявлення документів про революційний рух у 1905–1907 роках на Волині. Особливу увагу потрібно було зосередити на документах про селянський (аграрний) революційний рух, демонстрації, страйки і збройні виступи у містах та селах. Виявлені матеріали мали бути надіслані до архівного відділу НКВС УРСР до 1 липня 1940 року⁵.

Для допомоги у практичній роботі Київ регулярно забезпечував архівні установи методичною літературою. Станом на 1 січня 1940 року в архіви Західних областей і у Волинський обласний Історичний архів, зокрема, надійшли: “Правила систематизації архівних матеріалів”, “Правила ревізії наявності і стану архівних матеріалів”, “Правила роботи районних архівів”, “Правила обліку архівних матеріалів”, в лютому цього ж року – Інструкція з обліку публікацій архівних матеріалів, складена в додаток до “Правил обліку архівних матеріалів” від 25 червня 1936 року⁶.

Документи архіву свідчать, що з перших місяців своєї діяльності про виконану роботу обласний архів звітував у Київ. Так, у фондах архіву є лист з архівного відділу НКВС УРСР, в якому наголошувалось на тому, щоб у звіті Волинського обласного Історичного архіву за I півріччя 1940 року обов’язково висвітлити проведену роботу з питань: комплектування архівів, обліку та ревізії архівних матеріалів, технічного впорядкування документів, використання архівних матеріалів (тематика публікацій, кількість дослідників, основні теми їх досліджень), організації архівної мережі в районах. Особлива увага приділялась також вирішенню кадрових питань та матеріально-технічних проблем архівних установ області⁷. Серед документів архіву знаходимо також звіт про роботу з упорядкування та розробки архівних матеріалів секретних фондів у Волинському обласному Історичному архіві станом на 31 липня 1940 року⁸.

Проаналізувавши звіт про роботу архівних установ Волинської області за I півріччя 1940 року, архівний відділ НКВС УРСР 17 серпня 1940 року надіслав на ім’я керівника архівного відділу УНКВС Волинської області С. Я. Штельмаха лист, в якому було зазначено, що в по-

дальшій роботі першочерговими для архівістів Волині є такі завдання: завершити відбір із загальних архівних документів секретних фондів та провести їх розробку; закінчити формування у II кварталі 1940 року районних архівів; для підвищення кваліфікації архівістів організувати гурток технімуму, де вивчити з працівниками основні правила роботи з архівними фондами; доукомплектувати архівні установи науковими працівниками. Серед документів є також лист Головного архівного управління від 5 серпня 1940 року із вказівкою забезпечити приймання книг актових записів населення у державні архіви від Відділів реєстрації актів громадянського стану. Зберігся документ, надісланий НКВС УРСР 18 жовтня 1942 року, з вказівкою обласним архівним установам негайно прийняти архівні матеріали колишніх польських судів від відділів юстиції⁹.

Документи свідчать, що станом на 12 жовтня 1940 року в архівних установах Волині вже функціонували експертно-перевірні комісії. До складу ЕПК обласного архіву на той час входили: Гулий М.Н.(голова), Кукліна О. Ф., Шаповальников П. П. У документах зазначено, що члени ЕПК облархіву Гулий М. Н. і Кукліна О. Ф. входили також до складу ЕПК архівного відділу. Таке дублювання пояснювалось недостатньою кількістю наукових працівників¹⁰. Однак науково-технічної обробки документів, як такої, в 1939–1941 роках в архіві майже не здійснювалось. Велику кількість документів було систематизовано по фондах, проте описи не склались. Причиною такої ситуації була надзвичайна зайнятість архівістів збором документів, вони поспішали виявити їх в приміщеннях польських установ, щоб запобігти втраті.

Архівне Управління НКВС УРСР тримало на контролі питання збереження документів колишніх польських установ у західних областях УРСР. Пропонувалось посилити контроль щодо збереження документальних матеріалів і у випадку незаконного їх знищення притягувати винних до кримінальної відповідальності. Крім того, передбачалось у найкоротші терміни (II півріччя 1940 року) прийняти всі архіви колишніх польських установ в обласні та районні архіви¹¹.

Як результат праці архівістів, на кінець 1939 – початок 1940 року до архіву було передано матеріали від фондоутворювачів з колишніх воєводських, повітових і міських установ.

Одними з перших надійшли до Волинського обласного Історичного архіву і були сформовані фонди: “Волинського воєводського управління державної поліції 1919–1939 рр.”, “Обласної Волинської поліції 1920–1939рр.”, “Луцького окружного суду 1919–1939 рр.”; “Прокуратури Луцького окружного Суду 1920–1939 рр.”; “Луцького міського магістрату 1920–1939рр.”; колишніх польських тюрем (Луцької, Ковельської 1919–1939 рр.), “Волинського окружного земельного управління 1920–1933 рр.”, “Волинської окружної дирекції державних лісів

1920–1939 рр.”, нотаріальних контор. Крім вказаних, до архіву надходили також документи за 1793–1917 роки – періоду перебування Волині в складі царської Росії.

У результаті проведеної роботи станом на червень 1941 року в архіві налічувалось 63 фонди, що становило 1 331088 од.зб. і 2756 кг розсипу, які містили в собі документи 1597–1941 років¹². В цьому ж році архів перейменовано на Державний архів Волинської області.

У червні 1941 року територія Волинської області була окупована військами нацистської Німеччини. До Луцька німецькі війська увійшли 25 червня 1941 року. Евакуювати архів не вдалось. Документи потрапили до рук окупантів.

У травні 1942 року архів передано у розпорядження Луцького окружного комісара Лінднера. Згідно з документами, саме за його вказівкою вивозились та відправлялись до Німеччини та Польщі (до Варшави) документальні матеріали Державного архіву Волинської області¹³.

Згодом в Архіві давніх актів у Варшаві було виявлено ряд документів XVIII–XX ст., що стосувались історії Волині: матеріали Володимирського, Ковельського, Луцького міських магістратів, повітових судів, церковні книги Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького повітів, а також документи Олицької міської ратуші, Волинського воєводського управління держполіції тощо¹⁴. Ці матеріали, очевидно, були вивезені німцями до Варшави в роки війни.

5 лютого 1944 року частини Радянської Армії визволили Луцьк від окупантів. За роки війни архів зазнав величезних втрат. За період окупації було знищено значну частину документів, спалено багато книг. Окремі матеріали з фондів архіву свідчать про жахливий стан, в якому перебували документи, що вціліли. 8 березня 1944 року в Луцьку була організована комісія, яка після обстеження склала акт про стан приміщень архівного відділу і обласного архіву, а також документальних матеріалів, які там знаходились. В акті зазначено, що після бомбардування Луцька будівля архіву (колишньої Кірхи) була пошкоджена, зовні мала сліди від осколків бомби, особливо з північно-східного боку, де бомба розірвалась біля самого приміщення. Вибито скло з вікон будівлі, дах пошкоджений у декількох місцях, багато слідів від осколків на фасаді і особливо дзвіниці. Згідно з актом всі документи перебували під загрозою неминучої загибелі – знаходились на стелажах, розсипані, перемішані, вкриті шаром штукатурки і битого скла. Значна частина їх була розкидана по підлозі і звалена на купу, документи були в бруді, що утворився з штукатурки та талого снігу, яким було засипане приміщення. Майно архіву (шафи, полиці, друкарські машинки) також було пошкоджене. За документами архіву, під час окупації Луцька німцями знищено та пограбовано архівного майна на суму 75 000 крб¹⁵.

За роки війни було знищено і пограбовано переважну більшість документальних матеріалів обласного архіву. Архівні документи свідчать, що втрати становили 1 млн. 163 тис. 947 одиниць зберігання, а також 9071 примірників друкованих видань з архівної бібліотеки¹⁶.

У березні 1944 року архів відновив свою діяльність. Перед архівістами були поставлені першочергові завдання: звільнити приміщення і документальні матеріали від бруду, вологості і сміття; відремонтувати приміщення; хоча б частково відновити пошкоджені фонди; систематизувати документи, що знаходились у розсіпу; накопичувати в архіві документи, що відклались в Луцьку за період війни; вживати заходів щодо збереження і збору документів у звільнених від німців районах та організації міських і районних архівів; забезпечити обласний архів необхідним інвентарем, протипожежними засобами¹⁷.

Робота архівних установ розпочалась зі складання актів про збитки, заподіяні німцями документальним матеріалам області. Впродовж 1944–1945 рр. було взято на облік 58 установ м. Луцька і 28 районних архівних відділів, які стали першими джерелами комплектування фондів обласного архіву.

На підставі документів, станом на кінець березня 1944 року в архіві вже працювало 14 осіб, на кінець квітня – 19, на 1 жовтня – 20 (з 25 відповідно до штатного розпису)¹⁸. Питання підбору кадрів, обізнаних із специфікою архівної роботи, було важливим для керівництва архіву. Із архівістів, що працювали до війни, поновились на роботі лише дві людини: старший науковий співробітник П. П. Шаповальников і охоронець К. В. Костецький. Останній залишався при німцях на посаді сторожа архіву і був свідком жахливого ставлення окупантів до архівних документів та неодноразового вивезення архівних матеріалів на вантажівках з архіву¹⁹.

Упродовж року приміщення архіву було очищено від бруду і сміття та відремонтовано, зашклені і відремонтовані вікна, розібрані по фондах документи, які вже почали псуватись від надмірної вологості. З метою протипожежної безпеки для архіву придбано 4 вогнегасники, встановлено 4 бочки з водою, ящики з піском (13м³). Для опалення приміщення заготовлено дрова.

За цей період в архів надійшло 55857 од.зб. із установ обласного центру і районів – залишки зіпсованих і пограбованих німцями фондів. Серед них – документи періоду Великої Вітчизняної війни: з Луцька – 17859 од.зб., із районів – 167 од.зб.²⁰ Окрім документів на паперовій основі, в архів надійшло 4008 фотонегативів, близько 4000 фотопозитивів, 132 коробки окремих частин кінофільмів, 30 000 карток картопки з обліку населення²¹.

Збір документів відбувався у надзвичайно складних умовах: тривала війна, неодноразовими були нальоти на Луцьк ворожих літаків

(останній наліт був 6 серпня 1944 року), не вистачало транспорту для перевезення документів.

Таким чином, на кінець 1944 року фонди архіву склались із документальних матеріалів, що залишились в архіві після відступу німців, та матеріалів, зібраних в архіві впродовж 1944 року.

У 1944 році відбувалося фондування справ та їх облік в середині фонду. Як свідчать документи, було впорядковано і повністю обліковано всі фонди періоду Великої Вітчизняної війни. Розпочато і проведено розробку та використання вказаних фондів в оперативних цілях. Першочергово розроблялись фонди “Луцька міська управа” (1941–1944), “Луцький гебітскомісаріат” (1941–1944). У результаті проведеної роботи було складено 175 списків співробітників різних установ, що функціонували в період окупації, списки співробітників каральних і адміністративних органів цього періоду, співробітників поліції, жандармерії та ін. Всі дані передавались оперативним відділам УНКВС Волинської області²².

Працівниками архіву також було складено і передано в облвиконком списки районів і сільських рад області.

З документів, що були в розсіпу, розібрані, очищені від бруду, висушені і сформовані у справи матеріали фондів: “Луцький повітовий суд” (1919–1939), “Католицька духовна консисторія” (1597–1939), “Магістрат міста Луцька” (1919–1939), “Луцька міська управа” (1887–1919), “Луцьке повітове староство” (1919–1939), “Луцьке повітове земельне управління” (1919–1939), “Шкільний інспекторат” (1919–1939), “Дирекція державних лісів” (1919–1939), “Фінансова палата” (1919–1939), “Польська гімназія ім. Костюшка” (1918–1939), “Волинська воєводська поліція” (1920–1939), “Луцька повітова поліція” (1920–1939), фонди адвокатів Загурського, Черевка, низка радянських фондів 1939–1941 років. У результаті проведеної роботи на 1 січня 1945 року був складений список фондів Державного архіву Волинської області з вказаними номерами і назвами, крайніми датами документів. Згідно зі списком, в архіві на той момент налічувалось 52 фонди (у тому числі 14 – періоду Великої Вітчизняної війни) із загальною кількістю 612 657 од.зб. і 23500 кг розсіпу²³.

Ще у 1944 році відкрився читальний зал архіву. Першого року там працювало 27 дослідників (їм було видано 312 справ). Це були співробітники обласного історичного музею, технік-геодезист КЕЧ Луцького гарнізону, офіцери Червоної і Польської армій. Працював у читальному залі також військовий кореспондент прифронтової газети і московських газет М. М. Коряков. Ним була написана стаття за матеріалами архіву про Волинь і надрукована в газетах “Вечерняя Москва” і “Московский большевик” за 1944 рік²⁴.

У 1945 році, за документами архіву, в читальному залі працювало 24 дослідники, яким було видано 8215 справ. Основні теми їхніх досліджень: розвиток промисловості, сільського господарства, сиро-

винної бази Волині, меліорація, використання річок Волині в народно-господарських цілях; ряд дослідників опрацьовували матеріали щодо відбудови водопроводів, каналізаційних систем, житлової площі міст Ковеля, Луцька, Володимира-Волинського, відбудови транспорту та сільського господарства. Дослідники з обласного історичного музею вивчали матеріали про події Великої Вітчизняної війни на Волині. Також вивчались документи про знищення єврейського населення німецькими окупантами²⁵.

Довідкова робота у 1944 році велась у невеликих масштабах: на 1 жовтня було видано 90 довідок і копій документів за запитами установ та організацій. У 1945 році кількість виданих довідок становила 135²⁶.

Як свідчать матеріали фондів, у 1944 році працівники архіву поряд з вирішенням першочергових організаційних питань, займалися виявленням матеріалів з фондів архіву про партизанський рух на Волині, відбирали документи для республіканських та обласних виставок, перекладали з німецької мови газетні статті з антирадянським змістом²⁷. У 1945 році, відповідно до звіту архіву, архівістами були відібрані документальні матеріали для складання хронологічного довідника з історії Волинської області, складено довідник по містах, районних центрах, залізничних станціях Волині. Відібрано документи по 24 районах для складання довідника установ, що існували в області під час окупації, із зазначенням прізвищ їх керівників. Складено історичні довідки щодо пам'яток архітектури Волинської області міст Луцька, Ковеля, Володимира-Волинського. Підготовлено матеріали для довідника про поховання воїнів Червоної армії та мирного населення, які полягли у роки війни. У звіті йдеться також про підготовку трьох статей про збір документальних матеріалів на Волині після війни, які друкувались у "Радянській Волині" у поточному році²⁸.

Робота Державного архіву Волинської області у 1944 році була спрямована на збереження і накопичення документальних матеріалів в обласному архіві та деяких районних архівах, на часткову розробку матеріалів секретних фондів. Велика увага приділялась організації міських та районних архівів, що здійснити було нелегко з огляду на умови військового часу. У наступні повоєнні роки архів отримав можливість планомірно і систематично працювати над подальшим поповненням архівних фондів, впорядкуванням документів (тих, що збереглися і новоприйнятих), проведенням експертизи наукової і практичної цінності, організацією використання наявних матеріалів. У результаті планомірної роботи архівістів на 1 січня 1946 року в Державному архіві Волинської області вже налічувалося 305 фондів, що становило 641 633 одиниці зберігання²⁹.

Таким чином, документи фондів Державного архіву Волинської області дають можливість в деталях прослідкувати історію становлення архіву, перші кроки архівного будівництва, розвиток архівної галузі на

Волині в перші повоєнні роки. Окремі документи підтверджують уже відомі факти, інші – проливають світло на маловідомі сторінки історичного минулого Волині та її центральної архівної установи – Державного архіву Волинської області.

¹ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р-67 Державний архів Волинської області, 1939–1941, 1944–2009, оп. 4, спр. 7, арк. 5, 9, 18, 36.

² Там само, оп. 1, спр. 11, арк. 1, 13.

³ Держархів Волинської обл., ф. Р-66, Архівний відділ виконкому Волинської обласної Ради народних депутатів”, 1939–1941, 1944–1988, оп. 4, спр. 35, арк. 2.

⁴ Держархів Волинської обл., ф. Р-67, оп. 4, спр. 1, арк. 16.

⁵ Держархів Волинської обл., ф. Р-66, оп. 2, спр. 8, арк. 30, 43.

⁶ Там само, арк. 7, 8.

⁷ Там само, арк. 32, 37, 38.

⁸ Там само, арк. 35.

⁹ Там само, арк. 44, 47, 62.

¹⁰ Там само, арк. 53, 59.

¹¹ Там само, арк. 10.

¹² Держархів Волинської обл., ф. Р-66, оп. 4, спр. 43, арк. 1, 2.

¹³ Там само, оп. 3, спр. 14, арк. 179.

¹⁴ Держархів Волинської обл., ф. Р-67, оп. 5, спр. 50, арк. 8–10.

¹⁵ Держархів Волинської обл., ф. Р-66, оп. 3, спр. 13, арк. 2.

¹⁶ Там само, спр. 14, арк. 179.

¹⁷ Там само, спр. 19, арк. 26.

¹⁸ Держархів Волинської обл., ф. Р-67, оп. 4, спр. 11, арк. 4, 5.

¹⁹ Держархів Волинської обл., ф. Р-66, оп. 3, спр. 19, арк. 25.

²⁰ Там само, арк. 28.

²¹ Там само, арк. 32.

²² Там само, арк. 33.

²³ Там само, арк. 8–9, 22–24.

²⁴ Там само, арк. 38.

²⁵ Держархів Волинської обл., ф. Р-67, оп. 1, спр. 21, арк. 1–2.

²⁶ Там само, оп. 2, спр. 6, арк. 8.

²⁷ Там само, оп. 1, спр. 19, арк. 7.

²⁸ Там само, спр. 21, арк. 2–3.

²⁹ Там само, спр. 35, арк. 5.

Освещены отдельные аспекты истории становления Государственного архива Волинской области на основании архивных документов и материалов, которые хранятся в его фондах.

Ключевые слова: Волинский областной Исторический архив; Польское государство; фонды архива; архивные документы; комплектование архива.

The article highlights some aspects of the development history of the State Archives of Volyn' Region on the basis of the archival documents, saved in its collections.

Keywords: the Volyn' Regional Historical Archives; the State of Poland; the collections of Archives; the archival documents; the acquisition.

УДК 94 (477) "1900-1914"

Р. В. ГУЛА*

**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ОСНОВА ПАТРІОТИЗМУ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ТА ЇЇ АНАЛІЗ І КРИТИКА
НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ "КИЄВЛЯНИН" У 1900–1914 рр.**

Проаналізовано роль і місце газети "Киевлянин" у пропаганді охоронної ідеології та її ключового аспекту – монархізму. Розкрито основні напрями видавничої політики з національного питання та взаємовідносин із українським суспільно-політичним рухом.

Ключові слова: суспільно-політичний рух в Україні; національне питання; охоронна ідеологія; патріотизм.

Актуальність визначення ідеї державного будівництва для Української держави упродовж майже двадцяти років посідає чільне місце у науковій діяльності історико-філософського напрямку.

Досвід минулих століть щодо зародження, розвитку та функціонування української національної ідеї слугує для сучасних дослідників джерелом розробки концептуальних засад її вдосконалення з урахуванням реалій сьогодення. Аналіз генези, розвитку та трансформації української національної ідеї є основою для побудови нової системи патріотичного виховання в країні.

Метою статті автор вважає висвітлення особливостей формування патріотичної складової української національної ідеї на теренах Російської та Австро-Угорської імперій у трактуванні видання "Киевлянин".

З-поміж видань монархічної спрямованості газета "Киевлянин" посідала особливе місце. Мабуть, з усіх друкованих видань імперської Росії саме цей орган відстоював найбільш ортодоксальні позиції щодо захисту принципів самодержавства. "Киевлянин" – реакційно-монархічна газета, що виходила в Києві з 1863 по 1919 рр. Видання було субсидоване царським урядом, відображало інтереси російських помі-

---

* Гула Руслан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного.

щиків в Україні. Перервана в січні 1918 р. видавнича діяльність “Киевлянина” відновилась після того, як Збройні Сили Півдня Росії в серпні–грудні 1919 р. окупували Київ.

Засновником газети був відомий російський історик В.Я. Шульгін. З 1878 року редактором “Киевлянина” став професор Київського університету Святого Володимира Д.І. Піхно (1853–1913).

У зв’язку з призначенням Д. І. Піхна членом Державної ради Російської імперії редактором газети з 03.05.1907 по 28.09.1913 рр. став професор Київського університету Святого Володимира М.М. Ващенко-Захарченко.

Реально ж у період з 1907 по 1913 рр. редакторську політику видання здійснював В.В. Шульгін, син В. Я. Шульгіна, який офіційно очолив редакцію у 1913 році разом з П.В. Могілевською.

В. В. Шульгін (1878–1976) – складна та яскрава особистість, в долі якого відображені всі парадокси історії Росії першої половини ХХ сторіччя. Він найбільш твердо відстоював постулати монархістської ідеології, у 1917 р. разом з В. Гучковим та військовим керівництвом фронтів прийняв зречення від престолу Миколи II. Обстоюючи відродження монархії, брав участь у створенні Добровольчої армії Л. Корнілова, яка формувалася на ідеологічних засадах республіканців. Ортодоксальний антисеміт як редактор “Киевлянина” зайняв несподівану для монархістів позицію захисту М. Бейліса в сумнозвісному судовому процесі 1913 р. Послідовний антикомуніст наприкінці життя визнав роль більшовиків у створенні нової держави і навіть був присутній на ХХІІ з’їзді КПРС.

У період 1900–1913 рр. простежується еволюція в позиції редакції “Киевлянина” щодо української національної ідеї, яка сформувалася на початку ХХ ст. як сукупність теоретичного обґрунтування і практичного здійснення української державності, історичної, політичної, економічної і культурної форм розвитку українського народу у взаємодії з іншими націями і народностями на основі розв’язання національного питання. Видання вкрай негативно ставилося навіть до самої спроби розглядати це питання.

Вважаючи Україну (за класифікацією “Киевлянина” Південно-Західним краєм) частиною Російської імперії і не відносячи її до національних околиць, виходячи із постулату ідеології монархізму про єдність російського, малоросійського та білоруського народів, “Киевлянин” надзвичайно гостро відреагував на перший вияв того, що він назвав “якісь українські інтереси”¹. І у подальшому видання займало жорстку позицію з питань будь-яких виявів “українського сепаратизму”.

Упродовж 1900–1914 рр. основним напрямом критики “українофільства” та “українства” “Киевлянин” обрав:

- обґрунтування історичної неспроможності існування українського народу, що має свої національні особливості розвитку;

- боротьбу зі спробами впровадження української мови і культури в освітній сфері в будь-яких формах;
- доведення теоретичної необґрунтованості політичних програм партій і рухів українофільської спрямованості.

З перших номерів видання “Киевлянин” наголошувало на історичній належності Південно-Західного краю Росії². На початку ХХ ст. зі зростанням національної самосвідомості, передусім самосвідомості польського народу, і претензій останнього на незалежний національно-державний устрій та терени України знову постає питання про історичну належність Південно-Західного краю. “Що таке Південно-Західний край? Це російський край чи польський?... Історія на це питання дає відповідь: це край споконвічно докорінно російський”³. З цим твердженням однак не були згідні поляки. Член польського Сейму граф Ростворовський відверто казав: “Ми не можемо відмовитися від Малоросії, бо ми дуже багато вклали в неї роботи... велика частина нашої історії розгорталася саме в Малоросії”⁴. О. Волинець у статті “Польський визвольний рух” прогнозував, що “автономія... закладена в царстві Польському повинна поступово залучити в свій склад Литву, Білорусію, Малоросію”⁵. Основою польських домагань була відома теорія Духінського про спільність походження українців і поляків та відмінність щодо походження великоросів.

Характерно, що “Киевлянин” у суперечці про історичну належність Південно-Західного краю ніколи не розглядав тезу про те, що цей край український, і лише у 1905 р. після пропагандистської роботи української преси видання стало активно боротися зі спробами “автономії” України. Основою для цього була теорія єдності російського народу.

“Всім давним-давно відомо, що ніякого українського народу як самобутньої слов’янської гілки не існує, а існує єдиний російський народ, який являє собою три етнографічні різновиди: великоруський, малоруський і білоруський. Представники всіх трьох російських народностей протягом всієї історії називають себе тільки росіянами, а мову – тільки російською”⁶.

Отже, “українців тут немає! Україна і “українці” – це термін радше географічний і політичний, і аж ніяк не антропологічний чи етнічний”⁷. “Самобутній український народ” – фікція”, стверджує видання⁸ та думки представників “сучасної української науки” обґрунтувати цю тезу “абсолютно безпідставні та ні для кого не переконливі”⁹. Далі “Киевлянин” наводить зразки аргументації українофілів. “Дарма новітні українські вчені намагаються довести, що малоруська народність... за особливостями мови й іншими етнографічними рисами займає в слов’янській сім’ї народів окреме від великоросів місце,... що вона споконвічно жила своїм особливим історичним життям... – їх аргументи не матимуть жодної ваги в очах людей... знайомих з історією Росії і слов’янства”¹⁰.

Однак ці твердження “Киевлянина” активно заперечувала українська преса. Наприклад, “Рада”, критикуючи підходи офіційної історичної науки до історії України, наголошувала: “В офіційну схему російської історії... включено українську історію у вигляді відрубаних шматків потрібних для прояснення історії Російської держави... В результаті історія наша являє собою якийсь шматок, який виступає на сцену, на думку одних у чотирнадцятому – п’ятнадцятому, а інших – шістнадцятому – сімнадцятому століттях”¹¹.

“Киевлянин”, оцінюючи історію Південно-Західного краю з монархічних позицій, заперечує наявність будь-якої самостійної української історичної науки. “Нехай професор Грушевський – майбутній президент української республіки, як називає його львівський “Галичанин”(№30), – пише на зовсім новоукладеній, або “українсько-російській” мові десятками товсті томи і малі брошури... розшукуючи початок “українського народу” в доісторичну пору, вважає князів Володимира Святого і Ярослава Мудрого справжніми “українцями”, бачить в “Початковому літопису” і “Слові о полку Ігоровім” пам’ятки “української мови”, а в “Руській правді” – пам’ятку “українського права” ... – всім цим і подібним вигадано-науковим твердженням ніхто, крім завзятих прихильників “українства”, не повірить”¹².

Заочна полеміка “Киевлянина” і українофілів щодо питання про “самобутній український народ” вирізнялася жорсткістю оцінок історичних подій і постатей.

Передусім це, звичайно, оцінка Переяславської Ради й особистості Б. Хмельницького. Якщо “Киевлянин” наполягає, що “нас хохлів, ніхто не підкоряв Москві, самі добровільно пішли в усвідомленні величчя великого союзу з російським народом”, що “гетьман Хмельницький дивився на себе і на своїх як істинно носіїв російських засад”¹³, то Д. Дорошенко оцінює роль Хмельницького як постаті, котра обрала “єдиний шлях потонути в московському морі, втратити своє національне обличчя під натиском його державно-централістичної сили”¹⁴.

Особливим було ставлення видання і до питання про статус та функціонування української мови. Бурхливий розвиток української періодики, культури після царського маніфесту 1905 р. засвідчили реакцію на заборонні заходи самодержавства у другій половині XIX ст. – Валувський циркуляр та Емський акт. Монархісти правильно оцінювали причину підйому національної самосвідомості української інтелігенції в роки першої російської революції. “Уряд... своїми заборонними заходами щодо малоросійської мови, літератури, театру і спричинив сепаратистський рух”¹⁵.

Особливу увагу “Киевлянина” привернули спроби української інтелігенції запровадити українську мову в університетах Південного Заходу Росії. Монархісти розуміли, що створення україномовних кафедр у Харківському, Одеському та Київському університетах завдасть сер-

йозного удару по “стовпах самодержавства”. “Киевлянин” справедливо вважав, що “основна мета сучасного українського руху... – здобуття “автономії” для України, а першим кроком для цього визнається згідно з умовами моменту заснування “українських кафедр” у трьох південних університетах”¹⁶.

Висунення цих вимог українофілами ґрунтувалося на наслідках студентського революційного руху, який ставив перед собою завдання, “щоб засновано було з викладанням українською мовою оці кафедри : української мови, історії України і кафедру українського права та дослідження економічних відносин в Україні, а взагалі українське студентство вимагає українізації всієї школи в Україні”¹⁷.

Вимоги українізації освіти не обмежувалися лише створенням кафедр. Формою загального проведення навчання українською мовою, на думку української інтелігенції, повинні стати і народні університети, які “можуть покласти початок у велику справу національної освіти,... а ввівши у програму спеціальні курси з українознавства,... вони багато допоможуть, щоб пробудити інтерес до окремих галузей українознавства, і таким чином будуть допомагати розвитку національної науки”¹⁸.

Загалом правильно прогнозуючи перспективи розвитку української національної ідеї, вводячи в ужиток мову і культуру, “Киевлянин” був переконаний, що немає потреби впроваджувати “українські” кафедри, викладати “українську” мову в університетах та в інших навчальних закладах¹⁹.

Категоричність висновку “Киевлянина” ґрунтується на засадах офіційної лінгвістичної науки. Наприклад, Ф. Булгарін вважав українську мову наріччям російської²⁰. Відомий російський мовознавець О. Соболевський визнавав відмінність великоруського та малоруського “говорів”, утім вважав їх як діалектичними²¹. Російський лінгвіст І. Сікорський взагалі стверджував, що “російська і українська мови це не дві мови, а одна”. Причому аргументація ґрунтувалася на тезі: “дві паралельні мови, різні за фонетикою, але тотожні за духом”²².

Зрештою, в оцінці цього вузькоспеціалізованого питання безсумнівна присутність і політичного аспекту. Аналізуючи теоретичні основи українофільства, О. Стороженко в доповіді “Сенс та значення українофільства” на засіданні Київського клубу російських націоналістів виокремив постулати про особливості російського й українського народів – наявність мови, характеру, які виражені в державному устрої. “Російський народ створив самодержавний лад, усунувши себе від державного управління, а українці у своїй основі – демократи”. І цікавий висновок: “з цієї теорії випливало, що не так важна мова, як усвідомлення того, що український народ задовольняє останні погляди Заходу на державний устрій”²³. Отже, монархісти загалом правильно пов’язували питання історії та мови з розвитком безпосередньо укра-

їнських політичних рухів та партій в Російській та Австро-Угорській імперіях.

У своїй видавничій діяльності “Киевлянин” штучно розділяв український соціально-політичний рух на “українофільський” та “український”.

Поняття “українофільський рух” у виданні трактувалось здебільшого як культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції. Завдання українофільства в 60-х рр. XIX ст. сформулював М. Драгоманов: “український народ з його національністю не може складати виняток, ось чому і для нього повинен бути час відродження”. Тому у 1860 р. “з досить великою силою виявився напрям, який потім у нас був названий “українофільством”, де основною метою було прагнення до вивчення минулого та народності України і бажання відображати українське життя українською мовою”²⁴. Цей період “сентиментальних “українофілів” (за класифікацією видання)²⁵ закінчився на початку першої російської революції.

Упровадження українофілами поняття “новітні українці” бере початок від 1905 р., коли попри вимоги українофілів щодо мови, культури, освіти дедалі виразніше стали луhati політичні мотиви. Теоретики монархізму в цей період приділяли велику увагу українській національній ідеї, вивчали причини її виникнення та її соціальну базу в Україні. Так, Г. Євреїнов стверджує, що головною причиною відродження української національної свідомості стало те, що царський уряд допустився суттєвих помилок у впровадженні національної політики. Проводилася “штучна русифікація невмілими, грубими, образливими для національного або релігійного почуття засобами”²⁶. Не дивно, що вже до 1911 р. “національна ідея розрослася та досягла такого напруження, що почала загрожувати цілісності самої держави”²⁷. Підтвердженням цього є телеграма загальних зборів Клубу російських націоналістів у Міністерство внутрішніх справ, у якій акцентується увага на тому, що “на території всієї Південної Росії ведеться пропаганда ідей українського сепаратизму, численні агітатори всіма способами доводять, що малороси – це абсолютно особливий народ, який повинен мати самостійне існування як культурно-національне, так і політичне”²⁸. Однак деякі монархічні публіцисти, зокрема В.В. Шульгін, визнавали те, що українська ідея має своє право на існування. “Українська ідея... зупинила “зварювання” південноросійських та північноросійських особливостей в єдину російськість... І мене, можливо, багато часу, поки обидві половини Росії визнають свої культури... підпорядкованими, тоді, взявши їх за основу, вони будуть продовжувати пряжу єдиної загальноросійської тканини”²⁹. Але цей навіть половинчастий підхід до проблеми розуміння української національної ідеї викликав у монархістів категоричне несприйняття. Вони вважали, що “сепаратизму й мирному завоюванню

Росії з боку інших народів ми повинні протиставити сильний національний масовий рух³⁰.

Ідеологічну підтримку цього руху, на думку прихильників царизму, мала забезпечити преса, де авангардні позиції щодо захисту монархічних ідеалів посідав “Киевлянин”. До того ж на першому етапі “Киевлянин” навіть не обтяжував себе пошуками аргументів у полеміці з виданнями української ліберальної преси.

Свідченням цього є коментар публікації в лубенському “Хліборобі” статті “З’їзд поневолених народів”. “Киевлянин” розкриває вимоги Заходу, “щоб кожний народ своїми справами розпоряджався”³¹, жодним чином їх не коментує, маючи на увазі безглуздість й абсурдність вимог автономії.

Аналогічний підхід “Киевлянин” застосував також в оцінці політичної програми УРП. Спираючись на публікацію програми в катеринославському “Придніпровському краї”, “Киевлянин” тільки посилається на тезу партії, що “загальноросійська держава повинна складатися з союзу держав, обласних держав”³².

Згодом це видання стало серйозніше ставитися до питання про автономію України. Заперечуючи спочатку саму ідею української автономії, газета визнає факт поширення цієї ідеї, яка може призвести до втрати держави. Особливу стурбованість видання викликало створення у Державній думі фракції “Українська громада”, яка в газеті “Рідна справа” оприлюднила свою програму, де на перше місце поставила питання “визнання автономії для своєї країни”³³.

Трибуною для пропаганди ідеї “автономії України”, на думку “Киевлянина”, були “Український науковий вісник”, “Український вісник”, “Україна”, “Рада”, “Хлібороб”, у яких “власне і розвиваються та подаються у різних варіантах думки про самостійну Україну, які протягом останніх років старанно розповсюджуються в зарубіжній Русі на сторінках галиційської преси”³⁴.

Отже, політичні процеси, що сприяли розвитку та поширенню складових української національної ідеї, ґрунтувалися на об’єктивних історичних процесах формування української нації як самостійного носія історичних, культурно-лінгвістичних та етнографічних засад. “Киевлянин” правильно розумів загрозу державно-територіального устрою імперії з боку українського суспільно-політичного руху.

Патріотична спрямованість української національної ідеї базувалася на визнанні самобутності історичного шляху розвитку української нації, її права на використання власної мови та на демократичних засадах формування політичної системи. Можна стверджувати, що ці складові слугували фундаментом розвитку державного патріотизму у побудові майбутньої української держави. Український суспільно-політичний рух, підготувавши для своєї діяльності підґрунтя у вищевка-

заних напрямках, сформувавши партію та рухи й визначив свою головну політичну мету – створення федеративної держави з подальшим отриманням державної незалежності.

¹ *Вольнец А.* Заметки / А. Вольнец А. // *Киевлянин.* – 1905. – № 312. – С. 1.

² *Шульгин В. Я.* Слово редактора / В. Я. Шульгин // *Киевлянин.* – 1863. – № 1. – С. 1.

³ *Евреинов Г. А.* Национальные вопросы на инородческих окраинах России: Схема политической программы / Г. А. Евреинов – Спб.: Гос. типография, 1908. – С. 2.

⁴ *Вольнец А.* Польское освободительное движение / А. Вольнец // *Киевлянин.* – 1906. – № 123. – С. 2.

⁵ Там само.

⁶ *Тихомиров Н.* Заметки / Н. Тихомиров // *Киевлянин.* – 1907. – № 170. – С. 1.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Дорошенко Д.* Без назви / Д. Дорошенко // *Рада.* – 1906. – № 45. – С. 2.

¹² *Шульгин В. В.* Заметки / В. В. Шульгин // *Киевлянин.* – 1905. – № 344. – С. 1.

¹³ *Тихомиров Н.* Заметки / Н. Тихомиров // *Киевлянин.* – 1907. – № 170. – С. 1.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Без назви / Д. Дорошенко // *Рада.* – 1906. – № 45. – С. 2.

¹⁵ *Евреинов Г. А.* Национальные вопросы на инородческих окраинах России: Схема политической программы / Г. А. Евреинов – Спб.: Гос. типография, 1908. – С. 11–12.

¹⁶ *Савенко А.* Украинские автономии / А. Савенко // *Киевлянин.* – 1905. – № 341. – С. 1.

¹⁷ *Шульгин В. В.* Заметки / В. В. Шульгин // *Киевлянин.* – 1905. – № 309. – С. 2.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Українська школа / Д. Дорошенко // *Рада.* – 1906. – № 27. – С. 2.

¹⁹ *Тихомиров Н.* Заметки / Н. Тихомиров // *Киевлянин.* – 1907. – № 170. – С. 1.

²⁰ *Булгарин Ф.* Россия в историческом, статистическом, географическом и литературном отношениях / Ф. Булгарин. – Спб.: Типография И. Смердина, 1837. – С. 272–273.

²¹ *Соболевский А. И.* Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский. – М.: Тип. Московского ун-та, 1907. – С. 2.

²² *Сикорский И. И.* Русские и украинцы. Главы из этнографического катехизиса / И. И. Сикорский. – К.: Витязь, 1913. – С. 2.

²³ Сборник клуба русских националистов. – К.: Гос. типография, 1913. – С. 139.

²⁴ *Драгоманов М. П.* Вибране / М. П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – С. 447.

- ²⁵ *Тихомиров Н.* Заметки / Н. Тихомиров // Киевлянин. – 1907. – № 159. – С. 2.
- ²⁶ *Евреинов Г.А.* Национальные вопросы на инородческих окраинах России: Схема политической программы / Г. А. Евреинов – Спб.: Гос.типография, 1908. – С. 11.
- ²⁷ Там само. – С. 12.
- ²⁸ Сборник клуба русских националистов. – К.: Гос. типография, 1913. – С. 130.
- ²⁹ *Шульгин В. В.* Что нам в них не нравится / В. В. Шульгин. – М.: Хорс, 1992. – С. 42.
- ³⁰ *Балясный М.* Чего ждать от русского национализма / М. Балясный. – Спб.: Летописец, 1911. – С. 8.
- ³¹ *Александровский В.* Заметки / В. Александровский // Киевлянин. – 1905. – № 339. – С. 1.
- ³² *Шульгин В. В.* Заметки / В. В. Шульгин // Киевлянин. – 1907. – № 17. – С. 1.
- ³³ *Тихомиров Н.* Заметки / Н. Тихомиров // Киевлянин. – 1907. – № 159. – С. 2.
- ³⁴ Там само.

Проанализированы роль и место газеты “Киевлянин” в пропаганде охранительной идеологии и ее ключевого аспекта – монархизма. Раскрыты основные направления издательской политики по национальному вопросу и взаимоотношений с украинским общественно-политическим движением.

Ключевые слова: общественно-политическое движение в Украине; национальный вопрос; охранительная идеология; патриотизм.

The author analyses the role and place of “Kievlyanin” newspaper in the promoting of the protection ideology and its key aspect - monarchism. The basic directions of the publishing policy on the national question and relations with the Ukrainian social and political movement are presented in the article.

Keywords: the social and political movement in Ukraine; the national question; the protection ideology; the patriotism.

УДК [94+930.253+929](477)

А. М. МАГУРЧАК*

ОСОБОВИЙ ФОНД АНДРІЯ ЖУКА У ЦДАВО УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРАВ

Висвітлюється історія формування фонду Андрія Жука – визначного українського громадсько-політичного діяча, кооператора. Аналізуються справи фонду.

Ключові слова: Жук А.; особовий фонд; українські архіви.

Серед цінних фондів ЦДАВО України, які входили до складу так званого “Празького архіву” можна виокремити особовий фонд Андрія Жука (1880–1968) № 3807. Постать цього непересічного видатного українця залишається маловідою науковим колам, а надто широкій громадкості. Фонд 3807 складається з двох описів і нараховує 68 справ. Хронологічні рамки документів охоплюють 1903–1934 рр. Слід зазначити, що це частина архіву Андрія Жука, основний масив якого зберігається в Канадському національному архіві (National Archives of Canada. – Andry Zhuk Collection MG 30. – С. 167). Українськими дослідниками були зроблені спроби проаналізувати фонд А. Жука в Канаді¹. В історіографічному плані дана проблематика не досліджувалась, тому автор ставить за мету проаналізувати справи та історію створення особового фонду А. Жука.

А. Жук за життя, протягом 1929–1930, 1943 рр. передав значну частину документів на зберігання до Музею визвольної боротьби у Празі. Серед цих матеріалів були документи організацій, товариств, партій – СВУ, РУП і УСДРП і частина документів, які висвітлювали громадсько-політичну діяльність самого А. Жука. Після передачі урядом Чехословаччини “Празького архіву” до СРСР, частина цього архіву спочатку була передана до Державного архіву Львівської області, де був створений фонд А. Жука під № 227с. У вересні 1946 р. цей фонд надійшов до Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві² (ЦДІА УРСР). Отриманий фонд А. Жука № 227с “Матеріали з історії РУП-УСДРП, зібрані та опрацьовані А. Жуком (1897–1939)” обсягом 13 справ отримав такий номер і у ЦДІА УРСР³. Відповідно з ЦДІА УРСР фонд № 227с був переданий до Центрального державного архіву жовтневої революції (ЦДАЖР УРСР) 9 липня 1952 р. на підставі

* *Магурчак Андрій Миколайович* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

розпорядження архівного управління МВС УРСР від 13 травня 1952 р. Згідно з актом передачі документів № 26 відомо, що надійшло 13 справ, які склали один опис⁴. Вони пізніше лягли в основу першого опису фонду Р-3807с в ЦДАЖР УРСР, а нині ЦДАВО України. Акт перевірки наявності та стану документних матеріалів від 3 квітня 1973 р. засвідчив, що справи фонду “потребують заміни обкладинки”⁵.

Під час роботи в квітні 1947 р. особливого відділу секретних фондів ЦДІА УРСР у Львові було виявлено серед десятків архівних фондів і документи, присвячені А. Жуку, де і був створений фонд А. Жука № 266с у кількості 12 справ, які хронологічно охоплювали 1898–1913 рр., що підлягав упорядкуванню у 1948 р⁶. Згідно з планом роботи особливого відділу секретних фондів ЦДІА УРСР на 1948 р. передбачалось скласти 6 характеристик на фондоутворювачів особових фондів, серед яких згадувався і А. Жук⁷. Крім того, у Львівському обласному державному архіві був виявлений ще один фонд А. Жука під № 103с. Станом на 19 лютого 1948 р. в ньому зберігались 22 справи – спогади, біографічні нотатки А. Жука⁸. Очевидно, в основу фонду № 103с лягли документи із “Празького архіву”, які пізніше були опрацьовані.

Значна частина архівних матеріалів надійшла з Чехословаччини в 1959 р. Серед переліку опрацьованих фондів – фонд А. Жука “Керівник Союзу визволення України в м. Відень”⁹. Натомість не вказувалось про кількість справ, до того ж укладачі списку фондів помилково поставили замість ініціалів “А” – “М”. Водночас відбувався науковий опис справ. Так, 11 березня 1959 р. було розписано документи, присвячені спогадам А. Жука про діяльність в РУП, УСДРП, вирізки статей з журналів, газет. У наступному році опрацьовано протоколи зборів Закордонної Групи УСДРП, списки книг з особистого фонду А. Жука, вітальні листи з 30-літтям літературної і кооперативної діяльності А. Жука¹⁰.

Згідно з актом від 23 квітня 1966 р. з Львівського обласного державного архіву надійшов фонд № 727с “Жук Андрій Ілліч” в кількості 30 справ, які хронологічно охоплювали 1881–1939 рр., до ЦДІА УРСР на підставі розпорядження Головного архівного управління при Раді міністрів СРСР, архівного управління республіки № 3/ГБ/071 від 5 березня 1966 р.¹¹

Присвоєння номера фонду А. Жука Р-3807с “Жук Андрій – член Харківського Центрального комітету Револьюційної української партії (РУП), Голова президії Союзу визволення України, активний учасник емігрантських організацій українських буржуазних націоналістів” відбулося в ЦДАЖР УРСР у 1961 р.

За актом перевірки від 24 грудня 1971 р. у фонді Р-3807с “Жук Андрій – член Харківського ЦК РУП 1903–1934 рр.” вже нараховувалось 54 справи. Ці справи надійшли до ЦДАЖР УРСР з ЦДІА УРСР. У висновках перевірки зазначалось, що “справи фонду потребують оправи, підшиття, нумерації”¹².

Розсекречення фонду відбулося відповідно до акта від 18 листопада 1990 р. комісією з розсекречування документів відділу спецфонду ЦДАОР УРСР на чолі із заступником директора архіву Ткача Р. І. Підстава – наказ директора архіву від 11 березня 1987 р., пункт 2 рішення колегії Главархіву УРСР “О расширении доступа к документам, хранящимся в государственных архивах республики”, а також положення № 4 інформаційного листа 04-779 від 14 грудня 1989 р. “О проведении работы с архивами республики по расширению доступа к документам ГАФ СССР”¹³.

У період незалежності України окремі справи з фонду А. Жука використовувалися у фотодокументальних виставках. Так, до 125-річчя від дня народження В. Липинського в Національному музеї історії України у квітні 2007 р. були використані документи справи 49 другого опису¹⁴. Водночас згідно з актом № 117 від 29 грудня 2010 р. старий опис № 1 у кількості 13 справ після редагування отримав 14 справ¹⁵. В фонді зберігається чернетка опису свого архіву, написана самим А. Жуком. Згідно з описом архів знаходився у так званій “малій шафі”, яка відповідно поділялась на 16 “тек”, а ті у свою чергу – на “облоги”¹⁶. В описі були зазначені друковані матеріали і манускрипти А. Жука емігрантського періоду 1908–1929 рр.; відбитки і вирізки газетних статей А. Жука за 1923–1929 рр.; листування з приводу заснування СВУ у Львові; відбитки статей з періодичних видань: “Праця”, “Гасло”, “Селянин”; інформація про продаж і пересилання книг до Відня, Праги, Харкова, Берліна.

Документи фонду умовно можна розділити на три блоки. Перший присвячений РУП, УСДРП – протоколи, з’їзди, партійне листування. Другий блок укомплектований документами громадських і політичних організацій, які діяли у 1914–1918 рр. і міжвоєнний період. До третього блоку увійшли документи, котрі висвітлюють діяльність А. Жука у політичних організаціях періодів Першої світової війни і міжвоєнного. Зокрема, листування, рукописи й чернетки спогадів А. Жука (15 справ), які охоплюють період дитинства і до 1907 р.

Розглядаючи перший блок, слід відзначити справу, в якій зберігаються оригінали 3-х протоколів засідання Другого з’їзду (1904 р.) Революційної української партії (далі РУП)¹⁷. Протоколи ілюструють атмосферу партійного форуму, на якому відбувся розкол РУП на дві групи: першу очолював М. Порш, а другу – О. Скоропис-Йолтуховський. Причиною розбрату стали мандати членів з’їзду і програма партії, яка ставила національне питання в постулат автономії України.

А. Жук як колишній член РУП, УСДРП робив своєрідні “історичні справки” про створення і діяльність згаданих партій¹⁸, показав хронологію партійного життя, а також зупинився на партійному розколі 1905 р. і акцентував увагу на видавничій і пропогандистській діяльності. При цьому він наголошував на національному питанні, яке

відстоювало партійне керівництво під час переговорів із російськими соціал-демократами. Визнавав значну роль українських партій у піднесенні національно-визвольного руху.

Аналізуючи документи наступного блоку, слід зупинитись на справі, в якій висвітлюються питання створення і діяльності Всеукраїнської Національної Ради (далі ВНР) у Відні і Ради республіки у Тарнові¹⁹. Серед них, зокрема, лист А. Жука від 13 вересня 1920 р. до президії організаційного комітету щодо скликання Всеукраїнського Національного Конгресу у Відні з проектами платформ і оповіщенням про скликання конгресу. Також матеріали про ВНР: статут, платформа, засідання виконавчого комітету Ради 8 і 21 січня 1921 р.; Відозва Ради до українського народу; Проект резолюції виконавчого комітету ради в справі ризького мирного договору; матеріали Ради республіки, присвячені угоді з фракцією Ради республіки від 20 березня 1921 р.; протоколи наради представників наддніпрянських партій у ВНР 18–19 квітня 1921 р., секретарські функції даного заходу обіймав А. Жук²⁰. Крім того, до матеріалів справи додано протокол засновницьких зборів українського еміграційного комітету від 1 червня 1921 р.

Після втрати Галичини А. Жук, перебуваючи у Відні, входив до складу Комітету Оборони Західноукраїнських земель. Цьому періоду діяльності присвячена окрема справа. Зокрема, в ній зберігається машинописна чернетка статті А. Жука “Комітет оборони Західноукраїнських земель”, де висвітлюється історія створення і діяльність²¹. Крім того, подається платформа і засади внутрішньої організації комітету. Також подані резолюції зборів і меморандумів комітету до держав Антанти і Ліги націй щодо питання західноукраїнських земель і польської окупації краю. Цінними є документи, котрі висвітлюють протоколи засідань Головної Української Ради у Львові, які доповнює протокол засідання Народного Комітету від 22 серпня 1914 року²².

Стосунки УСС із СВУ також відбилися у фонді. В основному це листування Боевої управи і частини діячів УСС щодо військової тематики, зокрема листи А. Жука до членів Боевої управи УСС у Відні, сотника Д. Вітовського, жіночого комітету допомоги пораненим. Збереглась редакція статуту товариства “Опіки над німечними українськими січовими стрільцями” за авторством А. Жука²³.

У фонді також зберігаються рукописи спогадів про діяльність у лавах РУП, УСДРП її колишніх членів, а саме: “Мої спомини про РУП 1901–1906” Д. Дорошенка і П. Дятлова²⁴.

Останній блок складають справи, в яких висвітлюється громадсько-політична діяльність самого фондоутворювача. Антиукраїнська діяльність польської окупаційної влади знайшла своє відбиття у неопублікованій статті А. Жука “Погроми українців в Польщі”²⁵. В її основу покладені повідомлення львівської преси про польські репресії

в м. Львові і містечках Східної Галичини. А. Жук відзначав, що особливу увагу польська адміністрація звернула на українські кооперативи та просвітні товариства, тим самим “дезорганізуючи в краю українське економічне і просвітне життя”²⁶. Також в цій справі є інші газетні повідомлення про польські погроми у Львові, які датовані 1928 р.

Серед епістолярної спадщини фонду слід виділити листи до А. Жука²⁷. Насамперед це листи І. Мороза і В. Кушніра. І. Мороз був головою Головної Української Ради у фрайштадському таборі для українських військовополонених російської армії у період Першої світової війни, з яким А. Жук активно співпрацював як член президії СВУ. Кореспонденція складається з 7 листів. Хронологічно вони охоплюють вересень – грудень 1918 р., коли І. Мороз уже був в Україні. Зокрема І. Мороз ділився своїми враженнями про Київ та Лубни, де шукав роботу. Особливо хотів працювати в Києві, але через брак вільного житла змушений був повернутись до Лубен. Неодноразово просив А. Жука посприяти в надісланні його колекції літератури з Відня в Україну. З жalem констатував, що “лячно стає за долю Рідного Краю й боляче на серці, що мабуть ще багатько пролеться людської крові і руїна краю набере надзвичайних розмірів”²⁸. З В. Кушніром кореспонденція менша і складається з 5 листів, але без зазначення дат. Водночас збереглися два листа А. Жука до невстановлених авторів, датованих червнем 1917 р., і лист, датований 4 лютого 1919 р. одного із діячів Просвітнього Відділу СВУ у фрайштадському таборі Р. Домбчевського до А. Жука.

Значну частину справ складають спогади А. Жука, які стосуються доеміграційного періоду А. Жука в Галичину. Зокрема, він описує свої дитячі та шкільні роки, родину, участь в церковному хорі. Знаменною віхою життя молодого А. Жука була його робота писарем у земельному відділі і Вовчанському волосному суді. Про ці роки служби А. Жук добре відгукнувся: “Я мусів самостійно розбиратись в досить складних земельних, звичаєвих, господарських і всяких інших справах селянського життя. Це привчило мене з молодих літ до самостійного думання, до самостійних рішень та в мене дуже рано виробився нахил до ініціативності і активності в громадських справах”²⁹. Впродовж невеликого проміжку часу А. Жук мешкав у Лубнах, де працював у земській повітовій управі (1899–1901 рр.). Саме в цьому місті він активно долучається до українського революційного руху: “цей процес захопив і мене, свіжого пришельця із села, поставивши в лави українських національних революціонерів”³⁰. Після демобілізації з війська А. Жук стає активним учасником партійного життя РУП; ділиться своїми враженнями про революційні події в Харкові і роль в цих процесах РУП, а також про підготовку і хід Другого з’їзду РУП³¹.

Подіям, пов’язаним із еміграцією А. Жука до Галичини, яка мала стати пересадочним пунктом поїздки до США, де планувалось опублікувати соціал-демократичне видання, не судилось збутись³². Цікавими

є спогади А. Жука про зустріч із однопартійцями і перші неприємні враження його від Львова: “Порівнював я Львів з Києвом і здавалось мені, що Київ був більше українським містом, як Львів, хоч там українське життя переслідувалось, а тут воно могло розвиватися вільно”, – згадував А. Жук³³. Ця ж тема знайшла своє продовження у вирізках опублікованих спогадів А. Жука “Перший раз у Львові і в редакції “Діла” на сторінках одноіменого видання за 14 січня 1938 р.³⁴. Невелику частину своїх спогадів А. Жук за життя встиг опублікувати. Так, дуже цінними, на нашу думку, є уривок спогадів “Вербна неділя у Києві 1918 року”³⁵, де він описує атмосферу останніх днів існування УЦР і прихід до влади П. Скоропадського.

Крім того, зберігаються протоколи 25 засідань Загальної Української Ради (далі ЗУР) у Відні, в роботі якої активну участь брав А. Жук від імені СВУ. Питанням відносин СВУ із австро-угорською і німецькою владою присвячена промова А. Жука на засіданні ЗУР 28 жовтня 1915 р., в якій він зазначав, що “треба бути готовим до гіршого, щоб найтяжкий удар перенести. Се не є ширення песимізму, тільки чуйність політична”³⁶. В подальшому закликав для вирішення українського питання сподіватись на власні сили. Також А. Жук інформував ЗУР про співпрацю СВУ із Бюро культурної допомоги на окупованих територіях; утворення народних шкіл на Волині. На засіданні ЗУР 15 вересня 1916 р. був виголошений маніфест до всіх народів світу про російську окупацію Галичини³⁷. Першим автором цього документа був А. Жук. Пізніше даний документ був перероблений у співавторстві із В. Темницьким та опублікований в ч. 58 (118) Вісника СВУ за 15 вересня 1916 р., а німецький варіант 22 вересня того ж року.

Резолюціям і засіданню Першого українського просвітньо-економічного конгресу 1909 р. присвячені машинописні матеріали – статті А. Жука: “Наше економічне становище і вихід з него”, “Земство й українські книжки”³⁸ (надрукованої в 1901 р. в Літературно-науковому віснику). Крім того, у фонді збереглась рецензія А. Жука на львівське видання “Пропамятна книга. Перший український просвітньо-економічний конгрес”³⁹. А. Жук брав активну участь у підготовці і проведенні ювілею літературної діяльності О. Олесь. Зокрема, готував матеріали наради ініціативної групи з відзначення ювілею О. Олесь (за головуванням М. Грушевського і секретарюванням А. Жука), а також 4 протоколи секцій Установчого Комітету. Питання широкого святкування літературного ювілею О. Олесь в США висвітлюють дві копії листів до Українського Національного Союзу. Один, підписаний А. Жуком, Ю. Сірим, І. Косаком, 15 листопада 1922 р., інший – окремо А. Жуком 25 листопада 1922 р. На лист А. Жука редакція “Свободи” відповіла, що маловідомість О. Олесь в США унеможливує повноцінне святкування українською громадою ювілею О. Олесь. Все це доповнюється

листом А. Жука до самого ювіляра, в якому він просив “повідомити нас, чи можна 1903 р. уважати роком початку твоєї літературно-поетичної діяльності і чи годишся Ти, щоб ми ... з Відня відсвяткували в слідуючій році твого 20 літнього ювілею відсвяткувати наперед, ще в цім році...”⁴⁰. Крім листування є вирізки з “Українського прапора”, де міститься стаття А. Жука “Ювілей 20-літньої літературної творчости О. Олеся” від 13 січня 1923 р.

А. Жук любив книги і мав власну бібліотеку, зібрану з творів українськомовної та іноземної літератури, кількістю 598 томів⁴¹. Крім того, складений перелік книг, надісланих А. Жуком до НТШ у кількості 138 позицій, а також видання СВУ, полонених у фрайштадському таборі, книги про Т. Шевченка і його твори.

Публіцистичному доробку А. Жука присвячено кілька справ. Зокрема це вирізки статей із газет “Діло”, “Новий час” за 1930-ті роки під псевдонімами Андрій Вовчанський, А. Критський. Крім того, є неопублікована рукописна стаття “Зелений клин. Українські проблеми на Далекому Сході”⁴². Ювілей кооперативної діяльності А. Жука ілюструють кілька десятків вітальних листів від організацій, товариств, періодичних редакцій і приватних осіб.⁴³

А. Жук брав активну участь в партійному житті УСДРП напередодні Першої світової війни. Зокрема, у фонді представлено листування А. Жука із Л. Рибалкою (Юркевич) щодо партійної тактики і відносин в середині самої партії. З листування дізнаємось про суттєві розбіжності між групою А. Жука і Центральним Комітетом УСДРП. Водночас А. Жук, перебуваючи у Львові, був секретарем Закордонної Групи УСДРП, узявши псевдонім А. Андрієнко. Збереглись у рукописному вигляді неопубліковані 14 протоколів засідань ЗГ УСДРП⁴⁴. Протоколи ілюструють розбіжність членів організації із ЦК УСДРП щодо партійної політики. Також поданий статут ЗГ УСДРП.

Будучи у вирі партійного життя, А. Жук брав участь у засіданні редакції партійного часопису “Праця” за 1910 р.⁴⁵ У фонді відклався лист А. Жука до невідомого автора, в якому він характеризує становище УСДРП і суперечності в рядах однопартійців⁴⁶.

А. Жук не залишався осторонь справ щодо допомоги галицькому селу у першій половині 1920-тих років, про що свідчать неодноразові звернення А. Жука до Красного комітету голодуючому селу у Львові; в одному з них він пропонував свою допомогу (надсилав свій гонорар від публікацій статей у “Ділі”). Також А. Жук як касир Комітету допомоги голодуючому селу у Відні підписався під загальною петицією “До української громади у Відні й цілої Австрії”, в якій зазначалося: “Ми, емігранти з обох частин українських земель повинні піти слідами галицьких українців і тим спромогтися на найбільшу жертву, на яку нас тільки стає в еміграційних умовах нашого життя”⁴⁷.

Як активний громадський і політичний діяч, А. Жук залишив значну рукописну спадщину. Серед матеріалів можна виділити “Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні”, “Трицько Галаган (1819–1888) піонер кредитової кооперації на Україні. Забуте ім’я”, “Пам’яті професора Федора Щербини”⁷⁴⁸ та ін. Також збереглися численні вирізки статей А. Жука із часописів на кооперативну та іншу тематику. Серед опублікованих матеріалів можна назвати працю А. Жука “Конференція українських студентських громад у Києві в 1908 р. (матеріали)”⁷⁴⁹. На жаль, дуже мало представлено у фонді фотографії самого А. Жука – усього 3 одиниці. Найстаріша фотографія, датована 1939 роком, ілюструє відпочинок А. Жука під Львовом⁷⁵⁰. Перебуваючи в лавах СВУ, А. Жук змушений був реагувати на статті російських шовіністів, опубліковані на сторінках преси. Зокрема, спільна відповідь членів президії СВУ у статті “По поводу инсинуаций Н. Троцкого в газете “Голос”, а також на статтю Г. Алексинського у “Современном мире”⁷⁵¹.

Отже, архівний фонд особового походження українського громадсько-політичного діяча Андрія Жука, безперечно, є унікальним за своїм складом та структурою. Представлені цінні документи, узагальнення і аналіз яких дає змогу здійснити часткову реконструкцію життєвого шляху славетного українця, а також історію діяльності РУП, УСДРП. Уведення в науковий обіг документів архівного фонду № 3807, зокрема неопублікованого епістолярію, рукописів А. Жука і програмних документів партій, товариств, автором яких він був, сприятиме науковому вивченню українського суспільно-політичного руху першої половини ХХ ст.

¹ *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука / І. Гирич // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 168–176. *Він же.* Архів Андрія Жука як джерело дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ століття // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського. – К. – Львів, 2004. – Т. 1. – С. 441–454; *Палієнко М., Срібняк І.* Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України / М. Палієнко, І. Срібняк // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 168–175.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3807 (опис документів справи фонду), арк. 1.

³ Там само, арк. 3.

⁴ Там само, арк. 2.

⁵ Там само, арк. 10.

⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 246, арк. 48; спр. 306, арк. 14.

⁷ Там само, спр. 306, арк. 4.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 54, арк. 3.

⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 806, арк. 82.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3807 (опис документів справи фонду), арк. 13.

¹¹ Там само, арк. 12.

¹² Там само, арк. 21.

- ¹³ Там само, арк. 23.
- ¹⁴ Там само, арк. 25.
- ¹⁵ Там само, арк. 28.
- ¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 2, спр. 50, арк. 38 зв.–39 зв.
- ¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 17.
- ¹⁸ Там само, оп. 2, спр. 41, 42.
- ¹⁹ Там само, оп. 2, спр. 5.
- ²⁰ Там само, арк. 21–22.
- ²¹ Там само, оп. 2, спр. 8.
- ²² Там само, оп. 2, спр. 1.
- ²³ Там само, оп. 2, спр. 10, арк. 166–170.
- ²⁴ Там само, оп. 2, спр. 23.
- ²⁵ Там само, оп. 2, спр. 11.
- ²⁶ Там само, оп. 2, спр. 11, арк. 6.
- ²⁷ Там само, оп. 2, спр. 14.
- ²⁸ Там само, арк. 32.
- ²⁹ Там само, оп. 2, спр. 25, арк. 2.
- ³⁰ Там само, оп. 2, спр. 31, арк. 35.
- ³¹ Там само, оп. 2, спр. 34, арк. 41–47.
- ³² Там само, оп. 2, спр. 47.
- ³³ Там само, арк. 108.
- ³⁴ Там само, арк. 31–31 зв.
- ³⁵ Там само, оп. 2, спр. 49, арк. 120 зв.–129 зв.
- ³⁶ Там само, оп. 2, спр. 3, арк. 172.
- ³⁷ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 172–175.
- ³⁸ Там само, арк. 20–21.
- ³⁹ Там само, оп. 2, спр. 15, арк. 9–11.
- ⁴⁰ Там само, оп. 2, спр. 12, арк. 8.
- ⁴¹ Там само, оп. 2, спр. 50, арк. 108 зв., 109 зв., 114–126 зв.
- ⁴² Там само, оп. 2, спр. 52, арк. 8–15.
- ⁴³ Там само, оп. 2, спр. 47.
- ⁴⁴ Там само, оп. 2, спр. 48, арк. 180 зв.–210.
- ⁴⁵ Там само, оп. 2, спр. 53, арк. 190–192.
- ⁴⁶ Там само, оп. 2, спр. 49, арк. 15–20.
- ⁴⁷ Там само, оп. 2, спр. 13, арк. 52.
- ⁴⁸ Там само, оп. 1, спр. 13, арк. 72–115, 131–136.
- ⁴⁹ Там само, оп. 2, спр. 47, арк. 3–11 зв.
- ⁵⁰ Там само, оп. 1, спр. 13, арк. 147.
- ⁵¹ Там само, арк. 60–61 зв.

Освещается история формирования фонда Андрея Жука, выдающегося украинского общественно-политического деятеля, кооператора. Анализируются дела фонда.

Ключевые слова: Жук А.; личный фонд; украинские архивы.

The article presents the history of development of the personal fond of Andriy Zhuk – the prominent Ukrainian public and political figure and cooperator. The author analyses the files of the fond.

Keywords: Zhuk A.; the personal fond; the Ukrainian archives.

УДК: 930.22(477.7)"18"

Т. С. ВОДОТИКА*

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ПІДПРИЄМНИЦТВА У МІСТАХ УКРАЇНИ У ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Розглянуто структуру та особливості аналізу джерельної бази для вивчення культури підприємництва у містах Півдня України. Відзначено специфіку формування та методик опрацювання кожного виду джерел, а також необхідність комплексного порівняльного підходу до формування та обробки джерельної бази.

Ключові слова: статистика; мемуари; культура підприємництва; заповіт; діловодство; міста України.

Особливість вивчення культури підприємництва полягає в комплексному синтетичному аналізі цього явища, яке виступає одночасно наслідком та рушійною силою поступу суспільства. В комплексі історичних матеріалів, що лежать в основі вивчення різноманітних аспектів культури підприємництва, доцільно виділити наступні групи: фабрично-заводське законодавство, приватні комерційні акти, матеріали діловодства, періодична преса, промислова статистика, довідково-інформаційні видання, джерела особового походження¹.

До наративних джерел особового походження належать спогади. Цей специфічний вид джерел має відбиток особистості автора, його світогляду, переконань, упереджень, мотивації тощо. Праця з мемуарами вимагає не лише аналізу власне тексту, а й підтексту, прихованого (свідомого чи несвідомого) месиджу автора, контексту написання та навіть публікації.

Звернемося до спогадів нащадка французької за походженням династії підприємців Херсона Б. Є. Вадона, написаних на початку 1930-х років. Значна їх частина присвячена історії родини та родинній справі (механічний та чавуноливарний заводи, кораблебудівна верф та судноремонтний завод). Ідеологічне забарвлення мемуарів просто пояснити – родина зазнала репресій за часів радянської влади (знищення власної справи, психологічний тиск та відчуженість, штучне і показове обмеження можливостей для самореалізації, і, врешті, звинувачення у шпигунстві та ув'язнення в таборах), і її нащадок намагався донести відомості про характер бізнесу Вадонів². Загальновідомо, що мемуари

---

* *Водотика Тетяна Сергіївна* – архівіст I категорії сектору інформаційних технологій відділу використання інформації документів ЦДАВО України.

містять унікальну інформацію щодо соціокультурних характеристик підприємницької культури – стосунків із владними структурами, найманими працівниками, конкурентами, партнерами по бізнесу, участі у благодійництві тощо³. Водночас слід враховувати незаангажовані свідчення (наприклад, відомості Херсонського губернського жандармського управління про неповну виплату зарплати робітникам верфі чи специфічні засоби “вирішення” комерційних питань при укладанні контрактів із місцевою владою)⁴.

Поряд із мемуарами яскравим та ілюстративним джерелом особового походження є заповіти. Вони реєструвались нотаріально, тож нам пощастило виявити заповіт власниці херсонської друкарні О. Д. Ходушиної⁵. Заповіти поряд із мемуарами, щоденниками відбивають внутрішній світ, ціннісні орієнтації, психологію автора. Відзначимо, що нотаріальні книги, в яких записували зміст операцій (контракти, акти купівлі\продажу\оренди\фрахту, заповіти, дарчі) є окремим джерелом, яке хоч і потребує часу та уваги, а все ж винагороджується цікавими знахідками, як-от заповіт Ходушиної чи копії контрактів та закладних судновласника Спозито⁶.

Цінним джерелом для вивчення організаційної культури підприємства є записка німецького підприємця Густава Гартмана, одного з засновників паровозобудівного заводу в Луганську. Записка була складена в 1905 р. у Дрездені, певно, з метою підбиття підсумків своєї діяльності наприкінці життя, щоб залишити нащадкам спогади про неї. Гартман детально, педантично та з гордістю описує весь процес заснування заводу, перемовини щодо його відкриття, планування та будівництва, перші роки функціонування, висвітлюючи таким чином задуману та реалізовану стратегію розвитку окремого підприємства. Найцікавішим з точки зору аналізу психології підприємця-німця буде останній абзац записки Гартмана, у якому він з гордістю говорить про перспективи та прибутки заводу та наголошує на тому, як позитивно вплинув завод на стан міста, спосіб життя його жителів⁷.

Статистичні матеріали дозволяють простежити динаміку чисельності підприємств та робітників, темпи зростання окремих галузей економіки, асортимент та вартість виготовленої продукції, структуру витрат та прибутків, галузеву та територіальну структуру бізнесу, рівень технічної та енергетичної оснащеності тощо. Водночас варто критично оцінювати об'єктивність тогочасної офіційної статистики з огляду на те, що підприємці імперії не були схильні афішувати прибутки чи вказувати реальну кількість робітників (а надто дітей, адже це вимагало додаткових витрат на соціальні гарантії для них). Первинна інформація збиралась поліцією, власників під час заповнення анкет ніхто не контролював, і їх зацікавленість в подачі достовірної інформації була сумнівною; крім того, на самих підприємствах не було чіткої системи об-

ліку, як і центрального статистичного органу. Різна відомча методика збору та обробки інформації спричиняли розмаїття узагальнюючих даних. Існує чотири основні групи фабрично-заводської статистики часів капіталістичної модернізації: відомча зведена (міністерств і відомств); відомості, надані промисловими закладами безпосередньо; статистика губернаторських звітів; статистика промислових виставок. Ця її розпорошеність між різними центральними та регіональними установами суттєво утруднює застосування даних, створює різнобій в працях дослідників і водночас дозволяє робити порівняння. Впродовж XIX ст. не було вироблено єдиних критеріїв оцінки промислових закладів, хоча вже під час проведення промислових переписів початку XX ст. (1900, 1908, 1910–1912 рр.) ця проблема була вирішена⁸.

Ключовим питанням, на яке мала б дати відповідь статистика, є встановлення кількості підприємців та їх внутрішня структура як соціальної групи. Найвні матеріали і методи опрацювання дозволяють вести мову не так про абсолютний вимір, як про домінуючі тенденції. Причина полягає у невідповідності методів тогочасних статистичних обстежень, орієнтованих на фіксацію кількісних показників традиційного суспільства, реаліям, в яких все більше проявлялись риси індустріального суспільства. Яскравим прикладом є Перший Всеросійський перепис населення 1897 року. Подані в ньому відомості щодо занять населення фіксують понад 60 найменувань джерел існування, але так і не дозволяють виокремити власне підприємців.

Частково цю проблему дозволяють вирішити довідкові видання, зокрема видані за результатами промислових переписів. За допомогою різних видань та їх зіставлення можна реконструювати галузеву та територіальну структуру підприємництва. Прикладом копіткої праці дослідників над довідковими джерелами є підрахунки М. К. Шацилло, який на основі “Справочных книг о лицах, получивших гильдейские и промысловые свидетельства в Москве, Одессе и Санкт-Петербурге на 1913 г.” підрахував соціальний склад підприємців та розподіл їх за галузями економіки – фінанси, промисловість, торгівля, сфера послуг тощо⁹. Але такий приклад єдиний і охоплює три найбільші міста.

Окрему групу джерел становлять матеріали діловодства. Це – звіти, протоколи та журнали засідань, рапорти, ділове листування кредитно-банківських установ, окремих фабрик та заводів. Вони надають можливість проаналізувати ступінь цивілізованості окремих інститутів ринкової економіки зсередини, зрозуміти механізм їх діяльності, взаємодії, взаємовпливів та взаємозалежності. Фонди центральних і місцевих органів державної влади містять відомості щодо формування “бізнес-клімату”, характеризують позицію центральної влади стосовно підприємців. Фонди правоохоронних органів допомагають реконструювати соціальну складову підприємництва – дотримання чинного за-

конодавства, стосунки між робітниками, скласти реальне уявлення про соціально-політичне обличчя підприємців. Матеріали діловодства органів місцевого самоврядування висвітлюють позицію місцевої влади, ступінь її пристосованості до нових ринкових умов, відповідності її дій запитам та потребам підприємців. Документи фондів фабричної інспекції розкривають ставлення підприємців до проблеми соціального захисту працівників, стан охорони праці на виробництві, розміри оплати праці, вартість медичних послуг, тривалість робочого дня тощо¹⁰.

У наш час нові можливості для джерелознавчого пошуку відкриває мережа Інтернет. Так, удоступнено онлайн-архів британської газети "The Times", який дозволяє оцінити вітчизняну підприємницьку культуру в координатах європейського рівня і британського досвіду, порівняти методи ведення справ, ознайомитись з уявленнями іноземних інвесторів про бізнес-клімат тощо¹¹.

Таким чином, проблема вивчення історії формування культури підприємницької діяльності часів капіталістичної модернізації має в цілому достатню за формою, змістом, об'єктивністю та інформативністю джерельну базу. По-перше, за функціональним призначенням та характером відомостей джерела доцільно поділити на декілька груп: нормативно-правові акти; статистичні матеріали; діловодні матеріали державних і громадських, центральних і місцевих інституцій (міністерств, відомств, земств, комітетів і комісій з окремих питань тощо); матеріали особового походження, передусім мемуари і щоденники; відомості преси. По-друге, синтетичний характер проблеми вимагає комплексного підходу до аналізу різноманітних джерел, оскільки кожний їх вид дозволяє реконструювати певну рису (риси) підприємницької культури підприємця як суб'єкта ринку, як менеджера щодо найманих працівників, як члена певної громадської чи суспільно-політичної структури, як рушійну силу поступу індустріального суспільства. По-третє, опрацювання теми потребує цілеспрямованої евристичної роботи, оскільки відповідні факти часто містяться в незвичайних на перший погляд для вивчення історії підприємництва джерелах – заповітах, судових рішеннях, зарубіжній пресі тощо. Очевидно, що дослідження становлення культури підприємницької діяльності потребує адекватних, в тому числі й нетрадиційних, методів обробки джерел. Але це тема окремого дослідження.

---

¹ *Воронкова С. В.* Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения / С. В. Воронкова. – М.: Мосгосархив, 1996. – С. 20–21.

² Держархів Херсонської обл., ф. Р-4009, оп. 6. Вадон Борис Евгеньевич. Спр. 1. История рода Вадонов. БД. 45 л. 1–45.

³ *Савенок Л. А., Водотика Т. С.* Мемуари як джерело з історії Херсона першої третини XX ст. / Л. Савенок, Т. Водотика // Південний архів. істор. науки: Зб. наук. праць. – Херсон: ХДУ, 2003. – Вип. 12. – С. 110–119.

⁴ Центральный державный историчний архів України, м. Київ, ф. 349, оп. 1, спр. 46. Донесение помощника начальника Херсонского жандармского управления в г. Херсоне о неполной выплате рабочим судостроительной верфи Вадона заработанных денег. 3.02.–13.10.1916 г. 3 л.; Держархів Херсонської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 60. Журнал заседаний Херсонской думы, отчеты и контракты городской управы с фабрикантами Вадонем, Спозито и др. 17.06.1909 г. – 25.12.1909 г. – Арк. 92–94, 153–162.

⁵ Держархів Херсонської обл., ф. 51, оп. 1, спр. 160. Дело херсонского нотариуса А. П. Подпалова о совершении духовного завещания вдовы херсонского купца О. Д. Ходушиной. – 1903 г. – 3 л. 2.

⁶ Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. 48, оп. 1, спр. 1062. Дело херсонского нотариуса Юлиана Петровича Куликовского о совершении закладной на заложенное Н. И. Спозито Русскому для внешней торговли банку (Херсонское отделение) движимого имущества в сумме 30 000 рублей. 1910 г. 2 арк.; Спр. 1063. Дело херсонского нотариуса Куликовского о совершении закладной на заложенное Н. И. Спозито Санкт-Петербургскому Международному коммерческому банку (Херсонское отделение) его движимое имущество в сумме 6 000 р. 28.04.1910. 3 арк.

⁷ Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России // Густав Гартман. – Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 460–465.

⁸ Рыбаков Ю. Я. Промышленная статистика России XIX в. Источниково-ведческое исследование / Ю. Я. Рыбаков. – М.: Наука, 1976. – С. 239–240.

⁹ Россия в 1913 году. Статистико-документальный справочник. Отв.ред.: Корелин А. П. – СПб: БЛИЦ, 1995. – С. 224–225.

¹⁰ Центральный державный историчний архів України, м. Київ, ф. 575. Киевский окружной фабричный инспектор; ф. 692. Киевский округ путей сообщения; ф. 268. Южное охранное отделение тощо.

¹¹ Колесник В. Ф., Водотика Т. С. Інформативні можливості газети “The Times” для дослідження індустріальної модернізації міст Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Ф. Колесник, Т. С. Водотика // Гілея (Науковий вісник): Зб. наук. праць. – К., 2009. – С. 121.

Рассматривается структура и особенности анализа источниковой базы для изучения культуры предпринимательства в городах Юга Украины. Отмечено специфику формирования и методика обработки каждого вида источников, а также необходимость комплексного сравнительного подхода к формированию и обработке источников.

Ключевые слова: статистика; мемуары; культура предпринимательства; завещание; деловодство; города Украины.

The article deals with the structure and peculiarities of the sources on studying of the culture of entrepreneurship in the South Ukrainian Cities. The author emphasizes the specifics of the development and methods of processing of each type of sources as well as the necessity of the complex comparison approach to the development and processing of sources.

Keywords: the statistics; the memoirs; the culture of entrepreneurship; the will; the record keeping; the cities of the South Ukraine.

УДК

О. Ф. ПАВЛОВА*

**ДО 75-ї РІЧНИЦІ ЗАГИБЕЛІ УКРАЇНСЬКОГО
ХОРЕОГРАФА ВАСИЛЯ ВЕРХОВИНЦЯ**

І з глибокою пошаною мушу я згадати
ще й Костя Верховинця...

В. Авраменко.

Висвітлюється життєвий та творчий шлях визначного українського композитора, диригента, хореографа, етнографа, педагога Василя Михайловича Верховинця (1880–1938), документи якого зберігаються у ЦДАМЛМ України.

Ключові слова: танець; хореографія; українська пісня; фольклор; театр.

Василь Костів увійшов в історію українського музичного мистецтва під псевдонімом Верховинець, що дає нам уявлення про народжену в українських Карпатах особистість. Хто ж то стоїть за цим псевдонімом? Український композитор, диригент, хореограф, етнограф, педагог Василь Михайлович Верховинець побачив світ 5 січня 1880 р. у с. Старий Мізунь (нині – Долинського району Івано-Франківської області). Початкову освіту здобув у рідному селі, згодом у дванадцятирічному віці переїжджає до Львова на навчання до бурси при Ставропігійському інституті. 1899 р., після закінчення Самбірської вчительської семінарії, викладає в народних школах Калуша та його повіту, селах Старий Угринів, Бережниця. Також навідується до театру “Руська бесіда”, де впродовж 1899–1906 рр. виступає як актор і співак (лірико-драматичний тенор).

Василь Верховинець, 1936.
ЦДАМЛМ України, ф. 110, оп. 1,
спр. 18, арк. 1.

* Павлова Олена Федорівна – головний науковий співробітник відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

Василь Верховинець з танцювально-хоровим колективом, 1936.
ЦДАМЛМ України, ф. 359, оп. 1, спр. 152, арк. 1.

Влітку 1906 р. під час гастролей у Львові театру Миколи Садовського, його було запрошено до нової мистецької трупи. Микола Карпович згадує цей період: “ На літо до мене приїхав молодий ще тоді актор Костів, що пізніше грав під прізвисьмом Верховинця. Цей молодий, але дуже музикальний хлопець дав мені ідею перекласти оперу “Галька” і “Сільська честь”. А тим часом ми почали разом розучувати оперу “Продана наречена”, де я мав співати партію Кецеля. Тижнів зо півтора я вже цю партію знав, і він почав розписувати інші партії, щоб мати готові, коли трупа з’їдеється на літній сезон. Я ж сів перекладати оперу “Галька”. Під кінець мого відпочинку лібретто “Гальки” перекладено, партії “Проданої нареченої” розписано, як хорові, так і сольні, і ми вдвох рушили на сезон до Полтави, де я з половини липня найняв театр у саду, що належав громаді полтавських урядовців”¹. У Театрі Миколи Садовського Василь Миколайович працював як актор, хормейстер, диригент упродовж 1906–1919 рр. Його сценічні образи – Петро, Левко (“Наталка Полтавка”, “Майська ніч” М. Лисенка), Андрій (“Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського), Андрій (“Катерина” М. Аркаса), Турриду (“Сільська честь” П. Масканьї), Йонтека (“Галька” С. Монюшка) та ін. На сцені театру на той час виступали Марія Заньковецька, Ганна Борисоглібська, Любов Ліницька, Ганна Затиркевич-Карпинська, Іван Мар’яненко, Софія Тобілевич, Євдокія Доля,

Григорій Березовський, Северин Паньківський, Олександр Корольчук, Федір Лівницький, Іван Коваленко, Іван Загорський та ін. Відомий український режисер, театральний діяч Василь Василько, який також починав акторську роботу в цьому театрі пише: “Хором довгий час керував Василь Верховинець, він же і хореограф театру”². А Софія Віталіївна Тобілевич згадувала: “Танцювальною групою в трупі відав молодий, дуже здібний хлопець з Галичини. На жаль, пам’ять не зберегла його прізвища. А слід би пам’ятати, бо він хоч і молодий, а був дуже талановитою людиною і знався не тільки на хореографії, а й на співах та музиці. У ті часи, коли в театрі готувались опери до постановки, цей молодий митець був Садовському у великій пригоді”³.

Поряд з роботою в театрі він бере уроки у Г.Любомирського при Музично-драматичній школі М.Лисенка. Навесні 1915 р. Василь Верховинець переходить до новоствореного професійного театру “Товариство українських артистів під орудою І. О. Мар’яненка за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського”. Працює до 1919 року як хормейстер, диригент, хореограф. Подальший творчий шлях митця: лекторська робота на диригентських курсах ім. Лисенка, викладання дитячих ігор у Київському педагогічному інституті (1919–1920); диригент хорового співу при Музично-драматичному інституті ім. М.Лисенка та керівник хорової капели ім. К.Стеценка при Музичному товаристві ім. М. Леонтовича (1923–1924). У 1920–1932 роках завідує кафедрою мистецтвознавства та керує хором Полтавського інституту народної освіти, а також разом із О. Свешниковим та Ф. Попадичем керує Полтавською окружною хоровою капелою, навчає українських народних танців у Полтавській Трудовій школі ім. І.Котляревського.

У 1927–1928 рр. Василь Верховинець – керівник хорових колективів у Харківському музично-драматичному інституті та Харківській окружній капелі “Чумак”; 1929 р. – балетмейстер у Харківському музичному театрі. У 1931 р. (робота розпочалась 1930 р.) митець разом з балетмейстером Василем Литвиненком у Харківському театрі опери та балету здійснили постановку першого українського балету “Пан Каньовський” (муз. М. Вериківського, лібретто М. Вериківського і Ю. Ткаченка).

1930 р. у Полтаві Василь Миколайович разом з дружиною Євдокією Долею вперше на Україні організував жіночий вокально-хореографічний ансамбль “Жінхоранс”. Новий творчий колектив гастролював у багатьох містах тодішнього СРСР, брав участь у Першій Декаді українського мистецтва у Москві (1936), у роботі над фільмом “Коліївщина” (реж. І. Кавалерідзе, 1933); виконував обрядові танці та хороводи в опері “Наталка Полтавка” М. Лисенка (Київський театр опери і балету).

1935 р. у Лондоні відбувався Перший міжнародний фестиваль народного танцю, в якому взяли участь артисти танцювальних колекти-

вів оперних театрів Харкова та Києва. Підготовкою танців займалися балетмейстери Леонід Жуков та Василь Верховинець. Учасниця фестивалю Марія Сивкович згадувала: “Верховинець працював майже два місяці. Підібрав цікаву музику і поставив на неї триколінний “Гопак”. То був парубочий танець, в якому демонструвалась чоловіча віртуозність. А дівчата ніби акомпанували парубкам. Своїми плавними, сповненими скромності рухами, вони створювали ліричний контраст чоловічій віртуозності, заохочуючи одночасно своїх партнерів до ще активнішого прояву парубочього танцювального хисту.

“Гопак” виконувався в дуже швидкому темпі, як метелиця, як вихор. Успіх радянської групи перевершив усі сподівання. Ще до закінчення триколінного “Гопака” зал буквально гримів оплесками... “Таймс” від 18 липня 1935 р. писала: “Все це було новим для нас. Російські танцюристи з України виконали “Гопак” з такою професійною майстерністю, що сколихнули публіку, розпалили її ентузіазм... Ми побачили, який прямий вплив мають народні танці...”⁴.

В історію українського музичного мистецтва Василь Верховинець увійшов як невтомний збирач фольклору, зокрема народної хореографії. “Чародієм українського танцю” називав Максим Рильський Верховинця. Інтерес до народного танцю у Василя виник ще з юності – під час навчання у Самбірській учительській семінарії. Згодом, відвідуючи батьків, приглядався до танцювальних рухів своїх земляків-верховинців. Пізніше, подорожуючи з театром Садовського, поповнював свої знання. За розповідями артистів, і сам Микола Садовський любив танцювати та підтримував у цій справі свого хореографа. 2–3 квітня 1912 року на батьківщині українських істориків мистецтва братів Вадима і Данила Щербаківських, у селі Шпичинці на Житомирщині, Василь Верховинець вперше на Україні описав весільний обряд з піснями та діями. Його праця “Українське весілля” була опублікована 1914 року в “Українському етнографічному збірнику”. 1919 року вперше на Україні уклав підручник з хореографії “Теорія українського народнього танка” (праця була доповнена і чотири рази перевидана – 1920, 1963, 1968, 1991). В післямові до першого видання (1919) автор

зауважує: “Поява в будучому на відкритому місці, чи на сцені, гарних народних українських гуртових танків – дуже бажана, бо вона дасть нам чималий матеріал для утворення вищої науки танка: балету. ...Українського балету ще нема; він, як матеріал, ще в народі. Його треба збирати так само пильно, обережно і з любовію, як пісні, музику, ігри, байки, казки і оповідання, тоб то як всяке мистецтво і творчість нашого народу”⁵. Мрія Василя збулася, адже, як зазначалося вище, він взяв участь у постановці на професійній сцені першого українського балету “Пан Каньовський”. Послідовниками творчого методу стали українські хореографи, балетмейстери Василь Авраменко, Вахтанг Вронський, Павло Вірський, який нагадав, що висловлені думки Василя Верховинця “...ще в 1920 році, давно перестали бути лише предметом теоретичних дискусій і сміливих передбачень. Вони набули цілком реальної форми в творчих досягненнях митців від хореографії, які вивели наш національний танець у великий світ”⁶.

Підсумком збирання пісенного та хореографічного матеріалів стала підготовлена у 1925 р. праця Василя Миколайовича “Весняночка”. Це перша на Україні книжка ігор з піснями для дітей. Син композитора Ярослав зробив висновок, що ця збірка займає особливе місце в творчості Василя Миколайовича Верховинця. “Вона ніби та колиска, де зростали його ідеї та задуми в галузі педагогіки, хореографії, композиції та інсценованої пісні”⁷.

Нелегко склалася доля Василя Костіва. Він бажав “брати участь у танках і водити їх при кожній нагоді аж до глибокої старости, як се можна зауважити в нашому селі, хоч би й тепер, де і старі діди й жіноцтво, не зважаючи на старі літа, при всякій нагоді танцюють так, що любо дивитися”⁸. Хоч 1936 року, він був нагороджений орденом “Знак Пошани” за високі показники у праці, але тричі його заарештовували – 1927 та 1932. і востаннє – 23 грудня 1937. Не стало Верховинця 11 квітня 1938 року. Реабілітований 1958 року.

Документи Василя Верховинця зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Особовий фонд митця № 110 нараховує 29 одиниць зберігання за 1906–1981 рр. Завдяки старанням дружини митця Євдокії Долі та сина Ярослава архів-музей зберігає рукописи: “Теорії народного українського танка”, “Весняночки”, хорових творів, романсів, драматичного твору “Лірник на селі”, програму та афішу вистав, альбоми із записами українських народних пісень, індивідуальні та групові фотографії, матеріали до біографії. В ЦДАМЛМ України з нагоди 130-ї річниці митця підготовлено ініціативне інформування та відкрито документальну виставку.

¹ М. К. Садовський. Мої театральні згадки. 1881–1917. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1956. – С. 155–156.

² В. Василько. Микола Садовський та його театр. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1962. – С. 195.

³ Софія Тобілевич. На роздоріжжі. Спогади. б/д. Машинопис. ЦДАМЛМ України, ф.191, оп. 1, спр. 27, арк. 67–68. Спогади писалися близько 1930–1940-х рр., коли ім'я В. Верховинця замовчувалось.

⁴ Я. Верховинець, М. Сивкович. Перший міжнародний. Сторінки минулого. Стаття про участь В. Верховинця з українськими артистами балету у Першому міжнародному фестивалі народного танцю у Лондоні. Газета “Культура і життя”. 1976, 19 серпня.

ЦДАМЛМ України, ф. 110, оп. 1, спр. 15, арк. 6.

⁵ В. Верховинець (Костів). Українська хореографія. Теорія українського народнього танка. – К.: Шлях, 1919. – С. 47.

⁶ Верховинець Василь. Теорія українського народного танцю. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1968. – С. 11.

⁷ Я. Верховинець. Передмова до четвертого видання: “В. Верховинець. Весняночка. Ігри з піснями для дітей дошкільного віку та молодших школярів”. – К.: Музична Україна, 1979. – С. 7.

⁸ В. Верховинець. Теорія народнього українського танка. Видання друге, поширене. – Полтава, 1920. – С. 65.

Освещается жизненный и творческий путь известного украинского композитора, дирижера, хореографа, педагога Василя Николаевича Верховинца (1880–1938), документы которого хранятся в ЦГАМЛИ Украины.

Ключевые слова: танец; хореография; украинская песня; фольклор; театр.

There is highlighted the life and career of prominent Ukrainian composer, conductor, choreographer, anthropologist, teacher Vasyl Mykolayovych Verkhovynets (1880–1938), whose documents are stored in the Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine.

Keywords: the dance; the choreography; the Ukrainian song; the folklore; the theater.

УДК [930.25:929 Харитоненко "1822/1891"] (477)

Л. А. ПОКИДЧЕНКО*

ІВАН ХАРИТОНЕНКО – ЗАСНОВНИК ДИНАСТІЇ ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ

Публікуються документи про добродійну діяльність І. Г. Харитоненка, метричні записи про його народження та смерть, матеріали про встановлення пам'ятника І. Г. Харитоненку, автограф І. Г. Харитоненка.

Ключові слова: Іван Герасимович Харитоненко; цукро заводчик; меценат; благодійник; метрична книга; Головна контора Харитоненка; Державний архів Сумської області.

Ця історія дійсно схожа на казку, казку, в якій не було чарівної палички чи доброго чаклуна, казку, в якій все сталося завдяки таланту і праці, силі та мудрості людини. Від обивателя слободи Нижньої Сироватки до дійсного статського радника, почесного громадянина м. Суми, сумського міського голови, мільйонера та мецената – такий його шлях, шлях в 69 земних та понад ніж 120 років пам'яті, в якій було все: слава, шана, зневага, глуmlinня і нарешті повернення. Далеко-далеко від великих міст, у самому центрі Російської імперії, на березі тихоплинної річки Сироватки, серед верболозів, розкинулась слобода – Нижня Сироватка. Там жила велика родина з таким звичайним прізвищем – Харитоненки. І ніхто не гадав, що один із представників цієї родини зробить це прізвище найвідомішим – його з великою повагою будуть вимовляти не лише в Росії, а й далеко за її межами.

Іван народився в сім'ї Герасима Омеляновича та Варвари Іванівни Харитоненків¹. І зараз у деяких публікаціях роком його народження названо 1820 (мабуть, тому, що саме цей рік вказано в "Енциклопедичному словнику" під ред. Брокгауза та Ефрона). Але ще в 1994 році в Державному архіві Сумської області знайдено запис у метричній книзі Архангело-Михайлівської церкви слободи Нижня Сироватка Сумського повіту, згідно з яким встановлено, що народився Іван 25 вересня, охрещений 26 вересня 1822 р.; хрещеними були – обиватель слободи Іван Федорович Клименко та дружина протоієрея Покровської церкви слободи Нижньої Сироватки Пелагея Степанівна Томашевська².

Герасим Омелянович Харитоненко був волосним головою, а згодом став купцем 3-ї гільдії³.

* *Покидченко Людмила Анатоліївна* – заступник директора – начальник відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Сумської області, заслужений працівник культури України.

Велика родина жила звичайним селянським життям, тому вже в дитинстві діти усвідомили, що таке хліб і як він дістається. В селі була приходська школа, що стала єдиним навчальним закладом, який довелося відвідувати Івану. А здібності та головне жага знань в нього були великі – почавши в 56 років вивчати французьку мову, згодом вільно говорив та читав на ній. Першими вчителями для нього стали дячок Каложний та селянин Данило Буряк. Після закінчення навчання батько відправив Івана в Курськ до купця Худокормова в бакалійну лавку, згодом Іван перейшов до торговця мануфактурою Гладкова. Саме тут, в Курську, була його друга школа, де він практично засвоював навички підприємницької діяльності. Обіймаючи посаду конторника, роз'їжджав по ярмарках, зустрічався і знайомився з різними людьми, укладав угоди. Мабуть, саме тут зародилася мрія самому стати господарем, мрія, досягненню якої присвятив своє життя.

У кінці 40-х рр. Іван Харитоненко вирішив повернутись до Сум. З цією метою придбав у травні 1848 р. у селянина Степана Руденка “дворовое место, с имеющеюся на нем деревянною постройкою, состоящею в городе Сумах в Преображенском приходе”⁷⁴, а також в листопаді 1849 р. у Федора Іванова “двор в городе Сумах в Воскресенском приходе”⁷⁵.

Саме на Воскресенській вулиці і поселився “3-ї гільдії купець”⁷⁶ Іван Герасимович Харитоненко, одружившись на доньці купця І. Ф. Скубенка. Все добре, мрії збуваються – з'явилась власна справа, будинок, сім'я. Але на героя чекають випробування. І перше з них – страшне, бо непоправне. Через кілька місяців після весілля дружина помирає. Вдівець... Праця, праця і праця допомогла йому в горі.

Життя не стоїть на місці. Минув рік. Йому майже 30. В квітні 1852 р., отримавши свідоцтво Воскресенської церкви м. Суми про те, “что он вдов по первому браку.., ко вступлению в брак с засватанной им невестою, купеческою дочерью, девицею Наталиею Лещинской... препятствий не оказалось”⁷⁷, одружується вдруге. В шлюбі з Наталією Максимівною мав єдиного сина Павла.

Спочатку Іван Харитоненко не мав достатнього капіталу для самостійної діяльності, тому він тісно співпрацював із купцем Дмитром Івановичем Сухановим. Як же Харитоненку спало на думку займатися саме цукром? Тут потрібно згадати людину, яку сам Іван Герасимович називав своїм вчителем. Олексій Микитич Монаков, колишній прикажчик московських купців, перший на Сумщині почав торгівлю цукром. Як комісіонер московських та петербурзьких купців закуповував цукор на півдні Росії. Невдовзі Монаков розбагатів, купив невеликий масток в Сумському повіті і розпочав будівництво власного цукрового заводу. Та його раптова смерть перешкодила здійснити задумане.

Харитоненко пішов його шляхом. Він упродовж року їздив сусідніми губерніями і закупував цукор спочатку для петербурзького купця Єлисеєва⁸. А Суханов опікувався бакалійною торгівлею. Коли спільний капітал досяг сотень тисяч, компаньйони розділились: Суханов залишив собі бакалійну торгівлю, а Харитоненко – торгівлю цукром. Кошти, нажиті торгівлею та комісіонерством, використовував на оренду цукрових заводів та маєтків, широко залучав банківські кредити.

Йому вдалося стати одним із найбагатших людей країни, бо мав талант комерсанта та промисловця, не боявся сміливих починань, відповідальності, але був далекий від авантюр, його вважали людиною слова. “Иван Герасимович страстно любил свою коммерческую деятельность, но не своекорыстная жажда приобретения и обогащения была душою его предприятий и трудов. Он любил промышленность, как ученый любит свою науку, как художник любит свое искусство, оттого все его обширные заведения носят на себе печать не только соответствующего цели благоустройства, но красоты и изящества”, – говорив преосвященный Амвросій, архієпископ Харківський⁹.

А стосовно невдач... Доля вирішила ще раз випробувати Івана Герасимовича. Харитоненко орендує завод Зборомирського в с. Старому. Ця оренда була дуже невдалою: завод згорів разом з цукром, до того ж ні завод, ні цукор не були застраховані. Орендар опинився на межі банкрутства. Московські та петербурзькі купці, впевнені в порядності, чесності, працьовитості свого компаньйона, допомогли Івану Герасимовичу. І з тих пір доля більше не випробувала його – справи йшли в гору.

Він і батьком був дбайливим та вимогливим: з дитинства привчав сина Павла до підприємницької діяльності. В листі за 30 квітня 1870 р. один із курських партнерів Харитоненка пише про участь в торговельних операціях “наследника Павла Ивановича”¹⁰. Велику увагу надавав релігійному вихованню, зокрема в одному з листів, надісланих під час перебування Павла в Москві, Іван Герасимович радить йому та своїм компаньйонам, “чтобы они не очень-то раскутились в Москве, а пусть пойдут в Кремль Богу помолятся”¹¹.

Слава, багатство, нагороди зовсім не вплинули на Івана Герасимовича. Він ніколи не забував і не соромився свого походження, завжди пам’ятав, хто він, яка земля його зростила та надала сили і могутності. В своєму виступі в грудні 1882 року на честь приїзду до Сум архієпископа Харківського Амвросія говорив: “Мы – малороссы, у нас сложился какой-то особый характер, вследствие особых условий жизни Малороссии”¹². До речі, маючи чин дійсного статського радника та орден Св. Станіслава 1-го ступеня за законами імперії міг би називатись дворянином, а він в заповіті та в акті з розподілу майна між спадкоємцями названий “сумским первой гильдии купцом”¹³.

Головна контора торгівельного будинку “І. Г. Харитоненко з сином” знаходилась в Сумах на Троїцькій вулиці, поряд стояв будинок, в якому мешкала родина. Контори були в Москві, Томську, Владивостоці, Баку. Цукор постачався на ринки Росії, Туреччини, Персії¹⁴. Продукція отримувала нагороди на Всеросійських та Всесвітніх виставках у Санкт-Петербурзі (1870) – срібна медаль, Відні (1873) – медаль “преуспєяннє”, Філадельфії (1876) – медаль I класу, Парижі (1878) – золота медаль, Москві (1882) – зображення Державного орла, Ніцці (1884) – почесний диплом, Антверпені (1885) – золота медаль, Нижньому Новгороді (1896) – повторення зображення Державного орла¹⁵.

І. Г. Харитоненку належали 6 цукрових та 1 рафінадний завод, ще 2 заводи він орендував. Він був володарем величезних маєтків: у Харківській та Курській губерніях йому належало до 40000 десятин землі, ще 18000 десятин він орендував.

Це величезне багатство, яке було нажите за надзвичайно короткий строк, зробило казковою постать Івана Герасимовича, а щедре благодійництво, яке продовжував за заповітом його спадкоємець, сприяло розквіту міста та повіту. Селянський хлопець, який став цукровим королем, не забув свого рідного краю, а став його добрим генієм. У 1880 р. побудував кам'яну Тихонівську церкву в слободі Нижня Сироватка Сумського повіту. В 1885 р. спорудив триповерховий будинок в м. Харкові вартістю 50000 крб. і подарував його Харківському університету. 12 серпня 1885 р. урядом були затверджені при університеті 18 стипендій імені І. Г. Харитоненка, одна – імені Імператора Олександра II і одна – імені Імператора Олександра III, по 300 крб. кожна. Стипендії його імені існували також в Сумському реальному училищі, в чоловічій Олександрівській та жіночій гімназіях. Місто Суми майже повністю своїм процвітаннєм зобов'язане Харитоненку, що витрачав величезні суми на добродійність, – спорудження реального училища, жіночої гімназії, дитячого притулку, селянського банку, благоустрій вулиць та ін. Важко переоцінити все зроблене для економічного добробуту краю, “коим наглядним результатом являється возникновение и быстрый рост свеклосахарной промышленности, оказавшей благотворное влияние на все отрасли земледелия и на увеличение благосостояния местного населения”¹⁶.

Іван Герасимович Харитоненко був нагороджений: 12 червня 1865 р. золотою медаллю на Аннинській стрічці для носіння на шиї за значні пожертвування на створення в м. Суми громадської пожежної команди; 31 грудня 1871 р. орденом Св. Анни III ступеня за відмінну старанність на службі та значні пожертвування при заснуванні Сумської міської лікарні; 26 червня 1874 р. орденом Св. Станіслава II ступеня за особливі заслуги на посту почесного піклувальника Сумського реального училища; 15 листопада 1886 р. Харитоненку було оголошено

Милостивий Государь
Ваше Высокоблагородие

Преледе всего передайте мой поклон Павлу
Шваповичу и Гerasиму Максимовичу и попросите
преледе, чтобы они не вчить та раскупленные
вз Москвы, а пусть пойдутъ въ Грешны
бгу по моему, писать се буду посылъ пашу
и теперь скажите, что другой писемъ Деле
Марка не видятъ пусть это отдадутъ
Сегодня получили писемъ отъ Вишневскаго
что Деле писателя Фридриху и по банкъ
они имеютъ до 1500р. а кто-то въ Грешны
ни впрямь это сказать, и встать на
100р, следовательно туда денегъ не надо,
своими видятъ и пишутъ, пусть приводятъ
въ Суму.

При ветви времени посылать Павлу те-
перь же разрешаютъ, которого много в Грешны
на Деле Москвы до 200рч не могу по случаю
преледе, впрочемъ есть надежда, что вотъ
Даетъ, скоро погода возстанетъ.
Отецъ Клементьевъ расидаетъ удовлетворенно,
если вы не будете платить брѣжѣ

Лист І. Г. Харитоненка до повіреного у справах в Москві
з наказом сину Павлу. 20 березня 1870 року.
Державний архів Сумської області, Ф-235, оп. 1, спр. 5, арк. 62.

то швидко привітати Митовскаго еще 200 руб,
 но все таки 100 руб Пилипчанову в котораго
 Ваше писанье послано.
 Слава Богу кто нашъ радимода спрашивае
 работ и я надеюсь, что елидуровца, париз
 митъ Вы елидуровцу едмаеми 750 руб
 елидуровца.
 Мнѣ пока швидко подоспѣвать небунамъ
 и подлагий терпѣть время, до вѣрхъ
 другихъ надобностейъ, даиъ Косилову ресепта,
 и все что было Василь, президе писани, въ
 немъ по елидуровцу, елидуровцемъ прощу
 не увеличитъ закладку, а тѣмъ время
 34 верши елидуровца не заказывайте, вѣст
 нитъ у насъ въ Сибирѣ есть, и что мамъ
 шета Юнтора Павловскаго Завода, загод
 писани котелки, то поспрашиваетъ не
 пошлите.
 Въ выписку Косилова еще прилагамъ записку
 къ Юришова
 Изъ Петербурга отъ Косиова 3300 руб, еи
 родни по елидуровцу, передайте Гр. елидур
 кто вѣстима Григорьева, Анастасова и
 Милонда также по елидуровцу, Сосновскаго
 В. Н. писани елидуровца, елидуровца, елидур
 мамъ, и шета еще 200 руб. радимода

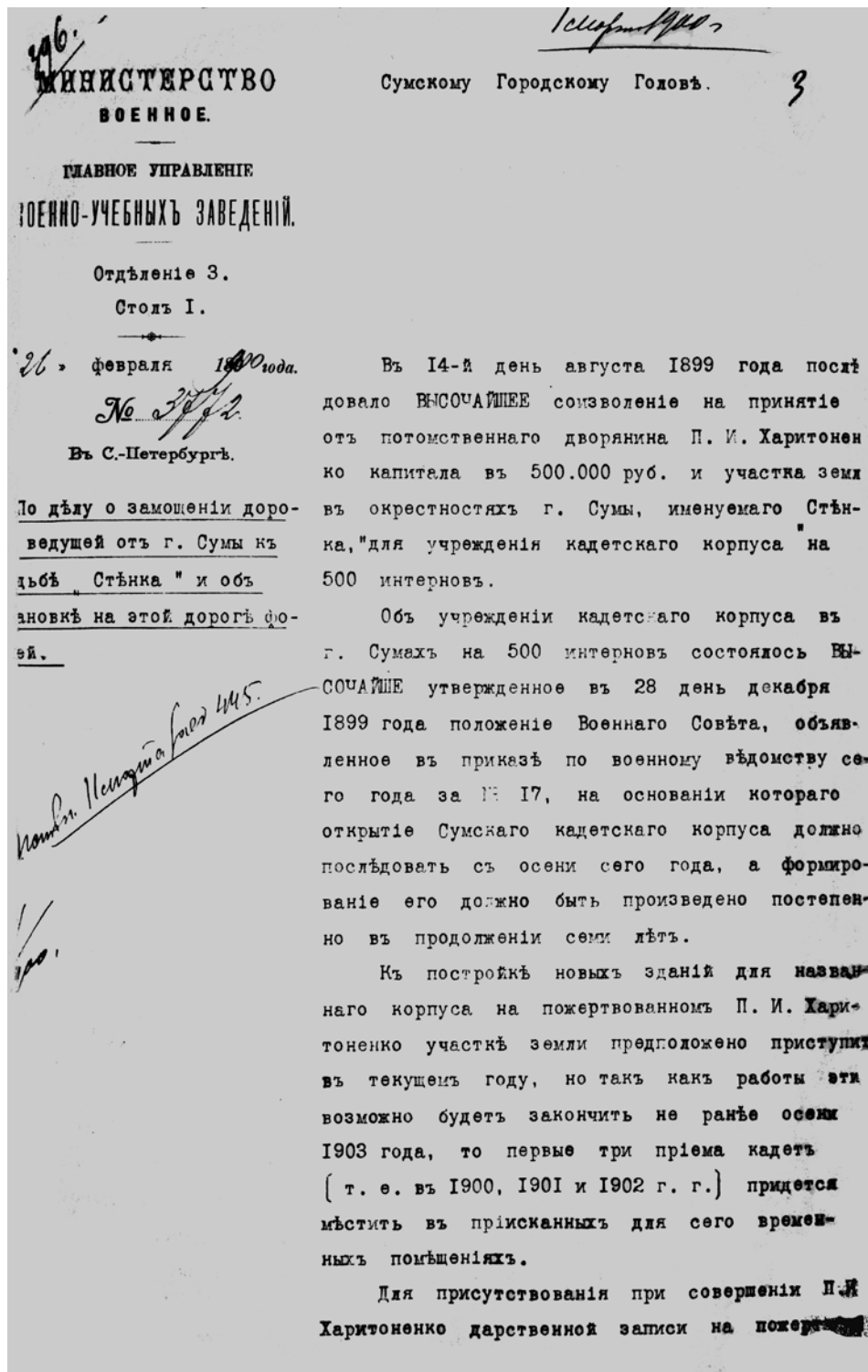
Лист І. Г. Харитоненка до повіреного у справах в Москві
 з наказом сину Павлу. 20 березня 1870 року.
 Державний архів Сумської області, Ф-235, оп. 1, стр. 5, арк. 62 зв.

63

прешлих кондичіях, а ещѣ отъясаетъ;
 что Докторский мой Косяковъ къ нему
 даждетъ и что едѣлаютъ Вуденкины
 мѣна; Ширель также просило выслатъ
 ещѣ еще 15 руб., но е пошлѣтельство оу
 казать, и просилъ еи выслатъ 25 руб.
 за отравленіемъ 15 руб., а впротавленіи
 случаи отравилъ въ его къ Павлу въ
 Москву, прешлихъ билетъ Улицъ
 Харитоненка

Заплатитъ оубо, за вѣдомъ оубо
 рченъ. емо — Сей часъ е вѣдѣ у Сура
 нова и вѣдѣлъ темерамію Кочагова, вѣдѣлъ
 оубо тѣмъ что въскъ, въскѣи оубо вѣскѣи
 оубо вѣдѣлъ, на едѣлѣи денги, фоме е
 отъи, не отъавѣсилъ вѣдѣлъ оубо, но
 отъавѣсилъ такъ оубо, такъ оубо отъ
 вѣдѣлѣи — Мѣсѣмъ вѣдѣлъ отъ мѣсѣи
 Мѣсѣи вѣдѣлѣи вѣдѣлѣи Суранова не отъавѣ
 вѣлъ, но е вѣдѣлъ, вѣдѣлъ не едѣлѣи, вѣдѣлѣи
 тѣмъ вѣдѣлѣи

Лист І. Г. Харитоненка до повіреного у справах в Москві
 з наказом сину Павлу. 20 березня 1870 року.
 Державний архів Сумської області, Ф-235, оп. 1, спр. 5, арк. 63.

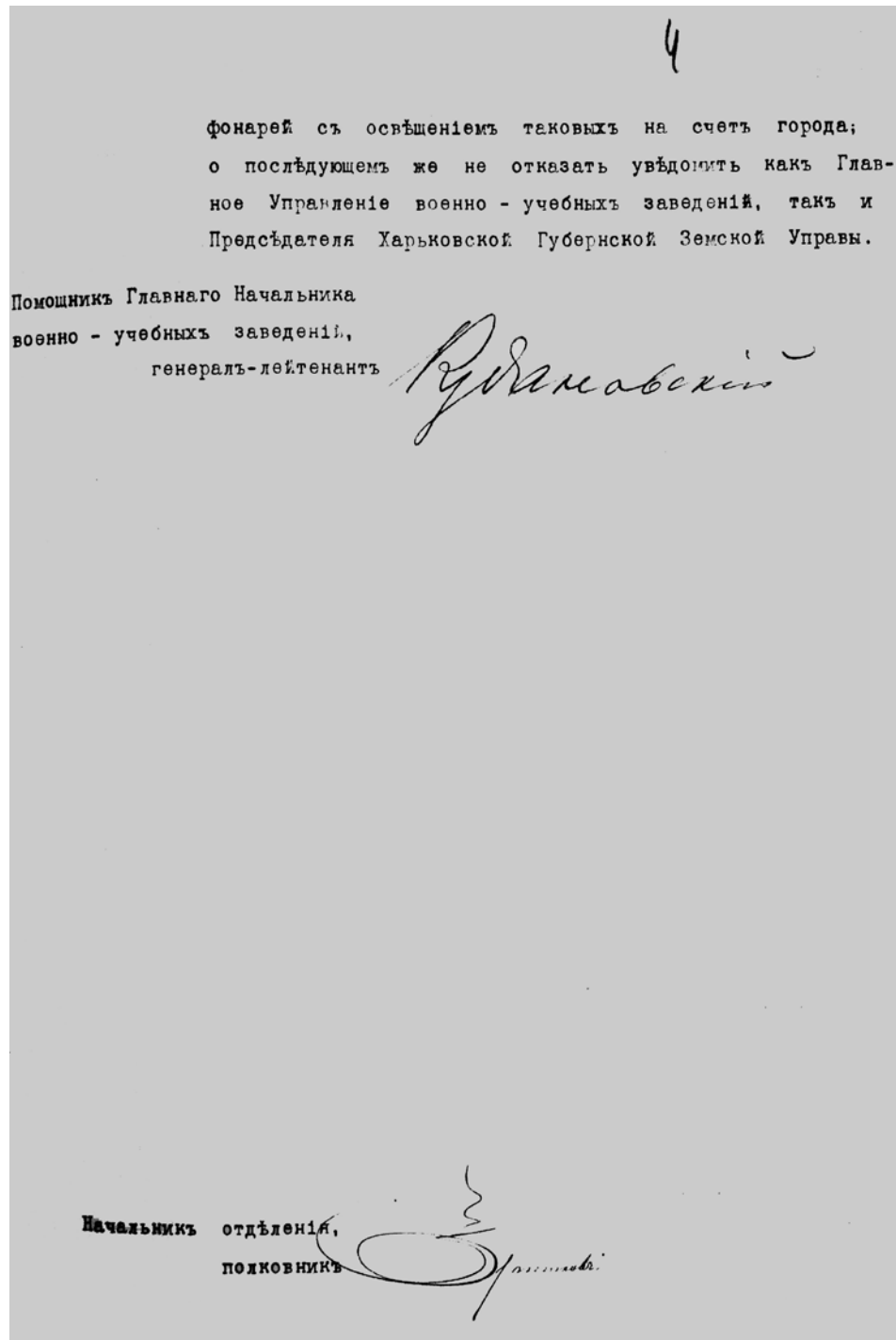
Лист Головного управління військово-навчальних закладів
до Сумського міського голови про відкриття
кадетського корпусу в Сумах. 26 лютого 1900.
Державний архів Сумської області, Ф-1, оп. 1, спр. 55, арк. 3.

ванний имъ участокъ земли "Стѣнка," а также для принятія этого участка былъ командированъ въ октябрѣ 1899 года въ г. Сумы состоявшій при Главномъ Управленіи военно - учебныхъ заведеній, генераль - маіоръ В у к о т и ч ъ, который донесъ, между прочимъ, въ Главное Управленіе, что дорога, ведущая отъ г. Сумы до участка "Стѣнка," не замощена и не освѣщается, вслѣдствіе чего пользоваться этою дорогою, для проѣзда во время распутицы и дождей затруднительно.

Въ виду сего генераль - маіоромъ В у к о т и ч е м ъ было возбуждено ходатайство передъ председателемъ Харьковской Губернской Земской Управы о приведеніи въ благоустроенный видъ упомянутой дороги, ведущей отъ г. Сумы къ усадьбѣ "Стѣнка" и изъ поступившаго нынѣ отзыва Харьковской Губернской Земской Управы отъ 12 сего февраля за № 102 (339 усматривается, что упомянутое ходатайство о приведеніи въ благоустроенный видъ дороги не могло быть доложено минувшему очередному Губернскому Земскому Собранію за отсутствіемъ по сему предмету заключеній Сумской Городской Думы и Сумскаго Уѣднаго Земскаго Собранія, въ вѣдѣніи которыхъ названная дорога состоитъ, и что, по полученіи таковыхъ заключеній, упомянутое ходатайство о благоустройствѣ дороги будетъ представлено будущему очередному Губернскому Земскому Собранію.

Сообщая о вышеизложенномъ, Главное Управленіе проситъ не отказать въ содѣйствіи Вашемъ къ замощенію на счетъ города всей означенной дороги или хотя той части ея, которая находится въ вѣдѣніи города, а также къ установленію на этой дорогѣ

Лист Головного управління військово-навчальних закладів
до Сумського міського голови про відкриття
кадетського корпусу в Сумах. 26 лютого 1900.
Державний архів Сумської області, Ф-1, оп. 1, спр. 55, арк. 3 зв.

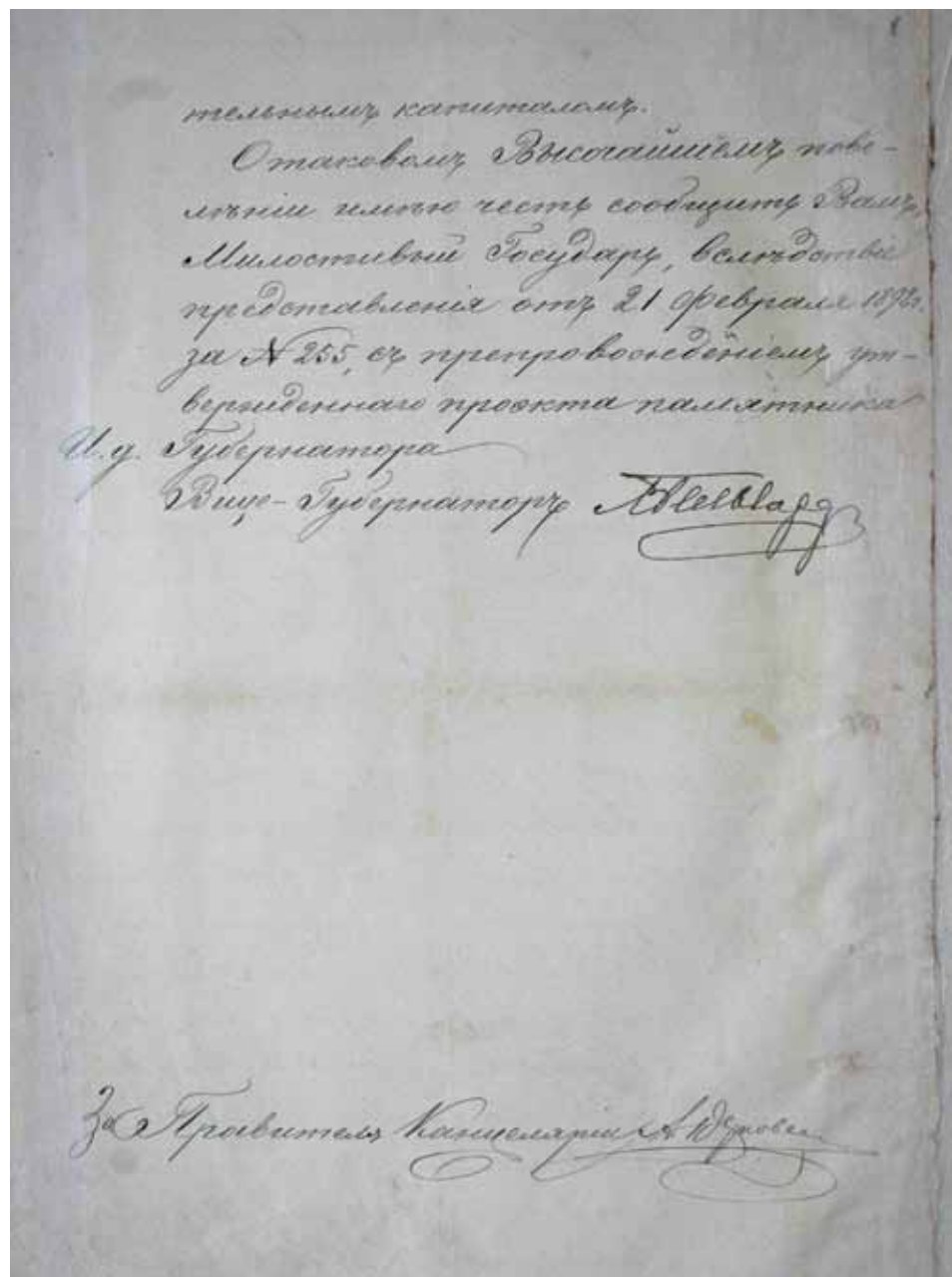

Лист Головного управління військово-навчальних закладів
до Сумського міського голови про відкриття
кадетського корпусу в Сумах. 26 лютого 1900.
Державний архів Сумської області, Ф-1, оп. 1, спр. 55, арк. 4.

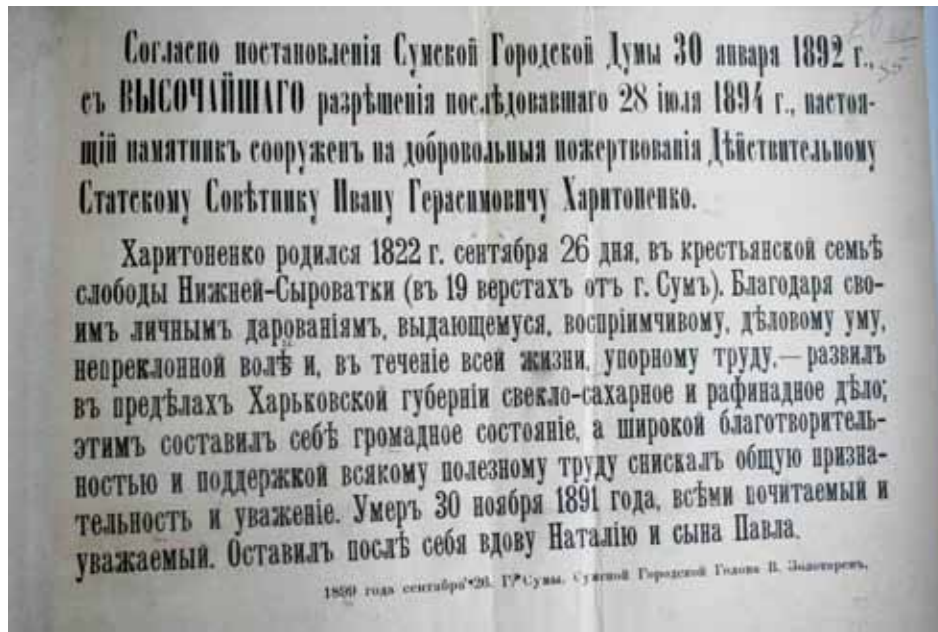

Лист Харківського губернатора Сумському міському голові про дозвіл Государя імператора на встановлення в м. Суми пам'ятника І. Г. Харитоненку. 12 серпня 1894 року.
Державний архів Сумської області, Ф-354, оп. 1, спр. 12, арк. 75.

Лист Харківського губернатора Сумському міському голові
 про дозвіл Государя імператора на встановлення в м. Суми
 пам'ятника І. Г. Харитоненку. 12 серпня 1894 року.
 Державний архів Сумської області, Ф-354, оп. 1, спр. 12, арк. 75 зв.

Оголошення про відкриття в м. Суми пам'ятника І. Г. Харитоненку.

26 вересня 1899 року.

Державний архів Сумської області, Ф-354, оп. 1, спр. 12, арк. 85.

МЕТРИЧЕСКОЙ КНИГИ НА 1891 ^е ГОД			
Счетъ о умершихъ.	Мѣсяцъ и день.		Званіе, имя, отчество и фамилія умершаго.
	Смерти.	Погребенія.	
69	30	2	Сорода Сумъ Воскресенскій Софійскій Соборный кооптисъ Герасимовъ Иванъ Харитоновичъ Протоіерей Іванъ Максимовичъ Дьяконъ Іванъ Степановичъ Псалтирщикъ Василій Степановичъ

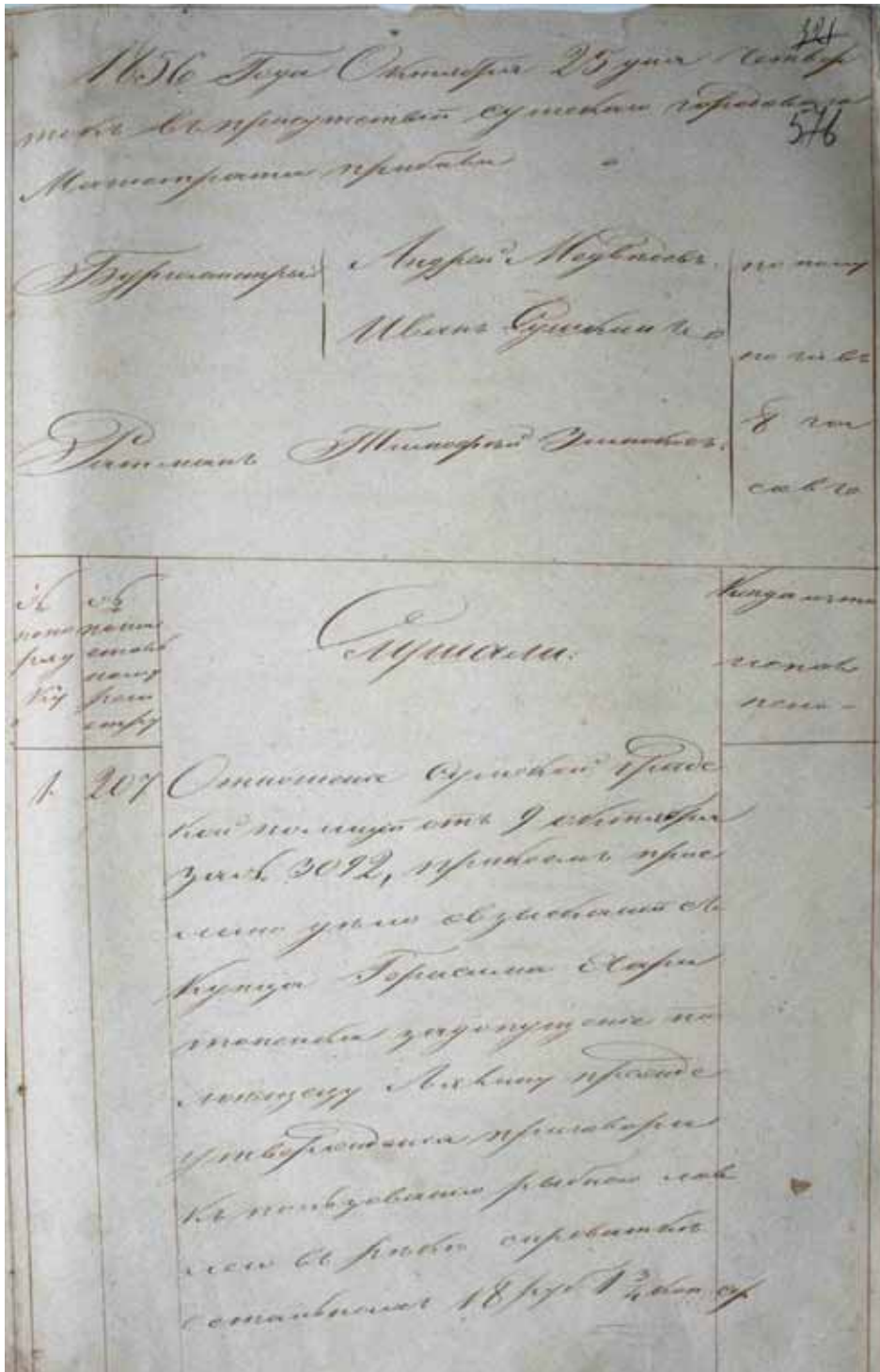
ЧАСТЬ ТРЕТІЯ, О УМЕРШИХЪ.		
Имя умершаго.	Кто исповѣдывалъ и приобщалъ.	Кто совершалъ погребеніе и гдѣ погребены.
Герасимовъ Иванъ Харитоновичъ	Протоіерей Іванъ Максимовичъ	Протоіерей Іванъ Максимовичъ сопровожд. съ Дьякономъ

Метричний запис про смерть Івана Герасимовича Харитоненка
30 листопада (за старим стилем) 1891 року з книги
Троїцької церкви м. Суми Сумського повіту Харківської губернії.
Державний архів Сумської області, Ф-744, оп. 5, спр. 12, арк. 57 зв.-58.

№	Ім'я мати родина	місяць року літ	Ім'я батька
60	Свободи ниршій Архатин чоловік ієврейський свідок її ба Єврей шадін отб Єврей ієврейський ієврейський Дієтні родина ієврейський	23	Ієврейський ієврейський
60	Свободи ниршій Архатин чоловік ієврейський свідок її ба Єврей шадін отб Єврей ієврейський ієврейський Дієтні родина ієврейський	26	Ієврейський ієврейський
61	Свободи ниршій Архатин чоловік ієврейський свідок її ба Єврей шадін отб Єврей ієврейський ієврейський Дієтні родина ієврейський	26	Ієврейський ієврейський
62	Свободи ниршій Архатин чоловік ієврейський свідок її ба Єврей шадін отб Єврей ієврейський ієврейський Дієтні родина ієврейський	26	Ієврейський ієврейський

Метричний запис про народження Івана Герасимовича Харитоненка 25 вересня (за старим стилем) 1822 року з книги Архангело-Михайлівської церкви сл. Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії. Державний архів Сумської області, Ф-387, оп. 1, спр. 1, арк. 47 зв.

Запис в книзі Сумського міського магістрату про купівлю купецьким сином І. Г. Харитоненком дворового місця в Воскресенському приході м. Суми. 9 грудня 1849 року. Державний архів Сумської області, Ф-767, оп. 1, спр. 17, арк. 969.

Височайшу подяку за пожертвування 30 тис. крб. на влаштування храму Олександра Невського при Сумському реальному училищі; 28 квітня 1890 р. нагороджено орденом Св. Станіслава 1 ступеня за заслуги у сприянні духовному відомству¹⁷.

Його службовці (управителі, цукровари, конторники) отримували велику платню, окрім неї витрачались значні кошти на подарунки найманим робітникам; заводські лікарі та фельдшери надавали медичну допомогу робітникам заводів та найбільш бідним селянам.

Він досяг і зробив багато, але не встиг створити в Сумах кадетський корпус; його побудував син, Павло Іванович Харитоненко, “с тем, чтобы в штатном составе этого корпуса было отделено 75 вакансий для своекоштных интернов..., из коих 50 вакансий для детей купцов и почетных граждан”¹⁸.

Так жив, мріяв, працював найбагатший наш земляк.

30 листопада 1891 року “города Сум действительный статский советник Иван Герасимович Харитоненко” помер; поховання відбулося 2 грудня на міському кладовищі¹⁹. Вже під час похорону, який харківська газета “Южный край” назвала “всенародным, чем-то действительно небывалым и редкостным в истории всей Харьковской губернии”, виникла думка про встановлення почесному громадянину міста Сум пам’ятника²⁰. Спочатку в клопотанні Думі було відмовлено, бо “заслуги, оказанные городу Сумам, не ставят его имени с именами великих русских деятелей, монументами которых украшены города России”²¹. Лише в травні 1894 р. дозвіл було отримано. 5 років знадобилось для того, щоб креслення, ескізи автора пам’ятника О. М. Опекушина знайшли втілення в граніті й бронзі; до монументу доклав рук французький скульптор Арістід Круазі, і фігура відливалась в Парижі під його наглядом²².

1 жовтня 1899 р. відбулося відкриття пам’ятника²³. Люди знову прийшли на зустріч з Харитоненком. Так він і стояв, немов охороняючи місто, немов і не скінчився земний вік Івана Герасимовича, бо благодійну діяльність наслідував його син і підростав онук. А потім пам’ятника не стало, як не стало господарів життя. І лише 23 червня 1996 року було відновлено історичну справедливість – на постамент повернулась фігура І. Г. Харитоненка роботи скульптора А. Івченка.

¹ Родовід Харитоненків див. Былая слава (родословная Харитоненко) // Козлов О. М. Родоводи Антоновичів, Мосцепанових, Нарановичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків. – Суми, 2006. – С. 27–40.

² Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. 387, оп.1, спр.1, арк. 47 зв.

³ Там само, ф. 767, оп. 1, спр. 18, арк. 576 зв.

⁴ Там само, ф.767, оп. 1, спр. 17, арк. 288–289.

- ⁵ Там само, ф. 767, оп. 1, спр. 17, арк. 969.
⁶ Там само, ф. 767, оп. 1, спр. 17, арк. 792.
⁷ Там само, ф. 151, оп. 1, спр. 2, арк. 188, 189, 192 зв.
⁸ Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 5, арк. 55.
⁹ Южный край, Харьков, 1891, 7 декабря.
¹⁰ Держархів Сумської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 5, арк. 43.
¹¹ Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 5, арк. 62.
¹² Вера и разум, 1902, № 14, июль, кн. 2, с. 97.
¹³ Держархів Сумської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 32, арк. 98.
¹⁴ Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 93, арк. 1–38.
¹⁵ Там само, ф. Р. 2362, оп. 1, спр. 5, арк. 10.
¹⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1885. – № 10. – С. 3; 1894. – № 1. – С. 8–10; Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 1293, оп. 127, спр. 21, арк. 4.
¹⁷ Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 260, спр. 34, арк. 1–4, 8, 11, 12; РДІА, ф. 1343, оп. 39, спр. 5164, арк. 1–2.
¹⁸ Держархів Сумської обл., ф. 354, оп. 1, спр. 55, арк. 1.
¹⁹ Там само, ф. 744, оп. 5, спр. 12, арк. 58.
²⁰ Історія встановлення пам'ятника див.: *Покидченко Л. А.* Архивные документы об истории памятника И. Г. Харитоненко в Сумах // Матеріали другої Сумської обласної наукової історичної краєзнавчої конференції. Ч. 1. Історія / СДПІ ім. А. С. Макаренка. – Суми, 1994. – С. 54–58.
²¹ РДІА, ф. 1293, оп. 127, спр. 21, арк. 3.
²² Южный край, Харьков, 1899, 2 октября.
²³ Держархів Сумської обл., ф. 354, оп. 1, спр. 19, арк. 20.

Публикуются документы о благотворительности И. Г. Харитоненко, метрические записи о его рождении и смерти, материалы об установлении памятника И. Г. Харитоненко, автограф И. Г. Харитоненко.

Ключевые слова: Иван Герасимович Харитоненко; сахарозаводчик; меценат; благодетель; метрическая книга; Главная контора Харитоненко; Государственный архив Сумской области.

There are published the documents on the charity activity of I.H. Kharytonenko, the metrical records on his birth and death. The documents on his monument establishment, the signature of I.H. Kharytonenko

Keywords: Ivan Herasymovych Kharytonenko; the sugar manufacturer; the benefactor; the metrical book; the Main Bureau of Kharitonenko; the State Archives of Sumy Region.

УДК [930.253:94] (477) “17”

В. В. ПРИШЛЯК*

МАТЕРІАЛИ АРХІВУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ЧАСІВ ДАНИЛА АПОСТОЛА

Аналіз архівних матеріалів та коротка характеристика фондів відомчого Архіву зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації в Москві дають змогу суттєво розширити та доповнити джерельну базу з історії Гетьманщини, а також уточнити історичні відомості про події та знакові поста-ті козацького Гетьманату і Російської імперії, що загалом допомагає глибше розкрити специфіку розвитку козацької автономії у складі та під політичною домінацією новопосталої Російської імперії у 20–30-х рр. XVIII ст.

Ключові слова: джерела; Військо Запорозьке; Гетьманщина; Російська імперія; гетьман; Данило Апостол; козаки.

Гетьманщина – один із ключових періодів української історії, що позначав існування автономної держави на окремішній території з особливою формою управління у вигляді козацького гетьманату. За традицією, особливо ж після Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р., так зазвичай іменовували десять полків Війська Запорозького або “Задніпря” – Лівобережної України з Києвом, на протилежності Правобережній і Слобідській, що не входили до гетьманського регіменту¹. В офіційних російських джерелах XVIII ст. козацька автономія здебільшого фігурувала як “Мала Росія”².

У насиченій подіями історії Гетьманщини першої половини XVIII ст., для якої після виступу Івана Мазепи, а відтак упокорення на крові – “батуринської різні”, “лебединського колесування” та програної мазепинцями разом зі шведами Полтави розпочався досить жорсткий проколоніальний період, світлим проміжком у якому завжди виділялися роки гетьманування Данила Апостола (1727–1734). Михайло Грушевський слушно назвав часи між Мазепою і Розумовським першим ліквідаційним періодом, який розділений “короткою передишкою часів Апостола”³. Власне, тому Гетьманщина, як і кожен із періодів її понад ніж стотридцятилітнього фактичного існування, унікальна з точки зору функціонування національно-автономної державності під російською домінацією, що залишила визначальний слід в українській історії дру-

---

* Пришляк Володимир Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк).

гої половини XVII–XVIII ст. Цілком зрозуміло, що нове слово у студіях цього знакового козацько-гетьманського періоду неможливе без залучення нових джерел, що зберігаються в архівосховищах за межами України. Головними із них є російські архіви, передусім Російський державний архів давніх актів (РДАДА), Російський державний військово-історичний архів (РДВІА) у Москві, а також архіви та рукописні відділи бібліотек у Санкт-Петербурзі⁴.

Архів зовнішньої політики Російської імперії (усталена скорочена назва російською мовою – АВПРИ) є відомчим архівом, що з грудня 1993 р. постав як один із шести відділів Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації. З огляду на це він меншою мірою відомий дослідникам, однак його матеріали мають велику цінність для тих, хто студіює історію України і Гетьманщини, зокрема. Архівосховище засновано у 1946 р. і зберігає офіційні документи, які стосуються зовнішньої політики Російської імперії за період 1720–1917 рр. (окремі документи з XVI ст.). В основному, це комплекси дипломатичних архівів старої, дореволюційної Росії: Московського Головного архіву Міністерства закордонних справ (скорочена назва російською – МГАМИД) як суто історичного архівосховища, матеріали якого втратили оперативне значення, і Санкт-Петербурзького Головного архіву Міністерства закордонних справ (відповідно – ГАМИД), який діяв як архів поточних справ⁵. У МГАМИД, який до 1832 р. мав назву Московський архів Колегії іноземних справ (російською – МАКИД) були сконцентровані документи із середини XVIII ст. до 1801 р. До 1781 р. архів знаходився у підпорядкуванні Московської контори Колегії іноземних справ, заснованої 1717 р., а після її ліквідації – у безпосередньому підпорядкуванні Колегії, яка у 1802–1832 рр. входила до складу Міністерства закордонних справ⁶.

За радянських часів архівні справи перебували в Архіві народного комісаріату іноземних справ (1918–1946). Постановою Ради народних комісарів СРСР від 3 грудня 1946 р. у Міністерстві закордонних справ СРСР було утворено Архівне управління, у підпорядкуванні якого були виділені із фондів ЦДАДА (нині РДАДА) документи Колегії іноземних справ дипломатичного характеру, починаючи з 1720 р. – власне, тому вони є своєрідним хронологічним продовженням відповідних фондів теперішнього РДАДА⁷. Аналогічні матеріали більш раннього часу, що генетично пов'язані з документацією Посольського приказу, натомість залишилися у тодішньому ЦДАДА⁸. Характерно, що при цьому зазнали дублювання не лише назви фондів, як наприклад, ф. 32 : Сношения России с Австрией (Зносини Росії з Австрією), ф. 124 : Малороссийские дела (Малоросійські справи) та інші фонди, в яких зібрані матеріали відносин з іноземними державами, але й також внутрішні порядкові номери архівних справ.

Із лютого 1992 р. Архів увійшов до складу Історико-документального управління (згодом департаменту) Міністерства закордонних справ Російської Федерації і став називатися Архівом зовнішньої політики Російської імперії. Відома американська дослідниця-архівіст Патриція Кеннеді Грімстед (окрім неї, в цьому архіві свого часу працював Фернан Бродель та інші відомі дослідники) слушно зауважувала про цивільність і відкритість архівів російського МЗС з 1992 р., особливо у порівнянні з архівами колишнього КДБ⁹.

Перший детальний опис (хоча він і не був архівним каталогом) дипломатичної документації належить історику, архіваріусу Миколі Бантиш-Каменському (1737–1814), батькові історика і археографа Дмитра Бантиш-Каменського. На початку XIX ст. М. Бантиш-Каменський як тодішній директор МГАМИД підготував “Алфавит всем входящим и исходящим делам архива с 1720 по 1811 гг.” (94 книги архівних справ) та ґрунтовне 4-томне видання під назвою “Сокращенное дипломатическое известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел в московском архиве, с 1481 по 1800 год”, яке було опубліковано аж наприкінці XIX – на початку XX ст.¹⁰. Нині ж існують три путівники по фондах АВПРИ: перші два, у машинописному варіанті, призначені більше для внутрішнього користування, відповідно 1988 р. та 1995 р., укладені в Москві¹¹. Останній, найбільш повний путівник, який складається з п’яти частин, уперше вийшов друком 1996 р. у США¹². У ньому міститься опис документів Колегії іноземних справ – тобто тієї установи, яка контролювала Гетьманщину, оскільки 16 (27) червня 1727 р. Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення українських справ із Сенату до Колегії іноземних справ¹³. Про це з Глухова 8 жовтня 1727 р. новообраний гетьман Данило Апостол повідомляв імператорові Петру II: “вся Малоросия и все малороссийские дела з высокого Сената в Г[осу]дарственную Иностранних дел коллегию взяты ныне по-прежнему”¹⁴.

Окрім того, опубліковано низку оглядових статей, підручників, існують веб-сайти, що висвітлюють історію створення архіву та сучасний склад його фондів¹⁵. У даний час Архів зовнішньої політики Російської імперії розміщений у будівлі XIX ст. (колишнього ломбарду), в якій з 1920-х рр. знаходилися архіви МЗС, за адресою: 113093, Москва, ул. Большая Серпуховская, 15.

Варто зауважити, що в сучасній українській археографії та джерелознавстві окремі фонди АВПРИ, що висвітлювали соціальну історію запорозького козацтва кінця XVII–XVIII ст., комплексно опрацював, виявивши у шести фондах 189 справ, під час підготовки докторської дисертації запорізький історик Володимир Мільчев¹⁶. Виявлені недавно у фондах АВПРИ сатиричні вірші на новгород-сіверського сотника

Стародубського полку Федора Лісовського опублікували російські дослідники: історик із Московського державного гуманітарного університету ім. М.О. Шолохова Олександр Орлов та архівістка із АВПРИ Світлана Турилова¹⁷.

Найбільше документів з історії Гетьманщини зосереджено у фонді 124 під назвою “Малороссийские дела” (аналогічну назву, відповідно, носить ф. 124 у РДАДА), що має 759 одиниць зберігання, два описи (124/1, 124/2) і за хронологією охоплює період 1720–1781 р. Опис цього фонду вперше здійснив у 1779 р. М. Бантиш-Каменський. У фонді поміж інших зберігаються наступні документи: листи (оригінали) українських гетьманів до російських царів з приводу різних питань, грамоти (відпуски, копії) російських царів українським гетьманам (1720–1756 рр.); грамота (копія) імператора Петра I кошовому отаману Запорозької Січі про Персидський похід та інші питання (1722 р.); лист (копія) Петра I до гетьмана Івана Скоропадського і друкований указ про запровадження у Глухові Малоросійської колегії (1722 р.); жалувані грамоти російських государів українським містам, монастирям і козацькій старшині на землі та привілеї (1720–1761 рр.); листи українських гетьманів, кошових отаманів Запорозької Січі, київських митрополитів, архимандритів монастирів до канцлерів та віце-канцлерів в Посольський приказ, Колегію іноземних справ, Малоросійську колегію. Тут же зберігається листування гетьманів і козацької старшини між собою (1720–1756 рр.); листування Колегії іноземних справ із Сенатом, Синодом, колегіями, Малоросійською колегією, з російськими уповноваженими резидентами при українських гетьманах, з київським губернатором, з українськими гетьманами (Іваном Скоропадським, Данилом Апостолом, Кирилом Розумовським), духівництвом, кошовими отаманами Запорозької Січі, козацькою старшиною про прикордонні справи, про відносини із Польщею і Туреччиною, про Кримський ханат, про запровадження Малоросійської колегії (1722 р.), про заслання в Тобольськ колишнього генерального осавула, сподвижника і небожа Івана Мазепи Андрія Войнаровського з дружиною та дітьми (1723 р.); про справу чернігівського полковника, наказного гетьмана Павла Полуботка “с товарищами” (1724–1725 рр.); про обрання українського гетьмана Данила Апостола (1727 р.); про відновлення українських прав і вольностей (1728 р.); про утворення Нової Запорозької Січі (1733 р.); про справу колишнього генерального осавула, тестя Пилипа Орлика – Григорія Герцика (1728 р., 1736 р.); про обрання гетьманом Кирила Розумовського (1750 р.); про кошториси і видатки Другої Малоросійської колегії. У цьому ж фонді зосереджені справи Київської секретної комісії про миргородського полковника Василя Капніста (1750–1761 рр.); документи про відносини Росії з Новою Запорозькою Січчю (1762–1774 рр.); справи про відрядження українського духовенства до

Москви та Санкт-Петербурга, про монастирі та церкви в Україні (1720–1761 рр.); чолобитні, подання-прохання (“прошення”) українців, приїзд їх до Москви і Санкт-Петербурга, “сказки”, “записки”, листи українців (світських і духовних, військових осіб, козаків, купців, селян та ін.) за 1720–1761 рр. У фонді містяться довідки та інші документи, зокрема: виписки зі справ Посольського приказу про приєднання України до Росії 1653 р. (XVIII ст.); “Расписание почтовым станциям великороссийских и малороссийских некоторых городов” (1720 р.); відомості про стягнення різних податей з мешканців України грішми, збіжжям, салом, медом (1722 р.); довідка Московської контори на запит Колегії іноземних справ про приїзд українських гетьманів до Москви та Санкт-Петербурга та виділення грошей на їх утримання (1745 р.); “Роспись воеводам, думным дворянам и стольникам в малороссийских слободских городах находившихся” (1789 р.) та низка інших маловідомих документів¹⁸.

У фонді 124 зберігаються сім чолобитних миргородського полковника і наказного гетьмана під час Персидського походу Данила Апостола за березень 1722 р. – грудень 1723 р.¹⁹. Вартим уваги є його лист від 23 липня 1723 р., адресований президентові Комерц-колегії Петру Андрійовичу Толстому, в якому наказний гетьман нарікав на крайню нужду і навіть смерть від голоду серед козаків у виснажливому Низовому поході, що переслідував беззастережне утвердження і панування Російської імперії у північно-західній частині Прикаспію. На конверті цього листа добре збереглася відбита із червоного сургуча печатка миргородського полковника із зображенням родового герба Апостолів²⁰.

Загалом в описі 124/1 за період правління Д.Апостола із жовтня 1727 р. до кінця 1733 р., збереглося 219 архівних справ:

Роки	Кількість справ у ф. 124, оп. 124/1
1727 р.	35
1728 р.	66
1729 р.	30
1730 р.	36
1731 р.	27
1732 р.	15
1733 р.	10
всього	219

У сенатському фонді Російського державного архіву давніх актів (РГАДА) у Москві донині зберігаються чотири так звані “Вязки Гет-

манским листам” часів Данила Апостола та частково Правління гетьманського уряду за 1727–1744 рр. Перша збірка гетьманських листів Данила Апостола містить датовані документи від 7 листопада 1727 р. до 12 липня 1730 р., друга – хронологічно охоплює відтинок від 16 грудня 1730 р. до 29 грудня 1733 р.²¹. “Списки съ грамотъ Гетмана Апостола въ Иностранную Коллегию о малороссійскихъ дѣлахъ” – копії, зроблені у 1732 р., з оригіналів листів гетьмана Д.Апостола за період з 31 січня 1731 р. до 26 березня 1732 р., які відповідають за змістом і датуванню цій справі у РГАДА²², нині зосереджені у фонді 124 Архіву зовнішньої політики Російської імперії²³.

Небезпека нового російсько-турецького конфлікту, у вирішенні якого без мілітарної потуги українського козацтва Гетьманщини на ті часи було неможливо обійтися, та сприятливе політичне лобіювання привело у 1727 р. до реставрації ще не забутого інституту гетьманату. Було дозволено *“быть у нихъ в Малой России Гетману по прежнему, которого бь оне выбрали из малороссійского народа волными голосами по прежнему обыкновению”*²⁴. І хоча 1 жовтня 1727 р. у Глухові виборів як таких не було, а відбулося фактично його призначення гетьманом, проте *“единогласно вся желали миргородского Полковника”*²⁵. Таким чином, 73-річного претендента Данила Апостола царським урядом фактично було затверджено – “жаловано в гетмани” на генеральній раді. Про це свідчить “Доношения Тайного Советника Наумова о избрании 1 Окт[ября] в Гетманы миргородского полковника Даниила Апостола с приложением подлинной его Его присяги” від 2 жовтня 1727 р.²⁶. Відповідно, 21 січня 1728 р. датовані “Отпуски указов из Иностранной Коллегии к находящемуся при гетмане тайному советнику Федору Наумову, с доношениями от него”²⁷. Загалом донесення в Колегію іноземних справ російських міністрів – резидентів у Глухові при гетьмані, наприклад, того ж таки таємного радника Федора Васильовича Наумова і генерал-поручика, князя Олексія Івановича Шаховського були доволі інформативно насиченими²⁸.

Як свідчить виписка “о доходах Гетмана Апостола, с Малоросіи получаемых” гетьманські прибутки станом на грудень 1727 р. із 9459 дворів, разом із Гадяцьким ключем, що традиційно відданий був “на булаву”, колишні маєтності гетьманші Анастасії Скоропадської, батуринські села, Шептаківську волость у Стародубському полку, Харлампієву пустинь, становили 13367 російських рублів і 72 таляри грішми, а також 8438 четвериків і 50 осьмачок збіжжям²⁹.

У лютому 1728 р. новообраний гетьман Данило Апостол їздив до Москви на пишні урочистості з нагоди коронації юного імператора Петра II – сина царевича Олексія Петровича, де і при нагоді подав петицію про відновлення старих державних прав Гетьманської України на основі “Березневих статей” 1654 р. – так звані “Просительні статейні

пункти”, в яких йшлося “про нужди Малоросії”. Саме у ф. 124 АВПРИ вдалося виявити справу, датовану 22 серпня 1728 р., під назвою “Челобитье Гетмана Даниила Апостола именем Малороссии о подтверждении Малороссийских прав, порядков, и волностей Войсковых на основании бывшем при гетмане Хмелницком, тут же и ответ на восемь Гетманских Статей”, на обкладинці якої зазначені прізвиська українських дослідників, що у різні роки працювали із поміщеними тут матеріалами: “И. Джиджора, 1910 окт” і К.В. Харлампович 1913, VI”³⁰.

У двох листах із Москви до російського канцлера графа Гаврила Івановича Головкина, датованих 26 травня і 12 червня 1730 р., гетьман звертався із проханням, аби той “многомоцним своим патронством” допоміг йому за посередництвом Колегії іноземних справ залагодити прикордонну суперечку, що тягнулася з вересня 1728 р., за спірні земельні володіння – “добра”, зокрема село Демедів, із київським каштеляном Казимиром Стецьким³¹. Другий лист гетьмана стосувався вирішення ще одного прикордонного конфлікту, на цей раз 1729 р., що стався між річицьким підкоморієм Антонієм Халецьким і бунчуковим товаришем Андрієм Полуботком, який нібито забрав худобу підданого Халецького – єврея Овсія через те, що його патрон свого часу пограбував “людей Малороссійськихъ товары – конѣ и протчіе вещи”³².

Інший документ зафіксував запровадження окремого фінансового управління – “канцелярії зборів”, відтепер із двома підскарб'їями – російянином Іваном М'якініним та українцем Андрієм Марковичем³³, що значно обмежувало та послаблювало можливості гетьмана у цій галузі. У цьому плані викликають зацікавлення виписки 1730 р. на 9 аркушах про індуктовий збір – митний податок, що збирався з купців за привезені товари в Гетьманщину, в яких йшлося про суму на 18697 рублів і 62 копійки річного збору, що був відданий на відкуп терміном на 20 років графу Гаврилу Владиславичу, племінникові негодіанта і впливового дипломата при російському дворі графа Сави Лукича Владиславича-Рагузинського. Д. Апостол натомість вимагав залишити старий 10-тисячний обсяг збору індукти, оскільки “народу новоустановленным здирством великую наносятъ тяжесть”, і дбав, аби відтепер збір індукти перебував “в Гетманской диспозиции, и дабы индукторъ излишнихъ взятокъ от людей не вымогали сверхъ данной, от Гетмана инструкции, прежним обыкновением имеют старшина городовая накрѣпко перестерегать”³⁴. Збереглося також клопотання (“прошение”) Київського магістрату від 11 червня 1730 р. про звільнення купецтва від сплати привізного митного податку – індукти³⁵.

У донесенні від 14 травня 1729 р., підкріпленому підписами козацької старшини до російського імператора Петра II, Д. Апостол активно домагався перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина, мотивуючи цю доцільність через “далекый велми проезд” й невід-

ним, з точки зору комунікацій, географічним розташуванням гетьманської столиці на самому краю Гетьманщини, фактично на українсько-російському пограниччі, а також тим символічним фактом, *“что при прежних гетманах резиденція гетманска была в Батуриѣ”*³⁶.

За документами ф. 124 можна добре простежити, яким чином здійснювалася послідовна кадрова політика гетьмана. Наймолодший син гетьмана – Павло Апостол ще 8 жовтня 1727 р. прийняв із рук батька майже спадкове полковництво Миргородського полку. Натомість його старший брат, середульший син гетьмана – Петро Апостол став лубенським полковником у жовтні 1728 р. за *“указом монаршим с тайного верховного совета”* і утримував полковницький пернач аж до 1758 р. Збереглися листи гетьмана, датовані вереснем – жовтнем 1729 р., до графа Гаврила Івановича Головкина, в одному з яких, зокрема, йшлося *“о приложені старанія, дабы сын его пожалован был лубенским полковником”*³⁷. Влітку 1730 р. обидва брати склали присягу в соборній Миколаївській церкві у Глухові³⁸. Навесні 14 березня 1728 р. за хабарі було усунуто з посади стародубського полковника, росіянина Іллю Пашкова³⁹, а на його місце призначено російського майора Олександра Дурова.

На місце гадяцького полковника Гаврила Милорадовича, зміщеного за численні зловживання і *“за починеніе от него козакамъ обыди”*, 30 травня 1730 р. новим очільником Гадяцького полку *“волними голоси”* було обрано і затверджено полкового обозного Григорія Граб'янку, про що від нової імператриці Анни Іоанівни була надіслана відповідна грамота⁴⁰.

Присягу на вірність государям новообрана козацька старшина в основному складала 7 липня 1730 р. Тоді ж у липні – серпні на друкованому в Санкт-Петербурзі у травні 1727 р. тексті присяги на вірність государям у соборній Свято-Миколаївській церкві Глухова, крім Григорія Граб'янки, услід за генеральною старшиною (генеральні підскарбії українець Андрій Маркович та росіянин Іван М'якінін – 23 травня 1729 р.; генеральний осавул Іван Мануйлович і генеральний суддя Михайло Забіла в березні 1728 р., серед інших, були приведені до присяги в Архангельському соборі Кремля), *“били і руку приложили”* згаданий вже син гетьмана – миргородський полковник Павло Апостол, полтавський полковник Василь Кочубей, а 26 серпня 1730 р. – й новий стародубський полковник Олександр Дуров⁴¹. Згодом, 23 липня 1730 р., в Колегію іноземних справ пішло донесення про те, що 30 травня 1730 р. в Гадяцькому полку замість колишнього полковника Гаврила Милорадовича козацьке товариство обрало собі за полковника Григорія Граб'янку⁴².

Виписка-витяг про представлення кандидатури генерального писаря Семена Чуйкевича, який виконував його обов'язки у 1727 р., та

остаточне визначення на цю посаду іншої кандидатури, а саме Михайла Турковського у 1728 р., зайвий раз вказує на певну конкуренцію в середовищі старшинського корпусу⁴³. З цього приводу викликає також інтерес довідка від 17 грудня 1733 р. Колегії іноземних справ, спеціально складена для імператорського Кабінету, про порівняння військових рангів гетьмана Д. Апостола, генеральної старшини і полковників у відповідності до нової системи із 14 імперських звань та чинів у службовій ієрархії Російської імперії, запровадженої Петром I згідно з “Табелем про ранги” 1722 р. Гетьман, за положенням Колегії іноземних справ, за рангом відповідав чину генерала. Генерально-го обозного, який *“по Гетмане первой и он же ведает Генеральную войсковую артиллерию”*, Колегія іноземних справ прирівнювала до чину генерал-майора або бригадира. Двоє генеральних суддів, генеральний підскарбій, генеральний писар, двоє генеральних осавулів, генеральний хорунжий і генеральний бунчужний мали бути в рангах полковників, а десять городових полковників – підполковниками. Бунчуковим товаришам передбачалося надати ранг майорський або капітанський. Полкова старшина (обозний, суддя, писар, два осавули і двоє хорунжих) прирівнювались до звання капітана-поручика, полкові та городові сотники – до звання підпоручика і прапорщика, а сотенна і городова старшина (осавул, хорунжий, писар і отаман) – до звання вахмістра. Окрім того, у довідці вказувалось про платню у російських рублях і копійках, а також продуктами – від полкової і сотенної старшини до козаків компанійцям і сердюкам, караульним жолдакам та військовим музикам⁴⁴.

Відносини із Кримом висвітлюються у листі гетьмана Данила Апостола з Москви до віце-канцлера, барона Андрія Івановича Остермана, що датується 25 квітня 1728 р. У ньому повідомлялося про двох полтавських жителів – Якова Турчина і Федора Хвиценка, які за указом генерала, графа Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха відбули до Криму під виглядом подорожніх купців, а насправді їм була доручена таємна розвідувальна місія: *“посыланы были в Крымъ для испроведованія о тамошних поведеніях”*⁴⁵. Після цього вони зробили донесення про військово-політичну *“обстановку в Крыму”*, в якому повідомили про існування декількох партій, що ситуативно були в опозиції до Герейів. В листі, зокрема, йдеться про Адил-Герейя, який у Білгороді – центрі міжусобної опозиції під час міжусобиці – збирав місцеву орду разом із *“самовільним запорозьким військом”* кількістю до 300–400 чоловік, щоби заручившись допомогою турецького султана, піти війною проти хана з метою захоплення влади у Бахчисараї. У цьому повстанні білгородське ногайське військо дуже тісно співпрацювало із запорожцями. Разом з тим вони вказують, що запорожці відчували стосовно себе упереджене недружнє ставлення, для прикладу: *“запорожцы повлелены і по приказу ханскому одни отданы на каторги, а другим пороты ноздри”*⁴⁶.

Повідомляли і про те, що калмики – давні недоброзичливці, які напали і грабували козацькі обози ще з часів низових походів, разом із черкесами “с Кабарды йдут войною на Крым”. Отже, йдеться про великий збройний конфлікт-міжусобицю у Криму, в ході якого страждали передусім порубіжні з татарськими улусами українські села. Крім того, у донесенні полтавських мешканців йшлося про ще одну небезпеку, яка здавна поширювалася з боку Туреччини і спалахнула вже тоді у Козлеві (Євпаторії), – “моровую язву”, тобто чуму⁴⁷. Примітно, що наприкінці документа донесення козаків поміщено в оригіналі – тобто українським скорописом⁴⁸.

Датоване 4 грудня 1730 р. клопотання архімандрита Києво-Печерської лаври Романа Копи про видання жалуваної грамоти на лаврську друкарню⁴⁹. Цікаво, що у фонді міститься відпуск, в якому йдеться про те, що в лютому 1731 р. із Москви в Києво-Печерську лавру було відряджено “для строения новой колоколни, архитектора иноземца” Йогана-Готфріда Шеделя⁵⁰.

Увагу дослідників Гетьманщини мала би привернути справа, датована 13 липня 1730 р., під назвою “Дело о разобранных в архив писмах бывших под караулом малоросіян Полуботка, Черныша, Савича и пр.”⁵¹. Так само як важливий за змістом для періоду правління Д.Апостола список із грамоти гетьмана, адресований на ім’я імператриці Анни Іоанівни від 3 жовтня 1730 р., із клопотанням про зменшення загальної кількості російських полків, розквартированих в Гетьманщині на “вінтерквартирах”⁵². Таку ж важливу інформацію містять списки гетьманських листів, що надходили на адресу Колегії іноземних справ “о малоросійских делах”⁵³. Прибутки і видатки, що перебували у компетенції Генерального військового скарбу як обліково-статистичну документацію, можна проаналізувати зі спеціальних звітів – “выметок”, які щороку направлялися в іноземну Колегію⁵⁴. Репресивну політику Таємної канцелярії в Україні видно із виписки про двох священників зі Стародубського полку, покараних за “сказывавших за собою государево слово и дело”⁵⁵. Збереглася копія з гетьманського універсалу від 14 липня 1730 р., наданого вдові стародубського полкового осавула Агафії Березовській на село Медведівку Новоміської сотні⁵⁶.

Процес підготовки майбутнього правничого кодексу – “Права, за яким судиться малоросійський народ” 1743 р. можна простежити за матеріалами архівної справи про відрядження “знаючих людей в Глухов к своду Малоросійских дел”⁵⁷. Питання про гетьманську опозицію висвітлено у матеріалах допиту 1733 р. переяславського полковника Василя Танського “о противных в Малоросіи поступках Гетмана”⁵⁸. Непрості відносини із Запорожжям та питання повернення запорожців під російську юрисдикцію простежуються із відпуску грамоти від 31 квітня 1733 р. Анни Іоанівни до кошового отамана і всього Запорозького

війська про прощення їх вини і представлення монаршої милості через подання київського генерал-губернатора Й.-Б. фон Вейсбаха⁵⁹, а також виписка про кількість запорожців, які 1734 р. прийняли присягу, коли перейшли на службу під російське підданство⁶⁰. Після смерті гетьмана ухвалено рішення 7 лютого 1734 р. Колегії іноземних справ, згідно з імператорським указом, про утворення Правління гетьманського уряду із шести осіб та передавання усіх українських справ із Колегії іноземних справ назад до Сенату, як це було до 1727 р.⁶¹.

Оригінальні матеріали про міжнародну торгівлю Гетьманщини зосереджені в іншій фондовій колекції АВПРИ – ф. 32: Сношения России с Австрией (Зносини Росії з Австрією) – колишньому фонді МГАМИД “Австрийские дѣла”. Для австрійської у той час Силезії українські землі, головню Гетьманщина, були давнім експортером волів; у зворотному ж напрямку звідтіля в Україну теж надходили різні необхідні товари. 19 квітня 1727 р. у Варшаві між Австрією і Польщею було укладено спеціальний трактат, підписаний, з одного боку, послом графом Францом Карлом фон Вратиславом, і з другого, коронним підскарбієм Яном із Пребендова Пребендовським, в якому йшлося “о бреславском торгу, которой был в украинской коммерции способен...”⁶². Згідно з цим трактатом Річ Посполита зобов’язувалася забезпечувати вільний транзит українських купців до Силезії та у зворотному напрямку, а також облаштувати спеціальні митні комори в Луцьку на Волині та по дорозі в Силезію – у Верушеві в Польщі.

Автаркічна економічна політика Росії щодо України у поєднанні з митним свавіллям щодо українських торговців у Польщі, а також скарги вроцлавських купців змусили австрійський уряд вдатися у 1720–1722 рр. до переговорів з російським урядом про українську торгівлю⁶³. Шукаючи шляхів для майбутнього військово-політичного союзу з монархією Габсбургів, російська сторона вимушена була прислухатися до австрійської сторони, що як одну з найголовніших умов виставила вимогу відновлення вільної торгівлі України із Силезією. Під час тривалих переговорів у Відні та Санкт-Петербурзі російські дипломати наполягали, щоб йшлося виключно про торгівлю з Росією, не виокремлюючи спеціально проблем товарообміну з Україною. Тоді за ініціативою австрійського посла у Санкт-Петербурзі графа Філіпа Кінського до переговорів були залучені представники посольства Речі Посполитої, яка теж була зацікавлена у транзитній українсько-австрійській торгівлі, про що і свідчить “Дело по предложению цесарского чрезвычайного Посланника графа Кинского, о восстановлении Бреславской комерции”⁶⁴. Одним із результатів переговорів став дозвіл на експорт з Гетьманщини волів, сала, воску, клею та щетини, перед тим заборонений указами 1714 і 1723 рр.⁶⁵. Одночасно на сеймах у Варшаві 1724 р. та у Гродно 1726 р. цісарський міністр – австрійський посол граф Франц Карл фон

Вратислав знову підняв це питання перед польським урядом. Судячи із нововиявлених у АВПРИ документів, активна місія графа Вратислава не лише у Варшаві, але й у Санкт-Петербурзі, Москві та Києві у справі, щоб *“путь сей чрез Украину восприять”*, тривала до 1731 р.⁶⁶.

Матеріали із ф. 32 дають можливість здійснити спробу створити повноцінний просопографічний портрет київської купецької родини Якимовичів, зокрема, братів Романа, Василя та Кузьми Якимовичів, які тривалий час відігравали ключову роль у торговельних контактах Гетьманщини з країнами Центральної Європи⁶⁷.

До речі, потрібно згадати, що Роман Якимович *“с товарищи”* ще у 1704 р. у розпалі Північної війни *“в той шленской провинции”* зазнали грабунків своїх товарів. Збитки за пограбовані з боку *“шведских ратных людей”* товари на двадцяти возах (сукно, полотно, срібло і коси) Р. Якимович оцінив у 20 тисяч єфимків⁶⁸. Саме про це *“в прошлом 1705 году били челом российским подданным киевским мещанин Роман Якимов с товарищи”*⁶⁹. На цьому *“чорна смуга”* у закордонній торговельній подорожі Романа Якимовича не закінчилася, бо наступного 1705 р. його вже пограбували в Польщі на суму 15 тисяч єфимків, внаслідок чого він збанкрутував. Майже через тридцять років, 5 квітня 1736 р., в Колегії іноземних справ розглядалася справа *“киевского мещанина Романа Якимова о пограбленных у него в 1707 году в Шлезии товарах”*⁷⁰. Його брат Кузьма Якимович (Кричевець) 1 червня 1726 р. подав також у Колегію іноземних справ прохання, в якому просив розібратися у всіх цих справах, що стосуються грабунку їхніх товарів, з метою принагідно залучити до цього графа Ф. К. фон Вратислава, котрий на той час перебував при російському імператорському дворі⁷¹. У його екстракті (стислому викладі подій – В. П.) з Варшави за 19 серпня 1728 р., писаному німецькою мовою, якраз і фігурував *“Roman Jakimoffs Compagnie Ukraine”*⁷².

5 січня 1728 р. згаданий брат Романа Якимовича – *“малороссиянин, киевской мещанинъ, купецкой человекъ”* Кузьма Кричевець, який перебував у Санкт-Петербурзі у своїх справах в Колегії іноземних справ (цілком ймовірно, що пов'язаних з минулими, ще за *“шведчини”*, грабунками купців закордоном), звертався до неї із донесенням, в якому прохав надати йому паспорт на проїзд разом зі своїм служителем Федором Івановим до Москви⁷³. Аналогічну чолобитну на ім'я малолітнього російського імператора Петра II від імені *“киевского мещанина Козьмы Кричевца о посылке в Цесарю ходатайства по делу о взыскании пограбленного у брата его товару”* подибуємо і у січні 1730 р. У ній *“киевский мещанинъ Козма, Якимовъ снъ Кричевецъ”*, зокрема, просив здійснити це через цісарського посла графа Ф. К. фон Вратислава⁷⁴.

Можна дискутувати з приводу достовірності чи валідності списку писемних джерел із названих та інших фондів АВПРИ. Урядово-адміністративна документація, законодавчі акти, особливо матеріали дипло-

матичного характеру та діловий епістолярій – кожен із цих різновидів історичних джерел залишається інколи поодиноким документальним свідченням саме тієї ранньомодерної доби, оскільки створювався у відповідних політичних обставинах, відбиток яких часто-густо переломлювався у їхньому змісті, певній усталеній традиції оформлення та інших особливостях. Загалом фонди АВПРИ ще недостатньо вивчені українськими дослідниками. Натомість матеріали цього провідного відомчого архіву Російської Федерації можуть стати у добрій пригоді під час історичних студій та реконструкції невідомих сторінок суспільства, політики та культури Гетьманської України. Виявлені документи наче ілюструють розвиток української автономії у досить жорстких політичних рамках новопосталої Російської імперії, яка своїми порядками, укладом і цінностями поступово вросла в українське державно-самоврядне тіло, планомірно руйнувала засади самостійності з далекосяжною метою повної імперської інкорпорації. Козацька Гетьманщина ж усіма силами, особливо за правління Данила Апостола, намагалася втримати свою окремішність та якомога довше зберегти власне самобутнє обличчя.

¹ Джиджора І. Матеріали московського “Архива Министерства Юстиції” до історії гетьманщини / Іван Джиджора // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXVI. – Кн. VI. – С. 59.

² Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (далі – АВПРИ), ф. 124: Малороссийские дела, оп. 124/1, 1727–1731 гг, д. 30, л. 41; 1728 г., д. 41, л. 17; 1730 г., д. 28, л. 1; 1733 г., д. 7, л. 1.

³ Грушевський М. Передмова // Іван Джиджора. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. V.

⁴ Швидько Г.К. Джерела з історії Гетьманщини // Український археографічний щорічник. – К.: Наук. думка, 1992. – Нова серія. – Вип. 1.– С. 275.

⁵ Будник І. В., Турилова С. Л. Архив внешней политики Российской империи // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4/5 (сдвоен.). – С. 326.

⁶ Свого часу вичерпний опис фондів цього архіву з бібліографією найбільш відомих публікацій подав київський історик і джерелознавець Володимир Іконников (1841–1923), див.: Іконников В.С. Московский архив Министерства иностранных дел // Опыт русской историографии. – К., 1891.– Т. I. – Кн. 1.– С. 386–413. Див. також: Горяинов С.М. 1812 г.: Документы Государственного и С.-Петербургского Главного архивов: 2 ч. в одном т. – СПб. : Тип. М. А. Александрова,, 1912. – С. 2–11.

⁷ Опис цих переданих документів поміщений у першому загальному довіднику: Центральный государственный архив древних актов СССР : Путеводитель: В 2 ч. / Под ред. С. К. Богоявленского. – М., 1946. – Ч. 1. – С. 15–155.

⁸ Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель: В 4 т. / Сост. Е. Ф. Желоховцева, М. В. Бабич, Ю. М. Эскин. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд-во “Древнехранилище”, 2000. – Т. 1. – С. 25.

⁹ Гримстед П. К. Российские архивы в переходной период / Патриция Кеннеди Гримстед // Новая и новейшая история. – 1994.– № 1 (январь – февраль). – С. 71.

¹⁰ *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год): В 4 т. – М.: Тип. Е. Лиснера и Ю. Романа, 1894–1902. Опис справ, які стосуються Гетьманщини, містяться лише у двох томах. – М., 1894. – Т. 1: (Австрія, Англія, Венгрія, Голландія, Данія, Іспанія). – 303 с.; – М., 1897. – Т. 3: (Курляндія, Лифляндія, Естляндія, Польща і Португалія). – 319 с.

¹¹ Путеводитель по фондам Архива внешней политики России: В 5-ти ч. / Сост. Ю. В. Николаева, И. В. Будник и др. – М., 1988. – Ч. I: Коллегия иностранных дел (1720–1832 гг.) (машинопись) (далі – Путеводитель); Архив внешней политики Российской империи: Путеводитель / Сост. О. А Глушкова, И. В. Будник, Ю. В. Николаева и др. – М., 1995. – 438 с.

¹² Архив внешней политики Российской империи: Путеводитель / Сост. Ю. В. Басенко, М. А. Борусевич, В. С. Быков; ред. И. В. Будник и др. – Minneapolis (Minnesota): East View Publications, 1996. – 452 с

¹³ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф.160 (Київська духовна академія), №.1123, арк.1–1зв.

¹⁴ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 248 (Сенат и сенатские учреждения), оп. 29, д. 1793, л. 632.

¹⁵ *Мазаев В. И., Чернецов А. С.* Архив внешней политики России // Новая и новейшая история. – 1978. – № 6 (ноябрь–декабрь). – С. 172–179; *Будник И. В., Турилова С. Л.* Архив внешней политики Российской империи // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4/5 (сдвоен.). – С. 324–337; *АВП РИ // Хорхордина Т. И., Волкова Т. С.* Российские архивы: история и современность: [учебник] / Отв. ред. В. В. Минаев. – М.: РГГУ, 2012. – С. 131–137; web-сайт: http://www.ln.mid.ru/bul_newsitem.nsf/kartaflat/06

¹⁶ *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття : джерелознавчий аналіз / Володимир Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 221–227; його ж параграфи у розділах колективної монографії, див.: Історія українського козацтва: Нариси [у 2 т.] / В. І. Мільчев. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – С. 590, 771–772 etc.

¹⁷ *Орлов А. А., Турилова С. Л.* Ни поп, ни казак (“Пашквельный” эпизод из истории присоединения Украины к России начала XVIII в.) // Дискуссионные проблемы зарубежной и отечественной истории : [межвуз. сб. науч. трудов]. – М., 2008. – С.66–70.

¹⁸ Путеводитель. – С. 203–204.

¹⁹ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1722–1723 гг., дд. 15, 45, 46.

²⁰ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/2, 1722 г., д. 3, л. 1–2.

²¹ РГАДА, ф. 248 (Сенат и сенатские учреждения) (Дела Правительствующего Сената до разделения на департаменты), оп. 41, дд. 3568, 3569.

²² РГАДА, ф. 248, оп. 41, д. 3569, л. 156–168.

²³ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1732 г., д. 2: Списки с грамот Гетмана Апостола в Иностранную Коллегию о малороссийских делах, л. 1–27 об.

²⁴ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1727 г., д. 21, л. 1–1об.

²⁵ Там само.

²⁶ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1727 г., д. 21, л. 1–4.

²⁷ АВПРИ, ф.124, оп. 124/1, 1728 г., д. 4, л. 1–3.

²⁸ АВПРИ, ф.124, оп. 124/1, 1733 г., д. 10.

²⁹ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1727 г., д. 29, л. 1.

³⁰ АВПРИ, ф.124, оп.124/1, 1728 г., д. 41, 19 л.; Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. Світлана Панькова, Володимир Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань,

І. Гирич. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, ВД “Простір”, 2008. – С. 27, 369. – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства, т. IV).

³¹ АВПРИ, ф.124, оп. 124/1, 1730 г., д. 2, л. 1–1об. Оригінал. На обкладинці справи зберігся автограф дослідника: [Джиджора, 1910, окт.].

³² Там само, л. 2–3. Оригінал.

³³ АВПРИ, ф.124, оп. 124/1, 1727–1731 гг., д. 30, л. 43, 44.

³⁴ АВПРИ, ф.124, оп. 124/1, 1730 г., д. 28, л. 6об.

³⁵ АВПРИ, ф.124, оп. 124/1, 1730 г., д. 13.

³⁶ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1727 г., д. 24; – 1729 г., д. 25, л. 1–2.

³⁷ АВПРИ, ф.124, оп. 124/1, 1729 г., д. 24.

³⁸ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1727–1731 гг., д. 30, л. 47, 48–48 об.

³⁹ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1728 г., д. 15.

⁴⁰ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1727–1731 гг., д. 30, л. 49– 49 об; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп. 3, спр. 3594, арк. 14–15, 16–16 зв.; розлогіше див.: *Пришляк В. Григорій Граб’янка (Історико-генеалогічна розвідка) / Володимир Пришляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. [зб. наук. праць]. – Львів, 2011. – Вип. 20: ACTES TESTANTIVBUS: [ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича]. – С. 553–554, 560–561.*

⁴¹ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1727–1731 гг., д. 30: Присяги малоросийской старшины в верности службы государям., л. 1–51 об. (наприкінці кожної присяги – автографи генеральної старшини і полковників). Оригінал.

⁴² Там само, л. 49– 49 об.

⁴³ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1728 г., д. 62.

⁴⁴ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/2, 1733 г., д. 7: Справка Коллегии иностранных дел для Кабинета е. и. в., в каком военном ранге можно считать гетмана Апостола и всех его служащих, 17 декабря 1733 г., л. 1– 4об. Копія.

⁴⁵ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1728 г., д. 25, л. 1.

⁴⁶ Там само, л. 2об.

⁴⁷ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1728 г., д. 25, л. 1–5.

⁴⁸ Там само, л. 4–5.

⁴⁹ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1730 г., д. 21.

⁵⁰ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1731 г., д. 9, л. 1–3.

⁵¹ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1730 г., д. 14.

⁵² АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1730 г., д. 18.

⁵³ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1727 г., д. 31; 1728 г., д. 4; 1732 г., д. 2.

⁵⁴ Дані за 1729–1730 рр.: АВПРИ, ф.124, оп. 124/1, 1730 г., д. 27, л. 1–13.

⁵⁵ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1731, д. 27.

⁵⁶ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1730 г., д. 36.

⁵⁷ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1730 г., д. 23.

⁵⁸ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1733 г., д. 5.

⁵⁹ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1733 г., д. 3.

⁶⁰ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1734 г., д. 5.

⁶¹ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/2, 1734 –1744 гг., д. 8, 6 л.

⁶² АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1732 г., д. 15, л. 3, 3об. Історію укладення цього трактату детально описано у статті: *Пришляк В. В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією / В. В. Пришляк // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : іст. науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 188–195.*

⁶³ АВПРИ, ф. 32 (Сношения России с Австрией), оп. 32/1, 1722–1723 гг., д. 6, л. 15–16, 29, 39–42, 43, 62, 72, 96–99, 102–105, 112.

⁶⁴ Там само. Саме із цим документом у Московському головному архіві Міністерства закордонних справ (МГАМИД) у жовтні 1910 р. працював учень Михайла Грушевського – Іван Джиджора, оскільки зберігся його автограф як дослідника на обкладинці архівної справи.

⁶⁵ АВПРИ, ф. 32, оп. 32/1, 1722–1723 гг., д. 6, л. 62.

⁶⁶ АВПРИ, ф. 32, оп. 32/1, ф. 32, оп. 32/1, 1728 г., д. 8, 59 л.; ф. 32, оп. 32/1, 1729 г., д. 8, л. 2; ф. 32, оп. 32/1, 1730 г., д. 7, л. 53; ф. 32, оп. 32/1, 1731 г., д. 12, л. 198.

⁶⁷ АВПРИ, ф. 32, оп. 32/1, 1728 г., д. 8., л. 28–33; ф. 124, оп. 124/1, 1728 г., д. 6, л. 1; ф. 124, оп. 124/1, 1730 г., д. 6, л. 1–1об; ф. 124, оп. 124/1, 1736 г., д. 2, л. 1–2. Більше про родину Якимовичів див.: *Пришляк В. Якимовичі в Гетьманщині / Володимир Пришляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність [зб. наук. праць]. – Львів, 2012. – Вип. 21: SCRIPTA MANENT : [ювілейний зб. на пошану Богдана Якимовича]. – С. 656–667.*

⁶⁸ АВПРИ, ф. 32, оп. 32/1, 1728 г., д. 8, л. 28.

⁶⁹ Там само, л. 28. Слід зазначити, що українські прізвища майже у всіх документах – зрусифіковані.

⁷⁰ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1736 г., д. 2, л. 2.

⁷¹ АВПРИ, ф. 32, оп. 32/1, 1728 г., д. 8, л. 28–32.

⁷² Там само, л. 33.

⁷³ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1728 г., д. 6, л. 1.

⁷⁴ АВПРИ, ф. 124, оп. 124/1, 1730 г., д. 6, л. 1–1об.

Анализ архивных материалов и краткая характеристика фондов ведомственного Архива внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации в Москве позволяют существенно расширить и дополнить источники по истории Гетманщины, а также уточнить исторические сведения о событиях и знаковых личностях казацкого Гетманата и Российской империи, что способствует более глубокому раскрытию специфики развития казацкой автономии в составе и под политическим владычеством новообразованной Российской империи в 20–30-х гг. XVIII в.

Ключевые слова: источники; Войско Запорожское; Российская империя; гетман; Даниил Апостол; казаки.

The analysis of the archival documents and the characteristics of the fonds of Departmental Archives on the Foreign Policy of the Russian Empire of the Historical and Documentation Department of the Ministry of Foreign Affairs of Russian Federation in Moscow give the opportunity significantly expand and complement the source base on the history of the Hetmans and clarify historical information about events and iconic figures of the Cossack Hetmanate and Russian Empire, which generally helps deeper reveal the specifics of Cossack autonomy within and under the political domination newly emerging Russian Empire in the 20-30 years of 18 century.

Keywords: the sources; the Zaporozhian Host; the Hetmans; the Russian Empire; the Hetman, Danylo Apostol; the Cossacks.

УДК [94(475)+94(470+571)+929Гурко]"1883/1894"

Н. Н. ВОРОБЬЕВА*

**ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
В ЦАРСТВЕ ПОЛЬСКОМ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВАРШАВСКОГО
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА И. В. ГУРКО (1883–1894 гг.)**

80-е – 90-е гг. XIX в. в Российской империи – эпоха “царя-миротворца” Александра III. Время “застоя” и “реакции”? Период сосредоточения сил перед очередным рывком в модернизации? Ведь подобно тому, как сердце работает в режиме сокращение-расслабление, государство и общество остро нуждались в “передышке”, возможности адаптировать к жизни новые институты и учреждения, созданные в процессе Великих реформ¹. Или, как писал А. А. Керсновский, это была эпоха “блестящей великодержавности”²? Продолжающаяся и в наши дни дискуссия о проблемах реформаторства и роли личности в истории Российской империи свидетельствует о том, что интерес к прошлому не иссякает³.

Признавая обоснованность различных подходов в оценках царствования Александра III, несомненно, на наш взгляд, одно – во всех сферах государственной политики император следовал принципу, образно сформулированному Керсновским: вовремя показать свою силу, чтобы отбить охоту у других ее испытывать⁴.

Скромные, относительно ожидаемых, успехи Российской империи на военном и дипломатическом поприще в решении Восточного кризиса 1875–1878 гг., послевоенная социальная и политическая нестабильность в стране, разгул терроризма, угрозы в адрес целого ряда министров (Д. А. Милютин, А. Е. Тимашева, Д. А. Набокова, Д. А. Толстого, М. Т. Лорис-Меликова, Э. Т. Тотлебена и др.)⁵, убийства высших чиновников империи (шефа жандармов и начальника III отделения Собственной Его Величества Канцелярии Н. В. Мезенцева, покушение на Александра II (в апреле 1879 г.) заставили власть пересмотреть курс внутренней политики.

Однако введение чрезвычайных мер, передача власти в наиболее “взрывоопасных” регионах империи (Санкт-Петербурге, Харькове и Одессе) в руки военных генерал-губернаторов не оправдала себя. Причина заключалась “не в самом учреждении” временных генерал-губернаторств, а в отсутствии “решительной воли и твердого сознания мысли в правительстве”, считал бывший наставник и неизменный конфидент

---

* Воробьева Надежда Николаевна – историк, Российская Федерация.

наследника, профессор-правовед К. П. Победоносцев. “Генерал-губернаторы назначены, а все осталось по-прежнему... – сетовал он в письме великому князю Александру Александровичу. – Немудрено, что при этом осталась прежняя путаница, а по местам еще увеличилась. Когда центральные власти в Петербурге не имеют ясного сознания и единой воли, не знают, что делать, и колеблются в мысли, – чего же ждать от генерал-губернаторов!”⁶.

Все точки над “i” были расставлены 1 марта 1881 г. Взрыв бомбы на Грибоедовском канале в Петербурге, брошенной рукой террориста-народовольца, унес жизнь “царя-освободителя” Александра II, завершив эпоху форсированной системной модернизации.

Вошедший на престол Александр III, сторонник векового уклада русской жизни и традиционных ценностей, либеральных взглядов отца не разделял⁷. Ответом на новые вызовы времени, смятение умов и расшатанность общественного строя, когда, по наблюдению князя В. П. Мещерского, “сама жизнь вступила в роль охранителя, и инстинкт самосохранения заговорил почти везде громче всяких писателей, либеральных и консервативных”⁸, стал Высочайший манифест 29 апреля 1881 г. Провозглашение незыблемости самодержавной власти и призыв к “искоренению гнусной крамолы, к утверждению веры и нравственности, доброму воспитанию детей, к истреблению неправды и хищения, к водворению порядка в действии учреждений России”⁹ различные общественные круги встретили с воодушевлением.

В письме к Александру III 3 мая 1881 г. занявший пост обер-прокурора Святейшего Синода К.П. Победоносцев выражал надежду: “лишь бы только не замедлили теперь явственные знаки той политики, которая возведена в манифесте. Теперь подступили люди новые, во всяком случае, с прямою и честною мыслью, которые не будут говорить одно, а думать другое”¹⁰. Ему вторил один из идеологов либерализма Б. Н. Чичерин: “одно из двух: или нынешнее правительство способно выставить из себя человека вроде Михаила Николаевича Муравьева, которого имя теперь у всех на устах; <...> Или же [оно – Н.В.] кроме существующей размазни, ничего не в состоянии произвести...”¹¹.

Среди ближайших сподвижников императора, тех, кто реализовывал государственную политику “на местах”, выделялась личность Варшавского генерал-губернатора Иосифа Владимировича Гурко, управлявшего Царством Польским в 1883–1894 гг.

Герой русско-турецкой войны 1877–1878 гг., командир авангарда русской Дунайской армии, “генерал-вперед”, как его называли в войсках, Гурко пользовался заслуженным авторитетом в правительственных кругах. “Совесть у него прямая, солдатская. В делах политических он имеет некоторую опытность, он не упрям. <...> Не поддавался, сколько мне известно, действию политических болтунов и имел пря-

мой взгляд на государственные потребности России. Хитрости в нем нет, к интригам он не способен. Нет у него стаи знатных родственников, которые стремились бы через него составить себе политическую карьеру...”, писал о нем Александру III Победоносцев¹².

Репутация энергичного решительного человека, опыт военно-административной деятельности на посту временного генерал-губернатора в Санкт-Петербурге (1879–1880) и Одессе (1882–1883), приобретенный в самые непростые для страны послевоенные годы, стали основными мотивами, побудившими императора назначить в Варшаву именно Гурко.

Внутренняя ситуация в Царстве Польском была сложной. По мнению Б. Н. Чичерина, в 80-е г. XIX в. она была “более чужда России, нежели даже в первое время присоединения” и представляла собой “боевой пункт”¹³.

Поддержка Российской империей национально-освободительного движения балканских народов от османского ига, силой оружия добившейся восстановления государственности Болгарии и других славянских стран, оживила надежды либеральной части польского общества (позитивистов или “угодцев”) на изменение политики в польском вопросе. Ход и итоги Берлинского конгресса были восприняты как сигнал для перехода от выжидательной тактики к наступлению на центральную власть и выдвижению требований административного самоуправления¹⁴. В то же время, по мнению большей части петербургских военных и гражданских сановников, интересы Российской империи в Польше не соблюдались из-за, как говорилось, “попустительств” предшественника Гурко Варшавского генерал-губернатора П. П. Альбединского (1880–1883).

Как человек весьма честолюбивый, он старался прослыть либералом в глазах местного общества и дружил с польской аристократией. “С присущей ему изворотливостью старался он угодить и “нашим”, и “вашим”, – отмечал начальник Главного управления по делам печати Е. М. Феоктистов, – составлял докладные записки на имя государя, в которых настаивал на необходимости разных мер, но, когда эти меры были государем одобряемы, не решался применить их”, опасаясь возстать против себя влиятельных консерваторов¹⁵. Между тем деятельность Альбединского в Царстве Польском как нельзя лучше согласовывалась с настроением высшей власти в Петербурге: “Правительство по обыкновению играло двусмысленную роль: государь как будто одобрял программу, выставленную национальною партией, на деле не предпринимал ничего в ее духе”, – писал Феоктистов¹⁶. При Альбединском не было отменено ни одной важной меры Санкт-Петербурга в отношении Царства Польского, зато явно обнаруживалось административное послабление при выполнении всех изданных законов и распоряжений.

Таким образом, как писал Варшавский вице-губернатор Владимир Гурко, для Польши назначение И.В. Гурко Варшавским генерал-губернатором означало, что “власть, окрепшая в центре, отныне будет столь же крепка и на окраинах империи”¹⁷.

В ряду национальных окраин Царство Польское занимало особое положение. Его территория состояла из десяти губерний: Варшавской, Калишской, Петроковской, Радомской, Келецкой, Люблинской, Седлецкой, Плоцкой, Ломжинской, Сувалкской и восьмидесяти пяти уездов¹⁸. С 1893 г. в Варшавский военный округ, кроме названных районов, входила крепость Брест-Литовск¹⁹. По площади это был один из самых небольших регионов Российской империи, однако по плотности населения он превосходил все остальные. Ко времени первой переписи в 1897 г. из 13 миллионов жителей Царства Польского русские составляли всего 900 тыс., то есть около 7%²⁰. Дополнительные сложности создавало обеспечение дислоцированных на его территории русских войск общей численностью 250 тыс.²¹.

В 80-е – 90-е гг. XIX в. значение польских земель многократно возросло под влиянием внешнеполитических факторов. В связи с подготовкой к переделу мира (Первой мировой войне) Царство Польское оказалось включено в сферу интересов Германии и Австро-Венгрии. Для Российской империи остро встали вопросы обеспечения безопасности западной границы, необходимости противодействия антироссийской пропаганде, деятельности агентов иностранных разведок и т. п. Укрепление российских позиций в Царстве Польском в первую очередь должно было содействовать обороноспособности региона, и этой цели фактически была подчинена вся внутренняя политика.

Важное стратегическое значение, высокий уровень социально-экономического развития этого региона по сравнению с другими и, в первую очередь, мощные центробежные силы в империи, которые вызвали происходившие здесь политические процессы, предъявляли повышенные требования к местной администрации.

Правовой базой деятельности Варшавского генерал-губернатора являлся ряд общих законов и постановлений Российской империи. Однако согласно принципам государственной политики регионы, отличавшиеся не только природными, экономическими, производственными, социальными условиями, но и религиозным и культурным своеобразием, такие, как Сибирь, Кавказ, Царство Польское и др., по определению М. М. Сперанского, должны были иметь “особенное устройство с применением к ним общих государственных законов по местному их положению”²². Иными словами, на юридическом уровне фиксировалась необходимость установления “на местах” оперативной, персональной власти в лице генерал-губернатора. В особенности это касалось “неспокойных” окраин. Сущность этого положения раскрывает пассаж

возглавлявшего борьбу с Шамилем наместника на Кавказе М.С. Воронцова: “если бы нужно было здесь исполнение законов, то государь не меня бы прислал, а свод законов...”²³.

Для рассматриваемого нами периода общее значение и функции института генерал-губернаторства определял закон от 14 августа 1881 г., направленный на усиление и расширение полномочий высшей власти на местах. В соответствии с ним генерал-губернатор получал приоритет в формировании правовых норм на вверенной ему территории²⁴. Согласно положению об управлении губерниями Царства Польского (1892 г.) Варшавский генерал-губернатор выступал “блюстителем неприкосновенности верховных прав самодержавия, пользы государства и точного исполнения законов и правительственных постановлений по всем частям управления”²⁵. Таким образом, Гурко должен был воплощать авторитет государственной власти, и его деятельность, выходя за рамки чисто административной, становилась политической.

Готовясь к назначению, Иосиф Владимирович передал на имя царя докладную записку с изложением своих взглядов на государственную политику в Царстве Польском, подчеркнув, что он “против своих убеждений работать не умеет”²⁶.

Главную цель своей административной деятельности он видел в том, чтобы ликвидировать “обособленность Царства Польского и сблизить общественную жизнь его с общеимперской жизнью путем постепенного установления таких учреждений, которые бы в состоянии были обновить весь [его – *Н. В.*] гражданский быт”²⁷. “В правительственном смысле, Польша перестала существовать как обособленная часть империи..., [однако ее – *Н. В.*] духовное обособление не прекратилось... Польское общество и ныне чуждо России по духу”. “Колебаний быть не должно! Поляки должны знать, что вопрос об их политическом будущем разрешен бесповоротно...”. Ибо “нет таких уступок, которые могли бы быть признаны польскими руководящими слоями достаточными”, – подчеркивал генерал²⁸.

Александр III ответил через близкого друга Гурко, министра государственных имуществ М.Н. Островского: “Скажи ему, что если бы я умел писать, как он, то написал бы точь-в-точь, то же самое. Я с ним во всем согласен и еще раз убедительно прошу занять варшавский пост”²⁹.

Совокупность правительственных мероприятий, проводимых в Царстве Польском в рассматриваемый период, в исторической литературе и публицистике характеризуется как “русификация”. Представители различных направлений общественной мысли придавали этому понятию самое разнообразное значение – от унификации и интеграции национальных окраин в состав имперской системы до культурной ассимиляции (аккультурации) представителей других народов, то есть насильственного навязывания им русского языка, религии и культуры³⁰.

Особенность использования понятия “русификации” заключалась в том, что оно не описывало социально-общественное взаимодействие власти и населения национальных окраин Российской империи, а оценивало его, преимущественно негативно. Наиболее радикальными оценками отличались работы историка и публициста А.А. Корнилова, не жалевшего красок для описания негативных сторон “обрусительной” политики, которую он называл “поляконенавистнической системой”, осуществляемой в “грубых и возмутительных формах”³¹.

Гурко либеральная общественность заклеймила как “пожирателя поляков”³². До настоящего времени – в польской исторической науке период 1883–1894 гг. считается временем правления “тупого сатрапа” Гурко (*turego satrapu Hurki*)³³. “Навешивание ярлыков” происходит из-за стремления отдельных историков оценивать прошлое с современных позиций вне исторического контекста. Подобные попытки чреватые интеллектуальным тупиком. В этой связи, как справедливо указывает польский профессор В. Сливовска, особенно важно не только восстановить объективную картину прошлого, но и понять ситуацию, в которой приходилось действовать той или иной исторической личности³⁴.

“Забывают..., – отмечал видный государственный и военный деятель того времени генерал П. Д. Паренсов, – что, во-первых,... [Гурко – *Н. В.*] являлся выразителем того направления, которое за тринадцать лет... царствования [Александра III – *Н. В.*] господствовало в высших правительственных сферах, а с другой стороны, общая точка зрения русского общества на польский вопрос” была далека от либеральных установок царствования Александра III³⁵.

Внутренняя политика в Царстве Польском, как и на других национальных окраинах, эволюционировала параллельно с пониманием сущности национально-государственных интересов Российской империи на разных этапах истории и отличалась противоречивостью. Ускоренная модернизация страны (Великие реформы 60-х – начала 70-х гг. XIX в.), обострение польского вопроса (восстание 1863 г.), социальная нестабильность, а также давление национальной идеологии как внутри страны, так и за ее пределами (образование Германии и Италии) привели к деформации традиционной национальной политики³⁶ (всегда отличавшейся поливариантностью), четко обозначив стремление власти к административной централизации и культурной унификации Российской империи.

На практике эта концепция выразилась в рационализации системы государственного управления, попытках создания единого административно-правового и культурно-языкового пространства Российской империи. Второй компонент предусматривал обеспечение широкого распространения русского языка, прежде всего в сфере государственного управления и суда на национальных окраинах, в том числе в Царстве

Польском³⁷. “В виды правительства никоим образом не входит обращение поляков в русских, – подчеркивал Победоносцев, – <...> подобное предприятие представляется даже совершенно невыполнимым. Но в то же время русская государственная власть не может не считать себя представительницей господствующей народности, не может не заботиться о водворении среди всех подданных, независимо от их происхождения, правильных взглядов на русскую жизнь, правды о русском народе, его прошедшем и настоящем”³⁸. Четкую позицию Александра III по этому вопросу зафиксировал Д. А. Милютин: “Я знаю, вполне, что поляков нельзя никогда сделать русскими, – часто повторял император, – я этого и не добиваюсь; но надобно, чтобы управление в Польше было русское, и, пока я жив, не перемену своей политики”³⁹.

Проводя внутреннюю политику на национальных окраинах под знаком “русификации”, власть не создавала преимущества и привилегии для русских. Ее главной задачей было формирование единого государства и общества, в котором бы этнические и религиозные критерии принимались во внимание, но не мешали мирному сосуществованию подданных и их продвижению по социальной лестнице при условии лояльности государству и правящей династии. С учетом этого жестко пресекались любые проявления, угрожавшие государственным интересам Российской империи, в первую очередь ее целостности. В этой связи необходимо отказаться от безоговорочного осуждения представителей власти на том лишь основании, что они руководствовались национально-государственными интересами в понимании своего времени⁴⁰.

Деятельность И. В. Гурко получила высокую оценку современников. После 48 лет безупречной службы “в воздаяние военных заслуг, оказанных Престолу и Отечеству”, в 1894 г. он был удостоен высшего воинского звания Российской империи – генерал-фельдмаршал, являлся членом Государственного совета, кавалером всех российских государственных наград (в том числе ордена святого Андрея Первозванного) и целого ряда иностранных⁴¹. Однако годы брали свое, тяготы службы, безвременные потери близких совершенно расшатали здоровье. Гурко подал в отставку. Принимая фельдмаршальский жезл и прощаясь с войсками, Иосиф Владимирович признался: награда явилась к нему “в грустном облике, так как неразрывно связана с окончательною разлукою еще заживо со всем тем, что составляло единственную цель моей жизни – заботами об охране чести и неприкосновенности моей Родины”⁴².

---

¹ В частности, о проблемах судебной реформы 1864 г. и вызванных ее противоречиями контрреформе см. подробнее: Головачев А. А. Десять лет реформ (1861–1871). – СПб., 1872; Красовский М. В. О недостатках нынешнего устройства мировых судебных установлений (в отношении уголовной юсти-

ции) // Журнал гражданского и уголовного права, 1885, № 4. – С. 39–64; *Анциферов К. Д.* К вопросу о реформе нашего мирового суда // Сборник статей и заметок по уголовному праву и судопроизводству. – СПб., 1898. – С. 281–232).

² *Керсновский А. А.* История русской армии. Т. 1–4. – М., 1994. – Т. 3. – С. 10.

³ См.: *Чернуха В. Г.* Александр III // Вопросы истории, 1992. № 11–12. – С. 46–64; *Михайлов О. Н.* Забытый император. – М., 1996; *Троицкий Н. А.* «На земле стоит комод...». Александр III: Время, Правление, Личность // Свободная мысль – XXI, 2000. – № 5. – С. 88–98; *Боханов А. Н.* Император Александр III. – М., 2001.

⁴ *Керсновский А. А.* Указ. соч. Там же.

⁵ ОР РГБ. Ф. 126 (Киреевы и Новиковы). К. 7. Д. 1. Л. 170–172; 176–178; *Милютин Д. А.* Дневник Д. А. Милютина. Т. 1–3. – М., 1950. – Т. 3. 1878–1880. – С. 87, 136.

⁶ Письма Победоносцева Александру III. Предисл. *Покровского М. Н.* – Т. 1–2. – М., 1925. – Т. 1. – С. 268.

⁷ *Мосолов А. А.* При дворе последнего императора. Записки начальника канцелярии министра двора. – СПб., 1992. – С. 69.

⁸ *Мещерский В. П.* На новый год // Гражданин, 1884. №1. – С. 3.

⁹ Правительственный вестник. 30 апреля, 1881, № 93. – С. 1.

¹⁰ Письма Победоносцева Александру III... – Т. 1. – С. 338.

¹¹ *Чичерин Б. Н.* Воспоминания. – М., 1934. – Т. 4. – С. 131.

¹² Письма Победоносцева Александру III. – М., 1925. – Т. 1. – С. 388.

¹³ *Чичерин Б. Н.* Курс государственной науки. – М., 1903. – Ч. III. – С. 71–72.

¹⁴ Общественное движение на польских землях. Основные идейные течения и политические партии в 1864–1914 гг. Под ред. *Орехова А. М.* – М., 1988. – С. 54.

¹⁵ *Феоктистов Е. М.* Воспоминания. За кулисами политики и литературы. (1848–1896). – М. 1991. – С. 285.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Цит. по: *Гурко В. И.* Очерки Привислинья. – М., 1897. – С. 15.

¹⁸ Варшавский военный округ // Военная энциклопедия. Под ред. *Величко К. И., Новицкого В. Ф.* и др. – СПб., 1912. – Т. 5. – С. 247.

¹⁹ РГВИА. Ф. 1859 (Штаб Варшавского военного округа). Оп. 1-5. Л. X.

²⁰ *Крубер А. А.* Привислинский край (Польша) // Курс географии России. М., 1917 [Электронный ресурс]. URL:// <http://www.portal-slovo.ru/impressionism/36239.php> (Дата обращения 27.10.2010.).

²¹ РГВИА. Ф. 232 (Гурко). Оп. 1. Д. 167. Л. 53.

²² Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. Т. 1–2 / Под ред. *Луковской Д. И., Раскина Д. И.* – СПб., 2001. – Т. 1. – С. 68.

²³ *Захарова О. Ю.* Генерал-фельдмаршал, светлейший князь М. С. Воронцов. Рыцарь Российской империи. – М., 2001. – С. 336.

²⁴ Свод законов Российской империи. Под ред. Мордухай-Болтовского. Кн. 1–5. – СПб., 1912; Кн. 1. – Т. 1. – С. 254–256.

²⁵ Там же. – С. 332–334.

²⁶ Цит. по: *Гурко Д. И.* Воспоминания генерала // Генералами рождаются. Воспоминания русских военачальников XIX – начала XX веков. Сост. Сахаров В. И., Манькова Л. В. – М., 2002. – С. 188.

²⁷ РГИА. Ф. 1284 (Департамент общих дел Министерства внутренних дел). Оп. 223. Д. 243. Л. 2.

²⁸ Там же. Л. 3, 11, 13.

²⁹ Цит. по: *Гурко Д. И.* Указ. соч. Там же.

³⁰ *Щербина А. В.* Imperium contra nationes (методологические подходы к оценке национально-государственной политики российской власти в конце XIX – начале XX вв.) // *Ессе homo* (Памяти Э. Г. Алавердова: 1947–1996). Ростов-на-Дону, 2002 [Электронный ресурс]. URL: http://atscherb.narod.ru/otech/research/ессе_2/ессе_2_article_6_9.html (Дата обращения 20.09.2010).

³¹ *Корнилов А. А.* Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX в. – Пг., 1915. – С. 84, 90.

³² *Паренсов П. Д.* Из прошлого // *Русская старина*, 1907. – Т. 130. – С. 573.

³³ *Kołodziejczyk R.* Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. *Studia i materiały*, pod red. *Szwarcza A., Wieczorkiewicza P.* – Warszawa, 2002. – S. 31.

³⁴ *Śliwowska W.* Dr. Jekyll I Mr. IPN: Historia i teczki // *Gazeta Wyborcza*. 2009. June. – S. 13–14.

³⁵ *Паренсов П. Д.* Указ. соч. С. 573–574.

³⁶ Термин *национальная политика* – используется здесь условно, поскольку в Российской империи не сложилось единой универсальной модели управления национальными окраинами, хотя она имела общие закономерности. (*Дякин В. С.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.). – СПб., 1998. – С. 11, 16).

³⁷ *Бахтурина А. Ю.* Институты и структуры управления национальными окраинами России XIX – начала XX века // *Административно-территориальное устройство России. История и современность*. – М., 2003. – С. 171.

³⁸ РГВИА. Ф. 232 (Гурко). Оп. 1 Д. 167. Л. 22.

³⁹ *Милютин Д. А.* Дневник Д. А. Милютин... – Т. 3. 1878–1880. – М., 1950. – С. 245–246.

⁴⁰ *Горизонтов Л. Е.* Поляки и польский вопрос во внутренней политике Российской империи 1831 – начало XX в.: ключевые проблемы. Автореф... док. ист. наук. – М., 1999. – С. 35.

⁴¹ РГВИА. Ф. 489 (Формулярные списки). Оп. 1. Д. 7106. Л. 731.

⁴² Цит. по: *Фрейман фон О.* Пажи за 185 лет : биографии и портреты бывших пажей с 1711 по 1896 г. – СПб., 1894–1897. – С. 408–409.

УДК 94(477.75+495)"18"

С. А. ПИНЧУК*

**БАЛАКЛАВСКИЙ ГРЕЧЕСКИЙ ПЕХОТНЫЙ БАТАЛЬОН
В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА**

*Прибрежье бурного Эвксима
Сыны Эллады стерегут:
Неодолима их дружина
И неподкупен Арнаут.
У караульни стройно, чинно,
Как рыцарь в повести старинной
Пред заколдованным дворцом,
С ружьем он ходит молодцом!
Его глаза всмотрелись в море,
Как соколиные блестят,
Гуляют на его просторе –
И трепетной добыче горе
Иль смерть неожиданную сулят!¹*

Появление русской эскадры под начальством адмирала Спиридова у берегов Мореи в феврале 1770 г. дало мощный импульс для приобщения местного греческого населения к действиям против турок на суше и на море. Добровольцы в основном прибывали из трех географических пунктов: островов Греческого Архипелага, горных областей Мани (Пелопоннеса) и Химары (южной Албании, где традиционно проживали греки и православные албанцы). В период 1770–1774 гг. греки принимали участие практически во всех морских и сухопутных экспедициях русского флота в Средиземноморье. Они составили костяк так называемого Албанского войска, переселившегося в Россию². До начала XIX века это подразделение еще дважды изменит свое название, чтобы окончательно войти в историю под именем Балаклавского греческого пехотного батальона, уникального воинского формирования в составе русской армии. Просуществовав более 80 лет, вплоть до 1859 г., он сыграл важную роль в колонизации и освоении Крыма и Кавказа.

В боевой летописи батальона, пережившего немало структурных перемен, было шесть военных кампаний, в которых принимала участия Россия в конце XVIII–XIX в. О подвигах балаклавского греческого батальона сложены легенды. Отличительной особенностью балаклавцев была их многофункциональность. Военнослужащие батальона хорошо зарекомендовали себя как на суше, в том числе в условиях высокогорья

---

* Пинчук Сергей Александрович – историк.

(Крым, Кавказ), так и на море во время проведения десантных операций. Все они были приучены с детства “к беганию по горам, к езде верхом, к пехотному и артиллерийскому действию и к различному мастерству”³. Созданная в батальоне система непрерывного военного обучения шире непрерывной военной жизни – от школы кантонистов, куда в 7–10 летнем возрасте поступали дети балаклавцев, до их зачисления на службу нижними чинами, – позволяла готовить высокопрофессиональные военные кадры. В то время как старослужащие в экстренных случаях всегда могли выставить резерв. Именно эти ветераны дали достойный отпор англичанам во время героической обороны Балаклавы осенью 1854 г. “Солдаты эти, – как впоследствии писал крымский историк Василий Кондараки, – по воспитанию стояли выше армейских офицеров нашей пехоты”⁴. Ближайшим аналогом Балаклавского греческого пехотного батальона могут считаться национальные подразделения сипаев, рекрутировавшихся англичанами в колониальной Индии, и зуавов, военнослужащих легкой пехоты во французской армии, части которой формировались, в основном, из жителей Северной Африки.⁵ Однако в отличие от сипаев и зуавов балаклавцы не были профессиональными наемниками или просто ландскнехтами – они верой и правдой служили своей новой Родине.

Сохранились воспоминания Феодосия Ревелиоти, командира Балаклавского греческого батальона, о первых шагах становления новой боевой единицы русской армии. Они были записаны статским советником А. Я. Фабром из уст самого Ревелиоти, очевидно, между 1829 и 1831 гг. (25 июня 1829 г. Ревелиоти было присвоено звание генерал-майора, а в 1831 г. он вышел в отставку).⁶ По словам Ревелиоти, греки “оставили свое Отечество, пошли под русские знамена и составили морское ополчение под названием Греческого войска, коего первым начальником был майор Константин Чапони. По окончании кампании императрица Высочайшим рескриптом на имя графа Орлова, данным от 28-го марта 1775 года, пригласила греков, оставшихся из ополчения, поселиться в России. Она даровала им охранную грамоту, в которой утверждалась льгота от податей и повинностей на 30 лет⁷. Из них часть составила Греческий пехотный полк; прочие же поселились для земледелия и промыслов в Керчи, Ениколе, Таганроге и в окрестных ими заведенных селениях под названием Албанских; греки получали сначала и денежное пособие от казны (22,374 р. в год), которое в последствии времени заменено дарованием земель; военную службу несли наравне с поселенными полками, в особенности по охранению берегов Черного и Азовского моря”⁸. В 1784 году Албанское войско перевели в Крым и поселили на отведенных землях при г. Балаклава, которую предписывалось: “...исправляя, как она есть и содержа стражу ее поселенным тут Греческими войсками”⁹. И. М. Муравьев-Апостол,

дипломат и переводчик, посетивший Балаклаву в 1820 г., зафиксировал рассказ одного “спартанца” о том, как состоялось перемещение греков из Керчи в Балаклаву: “...посланные оттуда через Арбатскую косу к Каффе они оттуда без милосердия гнали бедных татар вдоль сего южного берега и конечно бы загнали их в море, если бы мир не настиг гонителей в Балаклаве”. После вытеснения татар начался процесс переселения греков, растянувшийся на несколько лет. В августе 1779 г. по предложению князя Потемкина, занимавшего пост военного министра, Албанское войско было переформировано в Греческий полк.¹⁰

В то же время льготы и земельные наделы не компенсировали хроническую задержку с выплатой жалования, материальное положение военнослужащих батальона и их семей граничило с нищетой. “Албанской команды военнослужители претерпевают крайнюю нужду, – жаловался в рапорте к князю Потемкину Константин Чапони, второй командир Греческого полка, в декабре 1785 г., – ... людей не прибывает, а более ис команды умалется”¹¹. Более того, часть греков, поселенных в Таганроге, чтобы хоть как-то прокормить себя и свои семьи, возделывали землю. Они категорически отказывались переселяться в Балаклаву до сбора урожая, требуя выплаты жалования, которое им задолжала казна с января 1784 г.¹² В свою очередь “светлейший” переадресовывал просьбы греков местным властям, рекомендуя им разобраться, “какие и в чем именно имеет войско недостатки”, и принять, по возможности, меры. Но и через три месяца, к марту 1786 г. без жалования, согласно рапорту Чапони, кроме офицеров продолжали оставаться еще 44 капралов и сержантов и 190 рядовых. В этих условиях Потемкин был вынужден пойти на радикальные меры, резко сократив выплату жалования из “албанских сумм” Кригс-комиссариата (интендантства) исключительно тем военнослужащим, которые служили на флотилии в Архипелаге и имели соответствующие аттестаты. “Всех прочих, кои в оном окажутся не из архипелажских греков, – указывал он, – необходимо ...исключить из той команды и обратить их в таврические поселяне”¹³. Мы полагаем, что это решение повлияло на сокращение Албанского войска с 8 рот до нескольких сотен человек.

Заканчивался “золотой век” Екатерины – блистательных побед русского оружия, территориальной экспансии, просвещенного абсолютизма и провального экономического администрирования. Как и после Петра Великого страна и армия оказалась на грани финансового коллапса¹⁴. Екатерина оставила своему преемнику огромный долг (около 200 млн. рублей), равный трём годовым бюджетам, и постоянный дефицит госбюджета – проблема, с которой не мог справиться и Павел I.¹⁵ Греки в условиях хронической задержки с выплатой жалования были вынуждены самостоятельно добывать себе пропитание, занимаясь торговлей и земледелием. В Санкт-Петербурге с раздражением отме-

чали, что батальон "...не отправляет никакой службы, а составляющие оный большей частью разъезжают по городам для своих промыслов".¹⁶

Только к началу правления императора Павла I жизнь Греческого полка вошла в нормальное русло. В результате реформ Павла, отличавшегося страстью к "мелкостям" военной службы и бюрократии, были заложены организационно-правовые основы строительства Балаклавского батальона. 30 января 1797 г., буквально через полтора месяца после восшествия нового императора на престол, вышел именной указ, в котором впервые прозвучало название "греческий батальон"¹⁷. А уже 13-го апреля этого же года полк был приведен в трехротный состав (всего 346 чел.: по 100 рядовых на каждую роту и по 10 унтер-офицеров) и под названием Греческого пехотного батальона подчинен Государственной Военной Коллегии (так тогда называлось военное министерство). Этим же указом была официально утверждена и форма батальона, просуществовавшая до 1830 г.: "Мундиры всем чинам иметь собственные цвета зеленые с красным, по апробированному образцу, вооружение же и амуницию такие, какие по их обычаю употребляются, также собственные". Для ежегодного содержания офицеров и рядовых из казны была определена сумма в размере 14.571.30 руб. При этом командиру батальона полагалось жалование в размере – 460 руб., офицерам от 200–340 руб., унтер-офицерам – 57,60 руб., нижним чинам – 28.80 руб. Дополнительные 16.132.97 руб. предназначались для обеспечения батальона медикаментами, бумагой и сургучом "для подачи рапортов и производства дел", а также для закупки провианта "в натуре" – муки и крупы¹⁸. Осенью 1797 г. последовал следующий указ, согласно которому "денежное и хлебное жалование должны получать только те, кои настоящую службу исправлять будут, и в оной действительно останутся". Этим же рескриптом балаклавцам были выделены земельные наделы "по берегу моря в пристойных местах"¹⁹. С этого времени за батальоном закрепилось название Балаклавский. Оно не было утверждено официально, а являлось данью традиции, по которой русским полкам присваивались название либо по месту их формирования, либо дислокации.

С начала XIX в. Балаклавский греческий пехотный батальон и его аналог из Южной Пальмиры, Одесский греческий батальон, участвовали в событиях очередной русско-турецкой войны, которая велась с небольшими перерывами с 1806 по 1812 гг. Вопреки мнению ряда современных авторов (Кибовский, Леонов²⁰), утверждающих, что Балаклавский батальон был задействован "во всех десантных операциях русско-турецкой войны", действия греков носили эпизодический характер и не могли оказать сколько-нибудь существенного влияния на ход военной кампании.²¹ Этот вывод не сложно проверить, сопоставив работы дореволюционных историков, в которых подробно описаны

сражения, проходившие на Дунае и Кавказе: А. Н. Петрова, А. М. Михайловского-Данилевского, Д. П. Бутурлина и П. И. Савваитова²². Так, в капитальном труде крупного русского военного историка Андрея Петрова “Война России с Турцией 1806–12 гг.”, составленном им в период работы библиотекарем Генерального штаба, содержится огромный фактический материал военно-ученого архива. Петров скрупулезно привел в книге данные обо всех войсковых подразделениях когда-либо принимавших участие в морских десантных операциях во время этой кампании. Греки среди них отсутствуют. Единственным исключением явился краткий эпизод осени 1810 г., связанный с походом Черноморского флота к азиатским берегам. Ради объективности мы не можем не упомянуть, что другой военный историк – Михайловский-Данилевский – включил некий “батальон греческих полков” в список военных частей, принимавших участие весной 1807 г. в экспедиции черноморской эскадры под начальством контр-адмирала С. А. Пустошкина к турецкой крепости Анапе²³. Тем не менее, эта информация не нашла документального подтверждения в ходе изучения формулярных и именных списков офицеров, унтер-офицеров и рядовых Балаклавского греческого пехотного батальона за 1812–1813 гг., отложившихся в Российском военно-историческом архиве в фонде 489. В них в графе “во время службы находился в походах и делах против неприятеля, где и когда был” четко фиксировалось участие военнослужащих в боевых действиях. Чаще всего в подобной колонке фиксируется типовая запись: “789, 790 и 791 на флоте Черноморском в компаниях и сражениях были”. Только в пяти случаях из почти 394 человек нами были выявлены локальные свидетельства об их участии в военных действиях более раннего периода. Например, в формулярном списке унтер-офицера Ивана Михайлова сына Марио, 32 лет, указано, что он был в “809 на флоте Черноморском при взятии города Анапа и при атаке города Платана и Трапезонта 810 – при анадолійских берегах” (л. 93)²⁴. Второй – рядовой Афендило Данило, который в “809 при флоте и сражениях при анадолійских берегах был”.²⁵ Приблизительно в такой же редакции, – “809 на флоте Черноморском в кампаниях и сражениях был”, – мы находим аналогичные записи в формулярных делах Панаюти Георгиева сына Цагули, 45 лет,²⁶ Михайлы Маноилова сына Маноиди, 33 лет²⁷, Дмитрия Дмитриева сына Афинео, 40 лет и Лазаря Анастасиева сына Димитрия, 32 лет.²⁸ Эти записи, на наш взгляд, скорее исключение из правил, чем подтверждение факта участия всего батальона в боевых действиях в 1806–1809 гг. Что же касается данных военнослужащих, то вполне вероятно, что они могли привлекаться в качестве “охотников” или переводчиков, прикомандированных к другим частям. Наша версия подтверждается записью в формулярном деле подпоручика Аргирия Евстафьева сына Цакни, который в 1807 г., когда флот “следовал

для взятия крепости Анапа”, был послан “от брегадного начальника по секретной экспедиции, которую исполнил исправно”²⁹. Соответственно, отпадает предположение, высказанное В. Х. Казиным в хронологическом сборнике “Казачьи войска”, о том, что “Балаклавский Греческий батальон имел Георгиевское знамя, вероятно, за взятие Анапы 1807”.³⁰

Все же “понюхать пороху” балаклавцам в русско-турецкую войну довелось. Но далеко не всем. В сентябре 1810 г. 2 обер-офицера и 33 пехотинца Балаклавского батальона (1/10 численности всего подразделения) под руководством своего командира Феодосия Ревелиоти, начавшего свою службу еще в 1787 году во флотилии знаменитого екатерининского корсара Ламбро Качиони, были включены в общий состав десантной группы генерал-майора С. Г. Гангеблова.³¹ В нее, помимо греков, входили два батальона Эстляндского, два 12-го и один 4-го егерских полков, а также 200 пеших казаков и полурота легкой артиллерии. Флот с десантом вышел из Севастополя 28 сентября 1810 года по направлению к Трапезунду. Эта военно-морская операция чуть было не закончилась полным провалом, который Михайловский-Данилевский деликатно назвал “безуспешным покушением на Трабизонд”. Ревелиоти при огневой поддержке с двух фрегатов смог высадиться на берег в Платанской гавани, неподалеку от Трапезунда, и с боем овладеть турецкой батареей. Турки окружили десант, отрезав его от берега, не дав высадить подкрепление: “Тогда Ревелиоти ударил в штыки и проложил к себе путь к судам, потеряв при этом 87 человек, убитыми, ранеными и взятыми в плен”³². В формулярном списке Ф. Ревелиоти, составленным с его слов и подписанным им лично, это сражение описано следующим образом: “Октября 17-го дня отправился с препорученным отрядом для десанта гребными судами на анадольский берег к Платану, где с всевозможною поспешностию сошедши на берег выгнал неприятеля из закрытых кустарниками скрытных ложементов, и, поражая онаго, невзирая на превосходную силу коего было более четырех тысяч человек, напал на неприятельскую батарею из трех пушек состоящую, сбил с оной неприятеля. При нападении (на) оную, заклепав пушки, при взятии которой батарееи ранен двумя пулями в правый бок и одною в правую руку, потом возвратившись с флотом в Севастополь 29-го Октября и прибыл к баталиону”.³³

Малозначительную роль в русско-турецкой войне, несмотря на храбрость отдельных солдат и офицеров, сыграли и греки Одесского батальона. В 1807 г. батальон, насчитывавший в то время только 165 нижних чинов, что соответствовало численности всего лишь роты армейского пехотного батальона, под командованием майора Константина Патераки отправился в Бессарабию.³⁴ В составе отряда Ланжерона греки сражались у Туртукая и на острове Четал, где были “почти ежед-

невно с неприятелем в перепалках”. В 1807 г. Одесский батальон был помещен в крепости Килия на флотилию из 5-ти военных кирлашей и принимал участие в штурме Измаила. С 1810 по 1812 г. чины батальона находились на флотилии при Галаце, содержа брандвахтенные посты, прикрывавшие килийское устье Дуная³⁵. Таким образом, встает вопрос о пересмотре и адекватной переоценке роли греков в этих событиях, не умаляя при этом их реальных военных заслуг.

Анализ всех вышеприведенных фактов, убеждает нас в том, что Балаклавский батальон в период русско-турецкой войны 1806–1812 гг. и впоследствии десятилетия в основном использовался для карантинно-пограничной охраны и обеспечения тыла южных рубежей империи. Эта задача представлялась военному и гражданскому руководству Новороссии более значимой и актуальной, чем участие малочисленного греческого подразделения в морских десантах и крупномасштабных сухопутных операциях. Рапорты и отчеты Феодосия Ревелиоти, командовавшего батальоном с 1809 по 1831 гг., подтверждают правильность нашей гипотезы. В 1830 г. он составил обстоятельное письмо на имя царя, изложив в нем все наиболее значимые события своей долгой военной карьеры. По словам Ревелиоти, в “1807 года во время бывших в Крыму военно-политических обстоятельств употреблялся в оные по препорученности Адмирала маркиза Детраверси и сверх того имел в распоряжении своем все по Южному берегу Черного моря от Севастополя до города Феодосии кордоны и посты”.³⁶ Действительно, с самого начала войны управляющий Херсонской губернией, генерал-лейтенант Дюк Ришелье был серьезно обеспокоен охраной черноморского побережья на случай возможного вторжения турок. В своем рапорте № 64 от 6 января 1807 г. на имя военного министра он изложил свои соображения, указывая, что при малочисленности Черноморского флота, насчитывавшего всего 7 кораблей с небольшим числом фрегатов (большая часть флота была направлена в Средиземное море), необходимо обеспечить оборону Крыма при помощи сухопутных войск. В итоге по проекту генерала от инфантерии А. С. Феньша³⁷ было решено “иметь в общем сборе отряд из 5000 человек для быстрого его передвижения к тому пункту, где окажется надобность”. В состав подвижного отряда входили Эстляндский мушкетерский полк, 2 батальона Полтавского, по одному батальону 22 и 12 егерских полков и 6 гарнизонных батальонов, включая Балаклавский греческий пехотный батальон. Отряд, разделенный на две части, был размещен в Карасубазаре, рядом с административным центром управления Крыма Симферополем. Выбор Симферополя был продиктован не только потому, что в нем находились “значительные казенные суммы”, а потому, что из него можно было оперативно “в два перехода попасть к любому пункту на южном берегу Крыма или к Севастополю”, чтобы соединиться с местными войсками,

надзиравшими за береговой линией.³⁸ Размещённые по кордонам, греки несли гарнизонную службу, выделяя в дневное и ночное время суток отдельные команды для караулов, разъездов для подвижного осмотра местности, расставляли секретные дозоры. Даже такой скептик, как военный министр, генерал от инфантерии Михаил Богданович Барклай де Толли, в феврале 1810 г. отмечал, что “греки, держа кордонную стражу, могут с лучшею пользою употреблены на другие предметы, более им сродные и приличные”³⁹.

Кроме гарнизонной службы, балаклавцы занимались и сугубо мирным ремеслом – “они время от времени, среди скал южного берега строили лодки и суда, для прибрежного плавания способные, до сих пор именующиеся *балаклавскими*”. В 1811 г. предприимчивый Ф. Ревелиоти обратился к губернатору края Ришелье с дозволением “людям сего войска заниматься кораблестроением, мореходством и торговлей”, как ремеслом, к которому “они издавна охочи, подобно прочим их Архипелажским единоплеменникам”.⁴⁰ Герцог, стимулировавший развитие “российского судостроительства”, не только не дал свое согласие, но и просил “поощрять между греками столь полезные предприятия”⁴¹. Есть косвенные сведения, что помимо строительства судов и рыболовства балаклавские греки в свободное от службы время промышляли и каботажным мореходством, перевозя различные грузы между портами Черного и Азовского морей.⁴² Нередко им приходилось выступать и в роли спасателей судов, терпящих бедствие в прибрежных водах: “... быстро в лодках по водам они летают здесь и там, как эллины Архипелага не сводят с моря зорких глаз – и погибавшим много раз была спасеньем их отвага”⁴³.

Опишем, как была устроена жизнь самой Балаклавы и его обитателей. В первой четверти XIX века город состоял всего “из 60 домов, расположенных в одну линию по пологому берегу моря, обитаем одним Греческим баталионом”.⁴⁴ Ревелиоти в своих регулярных отчетах называл его “местечком Балаклавой Симферопольского уезда”, избегая употреблять слово “город”. Любопытно, что однажды, видимо, желая подчеркнуть образцовый порядок, царивший в Балаклаве, подписал свой рапорт “Таврическая губерния, Симферопольского уезда, благополучная Балаклава”. В 1803 г. в Балаклаве по статистическим данным, собранным офицерами Генерального штаба, без учета служащих батальона (“окроме военнослужителей”), проживало 995 душ мужского и 698 женского пола.⁴⁵ Устройство домов и сам быт поселян, очевидно, воспроизводил типичную среду обитания их греческих предков, выходцев с островов Архипелага и Мореи. Прямо в открытых лавках готовили пищу и продавали нехитрую снедь. В городе было чуть больше 20 лавок, исключенных от оброка с тем, чтобы доход от их коммерческой деятельности поступал на “общественные городские надоб-

ности”⁴⁶. Стоит отметить, что в начале XIX в. это был второй город в Российской империи, после Мариуполя, где население говорило исключительно на греческом языке. Балаклава, а также окрестные селения управлялись батальонным командиром Ф. Ревелиоти, отличавшегося отменным гостеприимством⁴⁷. “Вот я нахожусь теперь у заслуженного, израненного⁴⁸ начальника Балаклавы и Греческого батальона Ревелиотиса, как у себя дома; и точно так, сказывают, он всех заезжающих у себя принимает; рад служить всем, что имеет; и вся семья его старается как бы лучше угодить и чем бы лучше угостить”, – так передавал свои впечатления от знакомства с Ревелиоти и его семейством Иван Муравьев-Апостол. Столичный гость оставил следующее описание дома Ревелиоти: “чистенький веселый домик его стоит на конце города, на восточном берегу узкоустой гавани, которая будучи стеснена между двух высоких гор, сходствует более с рекою, чем с заливом морским”. С южной стороны дома Ревелиоти, по словам Муравьева-Апостола, открывался изумительный вид на Генузскую башню. В этом же году еще один путешественник из Петербурга, писатель Гавриил Гераков (*Гераки*) посетил Крым, где остановился у Феодосия Ревелиоти, своего давнего знакомого. Еще в 1800 г. Ревелиоти, находясь по делам в столице, нередко бывал у Геракова, своего земляка, воспитанника Гимназии для чужестранных единоверцев в Петербурге. В разговоре с хозяином дома Гераков затронул чувствительную тему освобождения исторической родины. Ревелиоти, по словам, Геракова, со вздохом отвечал, “все будет по старому в Греции; только бы российский монарх восхотел двинуть часть войск своих против агарян, и мы бы увидели вскоре возродившихся Сократов, Периклов, Эпаминодов – слезы, катящиеся из огненных очей его, воспрещали продолжать – мы обнялись и пошли обедать”⁴⁹. Это была настоящая греческая традиционная кухня: “суп *еварлакья*, *яхни*, *долмадес*, *кефте*, *ангинарес*, *псицо*, *кюлтасти*, *егурти*. Товарищу моему, – как отмечал Гераков, – почти воспитанному в чужих краях и на французской кухне возросшему, понравились греческие кушанье. Фрукты и вина, все не купленное, а домашнее, и все очень хорошее”⁵⁰. Гостей угощала жена Ревелиоти, “женщина умная, из фамилии Клендо”. Чистотой и уютот отличались дома и простых солдат батальона. Олимпиада Шишкина, посетившая Балаклаву спустя 20 лет, в 1845 г., посетила жилище двух отставных солдат, чье время службы пришлось как раз на первую четверть XIX в. Ветераны батальона жили вчетвером на маленьком дворике: “у каждого особое крыльцо, около которого, по связанным веревками кольями, вьется виноград со множеством плода, теперь еще зеленого; прелестное убежище от жары, какого в наших краях не может иметь ни один богач. В верхних горницах нет потолка; прямо кровля, как и стены, хорошо выбелены; вообще все очень чисто, хотя пол и земляной. Лучшее убранство – образа, пред

которыми горят лампы”. Шишкина отмечала демократичность балаклавских греков, набожность, что “облагораживала их движения”, простоту и одновременно изысканность их пищи, состоящей в основном из рыбы и овощей. Еще одной традицией балаклавцев было бережное отношение к оружию, передававшемуся из рук в руки на протяжении нескольких поколений. В 1820 г. Муравьев-Апостол описывал часового Балаклавского батальона с “длинным албанским ружьем в руках, с таковыми же саблею и висящим подле нее пистолетом”. Эти же “албанские ружья”, четверть века спустя, заметила Олимпиада Шишкина: “после обеда, услужливый хозяин позвал унтер-офицера Греческого батальона в полном вооружении, которое они должны иметь собственное. За плечами у него был в сумке турецкий пистолет, доставшийся от прадеда вместе с саблею, украшенною серебряною чеканкою, и он держал албанское ружье, длиннее русских, и не одинаковое с солдатскими”.

Новые перемены в устройстве жизни балаклавцев произошли в 1810 г. – батальон был переведен в разряд военного поселения, особой административной единицы, подчинявшейся гражданским и военным властям. Этому решению предшествовал непростой этап аппаратной борьбы. Министр военно-сухопутных сил М. Б. Барклай де Толли, категорически настаивавший на ликвидации батальонов или их переподчинению МВД, был вынужден уступить под давлением влиятельного генерал-губернатора Новороссии герцога Ришелье⁵¹, чью позицию в конечном итоге поддержал царь.⁵² На заседании Комитета министров 9 ноября 1810 г. статс-секретарь Александра I П. С. Молчанов объявил окончательную волю государя: “чтобы означенные греческие батальоны не были исключаемы из военного ведомства, но были обращены в военные поселяне”⁵³. Начало русско-французской войны не принесло существенных изменений в деятельность греческого батальона, продолжавшего выполнять те же пограничные функции. В 1812 году греки содержали кордоны по берегам крымского полуострова от города Севастополя до деревни Алушта на расстоянии 220 верст. По решению властей Таврической губернии, “некоторым нижним чинам” было позволено проживать в городах, однако все они, согласно донесениям своего начальства, умудрялись отбывать службу и содержать кордоны по Южному берегу Крыма. Согласно месячному строевому рапорту командира батальона майора Ф. Ревелиоти от 1 февраля 1812 г., в нем, “на лицо”, числились 6 штаб-офицеров, 42 обер-офицера, 88 унтер-офицеров и 297 рядовых нижних чинов (4 были отнесены в разряд “нестроевых”⁵⁴. Структурно батальон состоял из трех рот, насчитывавших в среднем по 100 рядовых (рота “подполковничья”, рота “вакантная” и рота “Васильева”). Первой командовал сам Феодосий Ревелиоти, второй – штабс-капитан Феофил Курчили, “из беломор-

ских греков”, третьей – поручик Христофор Васильев, уроженец “острова Мореи”. Военнослужащие батальона располагали собственным “оружием разных калибров”, а на каждого десятого человека полагалась “подъемная лошадь” для перевоза тяжестей, запасной провиант состоял из сухарей. Порох для учебных стрельб батальон получал от ахтырских артиллерийских гарнизонных рот.

Приведем краткие характеристики старшим офицерам батальона. Его командир Федосий Ревелиоти, “из дворян Мореи”, родился в 1766 г. в г. Триполица, историческом центре Пелопонесса. Осенью 1787 г. он поступил на русскую службу прапорщиком на знаменитое судно “Минерва” гребной флотилии, которой командовал полковник Ламбро Качони. В 1797 г. Ревелиоти был переведен в Балаклавский греческий пехотный батальон с “награждением капитанским чином”, а с ноября 1809 г., после увольнения в отставку предыдущего командира, майора Христо Кирико⁵⁵, возглавил его (*Подробнее см. Приложение 1 и 2 к настоящей статье*). Вторым по значимости среди обер-офицеров батальона значился капитан Иван Павлов сын Мина, 45 лет, “из греческих дворян города Загора”. Поручиком в апреле 1789 г. он был зачислен на Средиземноморскую эскадру подполковника Ламбро Качони, затем почти два десятилетия прослужил в Одесском греческом пехотном батальоне. В 1807 г. Мина участвовал в сражениях в Молдавии и Бессарабии, а с ноября 1807 по февраль 1809 г. командовал 9 лодками флотилии Галацкого отряда. В мае 1812 г. он был переведен в Балаклавский батальон⁵⁶. Следующим по старшинству был командир роты, штабс-капитан Феофил Александров сын Курчили, 54 лет, “из беломорских греков”⁵⁷. По Высочайшему приказу он был определен поручиком в 3 Чугуевский полк, в 1788 г. Курчили принимал участие в сражениях против Оттоманской порты в Средиземноморье под командованием генерал-майора В. С. Томары. В 1799 г. по “высочайшему повелению отставлен от службы штабс-ротмистром”, а в 1801 г. он был переведен в Балаклавский батальон. Аудитором батальона был титулярный советник Федот Васильев сын Курина, 39 лет, “из малороссийских старшинских детей”.⁵⁸ Он поступил на службу в Греческий полк сержантом-аудитором в 1790 г. В 1791 г. Курин служил на Черноморском флоте, где был в “кампаниях и сражениях”. В 1804 г. он был назначен губернским секретарем, а в 1808 г. стал титулярным советником. За время долголетней службы в Балаклавском батальоне малоросс Федот Курин сроднился с греками: он не только научился говорить по-гречески и по-турецки, но и женился на гречанке Ирине Лугонской, сестре своего сослуживца – адъютанта батальона подпоручика Леонтия Лугонского. Адъютантом батальона являлся подпоручик Леонтий Петров сын Лугонского, 41 лет, из дворян Киевской губер-

нии. Он начинал свою карьеру в гражданской службе регистратором, а в 1804 году был определен в батальон прапорщиком⁵⁹. Нельзя не вспомнить о командире еще одной роты, роты “Васильева”, – поручику Христофоре Васильеве, сыне Васильева, 58 лет, “острова Мореи из греков”. В службу он вступил раньше других, в 1771 г. С 1771–1773 гг. сражался в Архипелаге, в 1774–1778 уже был в Крыму “при усмирении татар”, затем был на флотилии на Очаковском лимане и принимал участие в штурме крепости Очаков, а также “в Польше в армии в кампаниях против Франции в сражении был”⁶⁰. Добавим еще один штрих к биографии Васильева – он был отцом самого большого семейства, состоявшего из 8 душ. Его старший сын Афанасий служил в том же батальоне, а дома командира роты ждали еще младшие дети – трое мальчиков и трое девочек⁶¹.

Определенный интерес представляют формулярные списки еще нескольких офицеров – Афанасия Манияти, Христофора Треглазова и Михайлы Мавромихали. Поручик Афанасий Дмитриев сын Манияти, 41 год, провел более десяти лет в турецких тюрьмах (!). Этот уроженец “острова Мореи из греков”, вступил на русскую службу рядовым в 1782 г. на Средиземноморскую флотилию, принимал участие в сражениях под командованием Ламбро Качиони 6 и 7 мая 1790 г. с турецким и алжирским флотами. Был взят турками в плен и “в оном находился по 802-й г.”. В 1810 г. он снова принял участие в военных действиях, находясь в составе десантной группы Черноморского флота “при берегах анадоллийских”⁶². Его антиподом в каком-то смысле был поручик Христофор Алексеев сын Треглазов, 55 лет, отсидевший больше года под судом “по сумнению в смертоубийстве” в 1806–1807 гг. Кроме этой сомнительной характеристики, бросающей тень на честь офицера, стоит отметить, что Треглазов отличился при штурме крепости Очаков, за что был награжден золотым георгиевским крестом⁶³. Младшим офицером в батальоне служил и сын его первого командира Стефана Мавромихали, прапорщик Михаил Мавромихали. В его формулярном деле записано, что Михайла Степанов сын Мавромихали, 41 год, “греческой нации полуострова Мореи из дворян”. Он поступил на службу в 1788 г. унтер-офицером, в 1790 г. сражался на эскадре Ламбро Качони, затем был определен в Одесский греческий пехотный батальон, участвовал в бесславном походе Черноморского флота к Трапезунду, а в 1811 г., по предписанию дюка Ришелье, зачислен в Балаклавский батальон “сверх комплекта”⁶⁴, то есть без жалования.

Важно отметить новую тенденцию в истории Балаклавского пехотного батальона, отчетливо проявившуюся к началу 1812 г.: военно-служащие-ветераны, записанные в графе “из архипелагских греков” постепенно умирали или выходили в отставку, а на их место прихо-

дило новое поколение греков, рожденных уже в Крыму. И, если среди офицерского и унтер-офицерского состава еще преобладали люди, начавшие свою службу в русской армии и на флоте еще во времена Архипелагских экспедиций в 1770–1789 гг., то уже среднее и молодое поколение было широко представлено “служительскими детьми” и “служительскими родственниками”. Согласно Своду военных постановлений (статья 2693, Том II, образование военных учреждений), батальон, по мере убыли людей, комплектовался из греков, населявших Балаклаву и обращенных в военных поселян, а также их детей в порядке очередности. В виде исключения разрешалось отбывать воинскую повинность за очередника, который был обязан внести определенную плату, желающему вместо него нести службу. В военное время все принадлежащие к составу батальона, в том числе находящиеся в резерве, становились под ружье⁶⁵. Особенно большое пополнение личного состава произошло в период с 1809-1812 гг., когда в батальон влилось много 20–30-ти летних солдат – 95 человек. К 1812 г. они составляли примерно треть всех нижних чинов. В 1812 г., к примеру, на службу поступил рядовой Бамбука Яни Федоров, “из служительских детей”, отец будущего героя Крымской войны, получившего три Георгиевских креста за воинскую отвагу, Георгия Бамбуки. Среди них были и представители других национальностей. Кроме уже упомянутого “малоросса” Курина, в списке батальона фигурирует некий Ивани Петро сын Иванов, “из молдован”, женатый “на гречанке Марии”⁶⁶, унтер-офицеры Алберт Ефим Егоров “из выкрещенных турок”⁶⁷ и Афанасьев Манойла Афанасьев, 32 лет. “из болгар”⁶⁸. В то же время между военнослужащими батальона продолжал сохраняться существенный разрыв в возрасте. Так, самым старым в батальоне являлся поручик Ставриян Ятрудаки, которому в 1813 г. исполнилось 79 лет (!)⁶⁹, а самым молодым был 17-ти летний Илья Петров Ламбрино, из “служительских детей”, поступивший на службу в июле 1811 г.⁷⁰

Таблица 1.

Офицеры

Звание	Возрастная группа	Кол-во военнослужащих
капитаны	45–54	2
поручики	52–79	5
подпоручики	38–60	6

Таблиця 2.

Унтер-офицеры и рядовые

Звание	Возрастная группа	Кол-во военнослужащих
Унтер-офицеры и капралы	40–70	111
	18–40	16
Рядовые	50–72	124
	30–50	13
	17–30	130
	Всего	394

В 1812–1813 гг. батальон располагался на “временных квартирах” в Симферопольском уезде в 6 верстах от своей “штаб-квартиры” в Балаклаве⁷¹ в деревнях: Кадыкой, Карани, Комарах, Керменчике, Лаках и Алсуе. В окрестностях этих деревень были расположены земли, выделенные в свое время балаклавцам.⁷² Так что в какой-то мере они охраняли и собственное имущество. До первой половины 1812 г. греки находились в распоряжении командира 13-й пехотной дивизии генерал-майора Гангеблова, затем их перевели под контроль гражданской администрации Таврической губернии. Временная перемена субординации была связана с решением целого ряда социально-политических задач: во-первых, надзором за крымскими татарами, во-вторых, организацией карантинного оцепления во время эпидемии чумы, вспыхнувшей в Новоросии в конце 1812 г.

Отдельно стоит остановиться на эпизоде, который до сих пор в исторической литературе преподносится как “бунт” татар. В такой трактовке он возник под пером Н.Сафонова, создавшим первое полноценное описание истории Балаклавского батальона. По словам Сафонова, в 1812 г. майор Ф.Д.Ревелиоти⁷³ с небольшим числом греков разогнал в Байдарской долине мятежных татар, “ослепленных обманчивыми и пустыми надеждами” в связи с вторжением наполеоновской армады в Россию, “многих из них предав в руки правосудия и положив конец возникшим беспорядкам”.⁷⁴ Сафонову вторили и другие авторы. К примеру, Олимпиада Шишкина считала, что крымские татары, “забыв благодеяния русских государей, по вражде к христианам, вздумали отложиться от России”⁷⁵. Подобное толкование событий, вызывающее ассоциации о каком-то масштабном партизанском сопротивлении в тылу русских войск и соответствующих карательных акциях со стороны властей, до сих пор встречается в трудах современных исследователей. Но так ли было на самом деле? Есть все основания усомниться в версии Сафонова и его последователей.

В терминологии XIX в. любые действия, направленные на сопротивление власти, по законам, изданным еще Петром Великим, определялись как бунт и нарушение установленного социального порядка. В реальности “бунтом” было названо дело № 119 за 1813 г. канцелярии Таврического губернатора “О сопротивлении горских татар при наборе ратников в силу высочайшей воли для укомплектования Симферопольского, Феодосийского и Перекопского полков” (ныне Ф. 26 и Ф. 27 Государственного архива Крыма)⁷⁶. Череда войн, следовавших одна за другой, опустошили Таврическую губернию. Край обезлюдел, торговля практически прекратилась, коммуникации из-за эпидемии чумы с остальной частью России были нарушены. В этих условиях объявленный властями дополнительный набор ратников для доукомплектования четырех конных татарских полков, вызвал серьезное социальное напряжение в наиболее зажиточных татарских волостях Симферопольского уезда – Актачинской, Мохолдурской и Чоргунской.⁷⁷ Ситуация усугубилась еще и тем, что добровольно-принудительный набор был объявлен посреди сезона сбора урожая в губернии, пережившей несколько неурожайных лет, крайне холодную зиму и засушливое лето⁷⁸. Подчеркнем, что татары были основной тягловой силой экономики Таврической губернии. Кроме бремени текущих налогов и податей, они выставляли ратников, оплачивали содержание почт и карантинных, отбывали земские повинности, несли караулы, предоставляли квартиры и топливо для проходящих войск, неоднократно жертвовали денежные средства для ополчения. Татары справедливо негодовали, что “в прошлом году они принесли государю большое денежное пожертвование, а крымское дворянство, не следуя им в этом случае, вместо денежного пожертвования, предоставило лишь себя для защиты России”, но государь своим манифестом исключил Таврическую губернию от формирования ратников. Под круговой порукой татары поклялись “ни в каком случае не давать ратников, хотя бы пришли к ним войска”, усматривая в действиях местных властей самоуправство и желание выслужиться перед Петербургом.⁷⁹ 7 июня 1813 г. через своих выборных они подали петицию губернатору Бороздину, в которой, указывая на свое бедственное положение, просили освободить их от сбора ратников⁸⁰. Два человека, явившиеся к губернатору с посланием, были посажены им в тюрьму. Попытки Бороздина лично и через мусульманское духовенство увещевать татар не дали желаемого результата, а наоборот, вызвали обратную реакцию. “Бунтовщики дошли до такого буйства, – указывал А. М. Бороздин в своем рапорте на имя Ришелье, – что угрожали жечь дома тех, кто не явится в их скопище”⁸¹. В качестве превентивных мер, чтобы “предупредить распространение этого зла со стороны этих весьма опасных людей”, губернатор срочно вытребовал из Севастополя войска. В этой полицейской операции

приняли участие один батальон 4-го морского полка, несколько рот Галицкого пехотного полка, рота Балаклавского греческого батальона и казаки Черноморского войска. Шесть рот морского полка вместе с двумя ротами Галицкого, переправившись через Северную бухту, пошли маршем на Бахчисарай, а “остальные две роты с присоединением албанцев из Балаклавы – мимо Чоргуна, деревни Шулю, Каралез и Буюк-Сюрен, тоже к Бахчисараю”⁸². Таким образом, район волнений – Бахчисарай и Байдарская долина – были окружены. Принятые решительные меры и, главное, быстрый приход войск охладили пыл татар. Уже к началу июня Бороздин доносил Ришелье, что “неприятная история кончилась успешно”, а главные зачинщики неповиновения (14 человек) были отправлены в Симферополь в тюрьму⁸³. Остальные участники дела находились по месту жительства под надзором. Все они были амнистированы в 1814 г. в силу “высочайшего манифеста”. О малозначительности этого эпизода для боевой истории Балаклавского греческого пехотного батальона говорит и отсутствие упоминания о нем в формулярных делах Ревелиоти и других военнослужащих батальона за 1813–1816 гг.

Кроме “усмирения” татар, Балаклавский греческий батальон оказал действительно важную услугу во время вспышки чумы в 1812 г., содержа в исправности протяженную цепь карантинных кордонов от Севастополя до Судака “на расстоянии 218 верст”. Организация и проведение мероприятий по предупреждению и ликвидации чумы стала самой главной задачей для герцога Ришелье, обратившего “весь край в целый ряд строгих карантин”⁸⁴. Тем более, “по общему недостатку в войсках”, выполнение подобной задачи было “сопряжено с большими затруднениями”.⁸⁵ О том, что карантинная служба была не из легких, свидетельствует рапорт Ф.Ревелиоти от 6 июля 1813 г. в инспекторский департамент Военного министерства, в котором он объяснял задержку со своевременным представлением регулярных данных о батальоне за 1812 год ссылкой на сложные “карантинные обстоятельства в Крыму”.⁸⁶ Только за 1812 г. от различных болезней умерло 13 военнослужащих батальона, а один из солдат во время дежурства, сорвался в пропасть и погиб в районе Камышовой бухты.⁸⁷ В целом же 1813 г., по выражению Сафонова, первого летописца Балаклавского батальона, прошел спокойно⁸⁸. 26-го Апреля 1814 г. с разрешения военного министра структура батальона была доведена до четырех рот. В ее состав поступили, “как прежние выходцы из Архипелага, так и другие Греки, приписавшиеся к батальону”. Как представляется, это решение было принято вовсе не из-за “недостатка нижних чинов” в батальоне. В нем числилось достаточное количество сверхкомплектных офицеров, унтер-офицеров и нижних чинов. А с 1806 г., как мы показали, начался плановый процесс обновления и ротации личного состава. Увольняли

в отставку по представлению батальонного командира по предписанию Инспекторского департамента военного министерства, а зачисляли “на место уволенных и исключенных из баталиона того же числа в отставку нижних чинов”. Так, 1 января 1814 г. в батальон прибыло 38 человек: 1 подпоручик (Аргирий Дракопуло) и 37 рядовых, а убыло 45 унтер-офицеров и 25 рядовых.⁸⁹ В следующем, 1815 г., список Балаклавского Греческого пехотного батальона пополнился еще 3 офицерами и 25 рядовыми, а убыло 5 унтер-офицеров и 14 рядовых.⁹⁰

Основная причина формирования четвертой роты, как мы полагаем, была связана с попыткой военных и гражданских властей Новороссии решить судьбу одесских греков. Еще в 1806 г. дюк Ришелье полагал “лучшим и полезным” присоединить Одесский батальон к Балаклавскому, но с началом активной фазы русско-турецкой войны, в которой участвовали одесситы, этот вопрос отошел на задний план. К 1814 г. ситуация с Одесским греческим пехотным батальоном обострилась. За семь лет службы на Дунайской флотилии при крепости Килии, где военнослужащие батальона тянули ляжку на брандвахтенных постах, его численность сократилась вдвое. Вынужденное бездействие и плохие климатические условия (болотистая местность и т. п.) оказывали деморализующее воздействие на нижних чинов. Только за год в Измаильском морском лазарете от “горячки, цынготной, венерической” болезней умерло 9 рядовых и унтер-офицеров, участились и случаи дезертирства: с февраля 1813 по август 1813 г. из батальона сбежало 14 человек, а в первой половине 1814 г. еще два унтер-офицера.⁹¹ Батальон таял на глазах. От 165 нижних чинов, состоящих на службе в 1807 г., в 1814 г. осталось только 39 унтер-офицеров и 41 рядовых. Таким образом, на одного офицера в батальоне приходилось всего четверо рядовых. Понимая неизбежность распада этой воинской части, герцог Ришелье инициировал перевод в Балаклаву наиболее дееспособных офицеров. Например, в 1813 г. в Балаклавский пехотный батальон по его решению были переведены подпоручик Дмитрий Егоров, “из греческой нации города Константинополя”, выпускник Корпуса чужестранных единоверцев и его сослуживцы подпоручики Афанасий Маларов и Михайла Мавромихали.⁹² Логическим завершением этого процесса стал указ об окончательном расформировании Одесского греческого пехотного батальона в 1819 г. по причине того, что “имея весьма малое количество нижних чинов, не приносит для службы никакой пользы”, и присоединении его бывших военнослужащих к Балаклавскому пехотному батальону.⁹³

Еще одной вехой в истории Балаклавского батальона в первой четверти XIX в. стал приезд в Крым в 1818 г. императора Александра I. Новый начальник Новороссийского края граф Ланжерон представил записку о нуждах батальона. С самим батальоном царь непосредственно

ознакомился в Бахичасарае, где бравые балаклавцы содержали караулы. Вскоре последовал Высочайший указ на имя начальника главного штаба, генерал-адъютанта князя Волконского, в котором предписывалось улучшить содержание батальона “во внимание с одной стороны к военным заслугам, коими батальон сей издавна отличается, а с другой к той пользе, которую он приносит, держа постоянно по берегу Черного моря кордонную стражу на значащем пространстве Крымского полуострова”.⁹⁴ Грекам были отведены дополнительные 14,512 десятины земли, повышено жалование штаб и обер-офицерам, установлено содержание вдовам и малолетним детям умерших военнослужащих, учреждено отделение Военно-сиротской школы для детей офицеров и нижних чинов. Кроме того, царь разрешил грекам заниматься коммерцией.

С этого момента, по словам С. Сафонова, Балаклавский батальон получил свое “законченное устройство и соответствующее назначение”.

Приложение 1.

РГВИА. Ф. 489 Оп.1. Д. 66. Л.2-4

Формулярный Список о Службе и достоинстве Греческого пехотного Баталиона подполковника Феодосия Дмитриева сына Ревелиоти

Генваря 12-го дня 1813 Года

Чин Имя с отчеством и прозванием:

Подполковник; Баталионный командир

Феодосий Дмитриев сын Ревелиоти

Сколько от роду лет

48

Из какого состояния будет из дворян в которых губерниях и уездах сколько имеет мужского пола душ крестьян:

Острова Мореи из дворян

В службу вступил и в оной какими чинами происходил и когда:

Чины

В службу прапорщиком 787 Октября 20 в Средиземном море с Гребной флотилии

Порутчиком 791 Мая 20 791

Капитаном 797 Генваря 31 Из оной по переводу поступил в сей Баталион с награждением Капитанского чина

Маиором 808 августа 27 В сем баталионе

Подполковником 812 февраля 10

Во время службы находился в походах и делах против неприятеля где и когда был:

Находясь в команде Командира флотилии Г-на полковника Ламбро Качони на судне Минерпа сперва в Архипелаге во время прошедшей с Портою Оттоманской войны, 788 Июля 13 го в сражении с турецким судном под островом Занте – которое пленили, с августа 20-го в сражении с турецкой флотилией между островами Родос и Спарпафтос 789 го апреля 8-го на том же судне отправился в Средиземное море Мая 6-го в сражении с турецким

флотом под островом Тино, Октября 12-го в сражении с двумя Турецкими Эскадрами под островом Тасом, 790-го года св море с Маяя 6-го и 7-го и числе в сражении с турецким и алжирскими флотами между островами Андрос и Исадора⁹⁵, где получил рану в голову саблею во время абордажа; 807-го года во во время бывших в Крыму военно-политических обстоятельств употреблялся в оныя по препорученностям Г-на адмирала и кавалера Маркиза Детраверсе, и сверх того по повелению г-на Генерал Леитинанта Пущина 1-го имел в распоряжении своем все состоящие по южному берегу Чернаго моря от Севастополя до города Феодосии кардоны и все посты; и напоследок 1810-го года Сентября с 28-го по повелению Брегаднаго Командира 13-й дивизии в Крыму расположенных Генерал Майора Гангеблова отправился с двумя Обер Офицерами и тридцатью тремя человеками нижних военно-служителей Балаклавскаго Греческаго Баталиона на флоте Черноморском. На нем приыввши к анадольским берегам под город Платан где по распределению сухопутных войск бывших на флоте для десанта Г-ном Генерал Майором Панчулидзевым 1-м по поручению коего Октября 17-го дня отправился с препорученным отрядом для десанта гребными судами на анадольский берег к Платану, где с всевозможною поспешностию сошедши на берег выгнал неприятеля из закрытых кустарниками скрытных лажементов, и поражая онаго невзирая на превосходную силу коего было более четырех тысяч человек, напал на неприятельскую батарею из трех пушек состоящую, сбил с оной неприятеля при нападении **(и овладев оную)** на оную заклепал(и) пушки, при взятии которой батареи ранен двумя пулями в правый бок и одною в правую руку, потом возвратившись с флотом в Севастополь 29-го Октября и прибыл к Баталиону.

Российской грамотой читать и писать и другие науки знает ли:

Грамоте по российски и гречески читать и писать и часть арифметики знает

В домовых отпуска был ли и когда именно на какое время и какого срока:

Не был

В штрафах был по суду или без суда за что именно и когда:

Не был

Холост или женат имеет ли детей:

У него жена Анна Мария 31-го года дочери Елена 10 Аспасия 3-х

В комплекте или сверхкомплекта при баталионе или в отлучке где именно по чему повелению и с какого года находится:

В комплекте при баталионе и налицо.

Приложение 2.

РГВИА. Ф. 395. Оп. 136. Д. 294. Л.7-10.

“Об увольнении от службы за ранами Командира Балаклавского греческого пехотного баталиона, Генерал Майора Ревелиоти с следующими ему по положению наградами; о пожаловании сверх того земли 1800 десятин, и о назначении на сею место Командиром того баталиона Майора Качиони”

23 октября 1830 г. № 83407

По III Отделению Инспекторского Департамента Главного Штаба Его Императорского Величества.

Генерал Маиор Ревелиоти из дворян Полуострова Мореи Города Триполици, состоит в вечном России подданстве, в службу вступил:

Прапорщиком	787 Октября 20	В Средиземном море в Гребной флотилии
Порутчиком	791 Маия _	
Капитаном с переводом	797 Генваря 31	В Балаклавском Греческом пехотном баталионе
Маиором	808 Августа 27	
Баталионным командиром	809 Ноября 22	
Попдолковником	812 Февраля 10	
Полковником	818 Маия 18	
Генерал Маиором	829 Июня 25	

Всего в службе и в офицерских чинах состоит 42 года и 11 ½ месяцев.

В настоящем чине Генерал Маиора 1 год и 3 ½ месяцев.

Был в походах в 787, 789, 790, 807 и 810 противу турок; в 790 ранен в голову саблею, и в 810 двумя пулями в правый бок и получил контузию пулею в левую руку.

В штрафах и под судом не был.

К повышению аттестуется достойным.

От роду ему 65 лет.

Имеет ордена св.Георгрия 4-го Класа, св. Владимира 4 степени и Св. Анны 2-й степени с алмазами, пожалованные ему первые двое за выслугу лет и последний за отличное усердие по службе, сверх сего в 1810 году пожаловано на лечение ран 1000 руб.

Окладнаго жалованья получает по 1800 руб. и столовых по 500 руб. в год. Справка по Уставу 6-го декабря 1827 года воинские Генерал маиоры, получающие сверх жалования столовые деньги и прослужившие более 35 лет получают в пенсион полный оклад 2-го разряда т.есть по 3/т. руб. в год. Высочайшим повелением в августе 1829 года назначено: всем тем увольняемым от службы Генералам и Штаб офицерам, как пользовались на службе жалованием и столовыми деньгами и имеют право на пенсии, определенные в расписании при уставе изданном, но по их жалованье и столовые деньги на службе составляют менее окладов значущихся по тому расписанию, давать пенсии не по расписанию, а по мере оклада и жалования и столовых денег производимых каждому.

На сем основании Генерал маиору Ревелиоти, при увольнении от службы, следует пенсия по 2300 в год и мундир о награждении же его испрашиваемую землю представляется на благоусмотрение.

Дежурный Генерал (подпись неразборчива).

¹ Бороздна Иван. Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма (письма в стихах). – М., 1837. – С. 174.

² “...Россия пользовалась греками почти каждый раз, когда возникали осложнения и войны с Турцией, – подытоживал автор статьи в многотомной энциклопедии “История русской армии и флота”. – Подстрекаемые и соблазняемые нашими агентами, игравшими на единоверии и обещаниях политической свободы, греки каждый раз приходили России на помощь, своими восстаниями оттягивали на себя значительную часть турецких сил, но по окончанию русско-турецких войн на их головы обрушивалось жестокое мщение турок” // Н. Д. Каллистов. Греческий вопрос, как наследие, доставшееся императору Николаю I от предыдущего царствования // История русской армии и флота: Том IX. Типолитография т-ва “Владимир Чичерин”. – М., 1913. – С. 180–181.

³ Занятие Балаклавы // Кондараки В. Х. История Крымской войны с частными эпизодами. – М., 1883. – С. 6–8.

⁴ Занятие Балаклавы // Кондараки В. Х. История Крымской войны с частными эпизодами. – М., 1883. – Там же.

⁵ Первые подразделения были созданы на базе одноименной племенной группировки арабского племени кабиллов. – Автор.

⁶ “Сведения об арнаутах и албанцах, т. е. греках-переселенцах, ныне Балаклавском греческом батальоне, были доставлены ст. сов. Фабру от Г. М. Ревелиоти, бывшего их командиром” // Скальковский А. История Новороссийского края 1730–1823. Часть 1. С 1731-го по 1796-й. – Одесса, 1836. – С. 255.

⁷ № 14.284. – Марта 28. Именно, данный Генералу Графу Орлову. “О дозволении служившим во флоте под предводительством его Грекам поселиться в городах Керчи и Еникалп с предоставлением им особых выгод” // **Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – Том XX. 1775–1780 гг.** – СПб., 1830. – С. 101–104.

⁸ Там же. – С. 126–127.

⁹ № 15.929. – февраля 10. – “О устройстве новых укреплений по границам Екатеринославской губернии” // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – Том XXII. 1784–1788 гг. – СПб., 1830. – С. 22.

¹⁰ № 14.901. – Августа 3. Высочайше утвержденный доклад Президента Военной Коллегии Князя Потемкина. “О сформировании одного пехотного Греческого полка из Албанского войска” // Там же. – С. 855.

¹¹ Ордера князя Потемкина. 1786 г. (Продолжение) // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далее – ИТУАК). – Том 4. – Симферополь, 1897. – С. 6–7.

¹² Там же. – С. 22.

¹³ Об ордерах князя Потемкина и графа Зубова, хранящихся в архиве Таврического губернского правления (1784–1796) // ИТАУК. – Том 3 (1897 [II]). – С. 20–21; По ведомости, поданной Чапони Потемкину, в Албанском войске 69 человек были из “малороссиян, гусар и крымских греков”.

¹⁴ “Армия императрицы Екатерины II более беспорядочная толпа, нежели правильно устроенное войско. Процветает масса злоупотреблений, вкравшихся во все отрасли управления войсками. Большинство высших генералов постоянно живут в столице, оставивших войска на свои штабы. Многие офицеры постоянно живут в своих имениях, отдавая за это свое жалованье своим командирам. Солдаты, знающие ремесла постоянно живут

и работают в именах своих начальников. Я насчитал до 50 тысяч таких отсутствующих солдат. В Лейб-гвардии Преображенском полку состоит 8 полковников, 26 подполковников и 6 тысяч унтер-офицеров дворян на 3 с половиной тысячи рядовых. Но каждый день в полку я вижу только одного майора, несколько писарей” // Записки генерала Н. А. Саблукова о временах императора Павла и о кончине этого государя. Николай Александрович Саблуков, Фонд “Преображение”. – М., 2002. – С. 115.

¹⁵ Чечулин Н. Д. Очерки по истории финансов в царствование Екатерины II. – СПб., 1906. – С. 313, 344–374.

¹⁶ 18.227. – Октября 29. Именной, данный Генералу от Инфантерии Графу Каховскому. – О наделении служащих в Греческом полку землями, лежащими по берегу моря, и о бытии ими военными поселянами // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XLIII. Часть 1. Книга штатов 1797 год. Отделение первое. – СПб., 1830. – С. 785.

¹⁷ 17.774. – Генваря 30. Именной, данный Президенту Военной Коллегии. О принятии поселенного в Таврии Греческого полка в ведомство Военной Коллегии, и о именовании онаго Греческим баталионом // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XXIV. 6 ноября 1796–1798 гг. – СПб., 1830. – С. 312.

¹⁸ К № 17.915. – Апреля 13. – Именной, объявленный Военной Коллегии, Президентом оной. – О воспоследовании Высочайшего утверждения на положение Греческого пехотного баталиона // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XLIII. Часть 1. Книга штатов 1797 год. Отделение первое. – СПб., 1830. – С. 20–21; См. также: № 17.915. – 13 Апреля – О воспоследовании Высочайшего утверждения на положение Греческого пехотного баталиона // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XXIV. 6 ноября 1796–1798 гг. – С. 790.

¹⁹ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XLIII. Часть 1. Книга штатов 1797 год. Отделение первое. – СПб., 1830. – С. 785.

²⁰ Кибовский А. В., Леонов О. Г. 300 лет российской морской пехоте. – М., 2007. – Т. I (1705–1855). – С. 88–108.

²¹ В десантных операциях в Средиземном море во время Адриатических походов адмирала Сенявина активное участие принимали сулиты, переселившиеся на о-в Корфу и составившие Албанское войско. В 1807 г. с согласия русского правительства они перешли на службу к Франции, с “условием не быть употребленными против России” // Военно-энциклопедический лексикон. Часть первая. – СПб., 1837. – С. 224.

²² Бутурлин Дмитрий Петрович. Картина войн России с Турцией в царствования императрицы Екатерины II и императора Александра I. Часть первая. Издательство: Тип. Императорского Воспитат. Дома. – СПб., 1829. – С. 126–128; Михайловский-Данилевский, Александр Иванович Описание турецкой войны в царствование императора Александра с 1806 по 1812 год. – СПб.: Типография штаба отдельного корпуса внутренней стражи, 1843. – С. 126–132; Петров Андрей Николаевич. Война России с Турцией 1806-1812 гг. Том I. – Издательство: Военная Тип. – СПб., 1885. – С. 232–234; Савваитов Павел Иванович. Взятие Анапы эскадрой Черноморского флота, под командою контр-адмирала С. А. Пустошкина в 1807 году. Издательство: Тип. Военно-Учебных Заведений. – СПб., 1851.

²³ Михайловский-Данилевский А. И. Описание турецкой войны в царствование императора Александра с 1806 до 1812 года. Ч. 1. – СПб.: Тип. штаба отд. корпуса внутр. стражи, 1843. – С. 88–92.

²⁴ “Именные и формулярные списки офицеров и солдат Балаклавского греческого пехотного батальона за 1812 г.”. 1 января 1813г. // РГВИА, ф. 489 (Т.1. ч. 1), оп. 1, д. 66, л. 93.

²⁵ Там же, л. 115.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, л. 104 об.

²⁸ Там же, л. 106 об.

²⁹ РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 68, л. 134 об.–135.

³⁰ Казачьи войска. Издательство: Тип. В. Д. Смирнова. – СПб., 1912. – С. 23–24.

³¹ Семен Егорович Гангеблов (24.5.1757–17.2.1827), генерал-майор, шеф 13-го егерского полка (ставшего с 8 марта 1800 12-м егерским полком). В 1807 участвовал в боях с горцами на Кавказе, в 1810 – в неудачной десантной операции под Трапезундом.

³² Там же. – С. 126–132; Петров А. Н. Война России с Турцией 1806–1812 гг. Том III. – СПб., 1887. – С. 232–234.

³³ Формулярный список о службе и достоинстве командира Балаклавского Греческого пехотного полка подполковника Феодосия Дмитриева сына Ревелиоти // РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 66, л. 2–4.

³⁴ Теохариди Т. Ю. Греческая военная колонизация на юге Украины // Греки и Россия в XVIII–XIX вв. – СПб., 2007. – С. 179–183.

³⁵ Послужной список Одесского Греческого пехотного батальона о службе и достоинстве командующего оным батальоном Майора За вторую половину 1813 года // РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 68, 1814, л. 2–3 об.

³⁶ РГВИА, ф. 395, оп. 136, д. 294, л. 3 об.

³⁷ Андрей Семёнович Фенш (Феньш, Феншоу, англ. Fenshaw) (1757–1828) – российский генерал, участник русско-турецкой и русско-шведской войн. С 4 марта 1804 года по 20 ноября 1807 года был феодосийским градоначальником.

³⁸ Петров Андрей Николаевич. Война России с Турцией 1806–1812 гг. Том I. Военная Тип. – СПб., 1885. – С. 326–330.

³⁹ Выписка из журнала Комитет министров 2 февраля 1810 года // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. Том XXXI. Приложение. – СПб., 1830. – С. 3–4.

⁴⁰ Скальковский А. А. Торговая промышленность в Новороссийском крае. – СПб., 1851. – С. 10.

⁴¹ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Истории Новороссийского Края 1730–1823. Часть 2. – Одесса, 1836. – С. 173–175.

⁴² А. Скальковский. Торговая промышленность в Новороссийском крае. – С. 20–21.

⁴³ Бороздна Иван. Поэтические очерки Украины, Одессы и Крыма (письма в стихах). – М., 1837. – С. 212.

⁴⁴ Сумароков, Павел. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. – М., 1800. – С. 111–112.

⁴⁵ “Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба”. Том 11, часть 2. 1849. – С. 110–111; Согласно ведомости Новорос-

сийской казенной палаты от 18 августа 1802 г. “в местечке Балаклаве греческого войска окладом не обложенных по силе дарованных им привилегий” насчитывалось 995 душ // Лашков Ф.Ф. К вопросу о населении Таврической губернии в начале XIX в. Столетия // ИТУАК, № 53. – Симферополь, 1916. – С. 168–172. Поэтому сложно поверить в рассказ адъютанта Ришелье графа Рошешуара, проводившего вместе со своим начальником осенью 1811 г. инспекторский смотр Балаклавского батальона, о численности подразделения в 1100 человек. Греки, по словам графа, показали себя во время смотра и маневров с лучшей стороны: “по нашему настоянию командир батальона сделал примерный приступ и взял крепость” // *Rochechouart L. Souvenirs sur la Revolution, l’Empire et la Restauration par le general comte de Rochechouart.* – Paris, 1933. – P. 166, 167. Пер. с фр. Д. И. Горшкова, 2006 г. // Военно-исторический журнал, № 8, 2008; также *Рошешуар Л.-Г.* Из воспоминаний графа Рошешуара. Извлечения // Русский архив, 1890. – Кн. 1. – Вып. 4. – С. 473–500.

⁴⁶ Балаклава // Городские поселения в Российской империи. – Т. 4. – СПб., 1864. – С. 723.

⁴⁷ Командир батальона также выполнял функции и полицейского начальства. Для соблюдения порядка в городе командиром батальона по очереди назначался один из офицеров, “дежурный по батальону”. Определенными элементами демократизма, издавна присущими греческому социуму, были институт “выборных” из числа наиболее авторитетных военных поселян и суд старейшин, решавших спорные вопросы гражданского населения.

⁴⁸ Медицинское свидетельство подписано штаб-лекарем П. Вебокозовым: “Нашли 1 на передней части головы рану, прошедшую от удара саблею и 2 две раны на правом боку пулею, из коих одна на вылет; как от ран слаб, так равно и от старости”. Ревелиоти в своем прошении отмечал, что первый раз он был ранен во время во время abordажа турецкого судна в 8 мая 1790 г. // РГВИА, ф. 395, д. 537, л. 5.

⁴⁹ *Гериков Г. В.* Продолжение путевых записок по многим российским губерниям 1820 и начала 1821 года. – СПб., 1830. – С. 31–33.

⁵⁰ По воспоминаниям Шишкиной, во время обеда у командира батальона М. Манто они ели “какую-то зелень с оранжевыми семенами, похожую на самую нежную капусту, и вкусных морских ершей: сами они невелики, но с преобладающими головами” // Олимпиада Петровна Шишкина. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. – Том I. – М., 1848. – С. 175–177.

⁵¹ Ришелье Арман Эммануэль дю Плесси (1766–1822), в 1805–1814 гг. ген.-губернатор Новороссии, содействовал освоению края и развитию Одессы. В указанный период являлся еще Херсонским военным губернатором.

⁵² № 24413 а. 9 ноября 1810 г. – “Об обращении Греческий Одесского и Балаклавского баталионов в военные поселения” // **Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. – Том XXXI. Приложение.** – СПб., 1830. – С. 2–4.

⁵³ Албанские войска в России // **Военный энциклопедический лексикон.** – Том I. – СПб., 1852. – С. 217.

⁵⁴ РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 65, л. 2.

⁵⁵ Майор Христо Кирико руководил батальоном с 19 марта 1803 г. по ноябрь 1809, вплоть до “дня увольнения в отечество” // ЗООИД, Том первый. – Одесса, 1844. – С. 238.

⁵⁶ “Формулярный список о службе и достоинстве Балаклавского греческого пехотного баталиона капитана, штабс-капитана и аудитора титулярного советника. Генваря 8-го дня 1812 года” // ф. 489, оп. 1, д. 66, л. 5 об.–6.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ “Формулярный список о службе и достоинстве Балаклавского греческого пехотного баталиона капитана, штабс-капитана и аудитора титулярного советника. Генваря 8-го дня 1812 года” // РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 66, л. 13.

⁶⁰ Формулярный список о службе и достоинстве Балаклавского Греческого пехотного баталиона поручиков // РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 66, л. 9.

⁶¹ “У него жена Мария 34, сыны Афанасий, 21 в сем баталионе на службе, Михайла 10, Спиро 7, Костандин 5, дочери Зоица 19, Панаиота 14, Елена 2 лет” // Формулярный список о службе и достоинстве Балаклавского Греческого пехотного баталиона поручиков за 1815-й год. Генваря 1 дня 1816 года // РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 68, л. 131.

⁶² Там же, л. 131 об.–132.

⁶³ Формулярный список о службе и достоинстве Балаклавского Греческого пехотного батальона поручиков за 1815-й год // РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 68, л. 130 об.–131.

⁶⁴ Там же, л. 110.

⁶⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том XI. Ч.2. Таврическая губерния. – СПб., 1849. – С. 38–39.

⁶⁶ РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 65, л. 39.

⁶⁷ Краткий именной список по алфавиту Балаклавского Греческого пехотного баталиона нижним чинам за 1812-й год. Генваря 1 дня 1813 года // РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 66, л. 20 об.

⁶⁸ Там же, л. 18 об.

⁶⁹ Формулярный список о службе и достоинстве Балаклавского Греческого пехотного баталиона поручиков // РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 66, л. 8.

⁷⁰ Там же, л. 52.

⁷¹ Там же, л. 3 об.–4.

⁷² *Шавшин В.* Балаклава. – Симферополь, 1994. – С. 20.

⁷³ Генерал-майор Феодосий Ревелиоти был командиром Балаклавского пехотного батальона с 20.10.1809 г. по 3.02.1831 г. // С. Сафонов. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы // ЗООИД. – Т. 1. – Одесса, 1844. – С. 238; Согласно формулярным спискам, Ревелиоти был назначен батальонным командиром не в октябре, а ноябре 1809 г. – автор.

⁷⁴ С. Сафонов. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы // ЗООИД. – Т. 1. – Одесса, 1844. – С. 230.

⁷⁵ Шишкина Олимпиада // Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. – Том 1. – СПб., 1848. – С. 168–169.

⁷⁶ *Маркевич А. И.* К столетию Отечественной войны. Таврическая губерния в связи с эпохой 1806–1814 годов. Исторический очерк. ИТУАК. – Том 49. – Симферополь, 1913. – С. 82.

⁷⁷ Там же. – С. 75.

⁷⁸ *Скальковский А.* Хронологическое обозрение Истории Новороссийского Края 1730–1823. – Часть 2. – Одесса, 1836. – С. 227–230.

⁷⁹ *Маркевич А.* К столетию Отечественной войны. Таврическая губерния в связи с эпохой 1806–1814 годов. Исторический очерк (по архивным мате-

риалам) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Том 49. – Симферополь, 1913. – С. 73–74.

⁸⁰ Прощение жителей Мухулдурской волости Таврическому губернатору // Там же. – С. 81–82.

⁸¹ *Маркевич А.* К столетию Отечественной войны. Таврическая губерния в связи с эпохой 1806–1814 годов. Исторический очерк (по архивным материалам) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Том 49. – Симферополь, 1913. – С. 75.

⁸² Там же. – С. 77.

⁸³ Там же. – С. 80.

⁸⁴ *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823. – Часть II. С 1796 по 1823. Одесса, 1838. – С. 221.

⁸⁵ *С. Сафонов.* Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы // ЗООИД. – Т. 1. – Одесса, 1844. – С. 230–231.

⁸⁶ РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 66, л. 126.

⁸⁷ Там же, л. 125.

⁸⁸ *С. Сафонов.* – С. 232.

⁸⁹ РГВИА, ф. 489, оп. 1, д. 68, л. 120–122.

⁹⁰ Там же, л. 150 об.

⁹¹ Там же, л. 64–64 об.

⁹² Там же, л. 133 об.–134.

⁹³ 27.812. – Мая 24. О присоединении офицеров и нижних чинов Одесского Греческого баталиона к Балаклавскому пехотному баталиону // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. – Том XXXVI. 1819 г. – СПб., 1830. – С. 203.

⁹⁴ № 27.507 – августа 25 – “Об улучшении содержания Балаклавского греческого пехотного баталиона” // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг., Том XXXV. 1818 г. – СПб., 1830. – С. 545–546.

⁹⁵ Ипадора – предположительно, это мыс Кафиреас или Каво д’ Оро (остров Эвбея). – Автор.

УДК 930.25:82-6

К. І. КЛИМОВА*

“Я ЧАСТО ДУМАЮ О ВАШИХ ПИСЬМАХ...”
(до історії епістолярної спадщини
Володимира Миколайовича Автократова)

Вперше публікуються приватні листи видатного архівіста-теоретика Володимира Миколайовича Автократова, написані незадовго до його смерті (вересень 1991 р. – жовтень 1992 р.).

Ключові слова: В. М. Автократов; епістолярна спадщина; архівні фонди; наукові проекти; персоналії.

“Буду рад піддержувати с Вами переписку...” В епоху інформаційних технологій, коли епістолярний жанр відходить у небуття, усвідомлюється важливість традиційного приватного листування як способу спілкування між людьми та важливого історичного джерела. Побутування, збереження та зосередження листів в архівах, музеях, бібліотеках, приватних колекціях, а відтак становлення і розвиток епістолярної археографії, епістолярного джерелознавства та епістолології завдячують відсутності комп’ютерів, смартфонів, мережі Internet.

Епістолярне спілкування в науковому середовищі – явище традиційне і поширене. Листи, як і щоденникові записки, мемуари, наукові твори вчених є невичерпним джерелом для дослідження їхнього життя, творчості, оцінки наукового доробку. Саме тому в едиційній практиці археографів спостерігаємо сталий інтерес до видання такого виду “індивідуальних текстів” як листи. Історичні та літературні журнали публікують листування вчених, видаються збірки листів, серії епістолярних джерел. Більшість листів, що вводяться до наукового обігу, зберігаються в державних сховищах (архівах, музеях, бібліотеках). Значна частина приватного листування вчених потрапила до *приватних колекцій* і зберігається у адресатів або їх нащадків. Це *найбільш вразливий сегмент епістолярних пам’яток*. Якщо з часом вони не надходять до

---

* *Климова Катерина Іванівна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління КНУКіМ.

державних сховищ або не будуть введені до наукового обігу, виникає загроза втрати важливого інформаційного пласта.

В особовому архівному фонді видатного історика, теоретика-архівіста доктора історичних наук, професора Володимира Миколайовича Автократова (1922–1992) (ф. 10018 у Державному архіві Російської Федерації) серед рукописів наукових праць, біографічних документів, фотографій, зібраних архівних матеріалів відклалися листи видатних вчених історичної науки та маловідомих широкому загалу дослідників – краєзнавців, музейних працівників, архівістів¹. Факт листування В. Автократова з науковцями-початківцями свідчить про те, що Володимир Миколайович “всегда стремился поддержать любое талантливое начинание”². Об’єднувала Вченого та його кореспондентів, за влучною оцінкою відомого українського історика, професора Миколи Павловича Ковальського, близькість “по духу, интеллекту и какой-то исключительной симпатичности, обаянию”³.

“Самая большая радость для меня – ваши письма...” Особливу цінність в епістолярній спадщині В. Автократова мають його листи (близько 250) до батьків за 1942–1945 рр. Усвідомлюючи важливість актуалізації приватних листів Володимира Миколайовича, що дає можливість розширити наше уявлення про його особистість, формування та розвиток світогляду, манеру мислення та оцінки подій, московські архівісти Юрій Борисович Живцов та Микола Степанович Зелов здійснили першу публікацію вісімнадцяти листів Володимира Миколайовича воєнного періоду⁴.

Більшість листів Вченого залишилася, і це цілком природньо, за межами його особового архівного фонду. Широка географія кореспондентів (Дніпропетровськ, Кіровоград, Київ, Ленінград, Москва, Омськ, Свердловськ, Твер) та невідома доля більшості листів ускладнюють чи навіть унеможливають публікацію *всієї епістолярної спадщини Володимира Миколайовича Автократова*.

Листи зрілого Вченого, безперечно, мають винятковий інтерес. Крім наукової проблематики (історичне джерелознавство, архівна термінологія, рецензування праць, обговорення дисертаційних досліджень, перспективи розроблення наукових тем, наукові методи дослідження та ін.), листування містить важливу інформацію про власні уподобання Вченого, сферу його зацікавлень поза професійною діяльністю, оцінку подій, характеристику персоналій.

“Рассказывайте мне о себе, о науке, об исторических источниках...” У листах, що презентує ця публікація, Автор виступає не лише як вчений-теоретик з оригінальним мисленням, а й як звичайна людина з усіма її проблемами, власними оцінками навколишнього світу. Як свідчать епістолярні джерела, особливо загострене сприйняття подій, вчинків людей відзначено в переломні періоди історії країни або пере-

ломні моменти життя самої людини. Саме ці дві складові притаманні зазначеному періоду епістолярного спілкування (осінь 1991 р. – осінь 1992 р.): розпад СРСР, економічна криза, з одного боку, з іншого, – швидкоплинна невиліковна хвороба Вченого, крах грандіозних планів і наукових перспектив.

Сім листів В. М. Автократова дають можливість зазирнути в утаємничений світ Автора, зрозуміти внутрішні мотивації його творчості (“*пришлось (по велению сердца) заняться работой*” (№ 3)*), наукових інтересів, розкрити риси його характеру (природжений інтелігент, тонкий психолог, відповідальний, мудрий, тактовний, делікатний, щирий, уважний – список позитивних рис Володимира Миколайовича можна довго продовжувати). Таким він постає в моїй уяві, завдячуючи лише епістолярному спілкуванню.

“Виноват в своем промедлении ответа...” Володимир Миколайович добре засвоїв “старую честную привычку отвечать на письма немедленно”⁵, про що свідчить періодичність перших п’яти листів. Прогресуюча хвороба, а відтак фізичний і моральний стан, не давали йому можливості вчасно відповідати на листи, що викликало у нього переживання: “*несколько недель просыпаюсь с мыслью, что сегодня надо написать Вам письмо. Но состояние слабости, размытости мешало этому* (№ 7).

“Меня мучает незнание...” “Спрага” до знань – характерна риса справжнього Науковця, до категорії яких належав В. Автократов. Сократівське “Я знаю, що нічого не знаю” співзвучне з Автократівськими: “*мучает незнание как возникли Евангелия, незнание их первоистории*” (№ 6), “*Рад фалеристике (здесь у меня пробелы большие)*” (№ 6). А чого вартє зізнання, що під впливом докорів однієї дами (“*чьим мнением я дорожил*”) стосовно недостатніх знань в галузі живопису “я отложил начатую докторскую диссертацию [тут і далі підкреслення наші – К. К.], прочитал несколько популярных книжек об импрессионистах, дошел до постимпрессионистов. Стал читать более серьезные работы” (№ 5). Опрацювавши майже всі томи академічної праці “Всеобщая история искусств”, Володимир Миколайович міг аналізувати творчість великих італійських, іспанських, фламандських, французьких художників і навіть виявляти анахронізми у зіставленні полотен і подій у фільмі Luciano Salce про відомого іспанського художника Ель-Греко (фільм “El Greco” знятий 1966 р. і продубльований на кіностудії “Мосфильм”, 1971 р.).

“Насколько репрезентативна источниковая база...” Як високопрофесійний історик, Володимир Миколайович піклувався про джерельну базу історичних досліджень. Саме тому, захопившись пошука-

---

* Тут і далі посилання на номери листів, тексти яких публікуються.

ми та аналізом архівних джерел, він *“задержал защиту кандидатской диссертации на несколько лет. Можно было защищать, базирясь на меньшем объеме документов”* (№ 4). Плідна евристична практика Вченого продукувала теоретичні рефлексії. Формувалася оригінальна система поглядів В. М. Автократова, належним чином оцінена архівістами⁶.

“Чувствуется рука зрелого исследователя...” Бажання підтримувати дослідника-початківця, почуття такту до останнього – риса зрілого Науковця, який сам торував нелегкий шлях у науці. Ось така підтримка знаних метрів стимулює до активних пошуків та аналізу джерельної бази дослідження. Безперечно, підготовка та публікація у 1995 р. довідкового видання про колекцію П. П. Потоцького* здійснена, у тому числі, під впливом схвальних оцінок Володимира Миколайовича. Вражає маленька деталь: повідомляючи про існування відомих йому архівних документів, дотичних до теми моїх досліджень, або висловлюючи зауваження до наукової роботи, В. Автократов тактовно запитував чи радив: *“Вы уже знаете об этом?”* (№ 1), *“Вы, наверное, знаете уже про этот фонд”* (№ 6), *“Или я ошибаюсь?”* (№ 7), *“...почему Вы “внезапно оставили тему Потоцкого (не диссертательна?)”* (№ 6), *“Было бы неправильно оставить это “при себе” [напрацювання про долю колекції П. Потоцького]”* (№ 3).

“Ответственность руководителя большая...” У процесі роботи над дисертаційним дослідженням з історії Київського відділу імператорського Російського військово-історичного товариства, не маючи за плечима школи справжніх наукових керівників (яким, наприклад, для Автократова в МДІАІ був доктор історичних наук, професор, Олександр Гнатович Андрєєв), я зверталася до Володимира Миколайовича з проханням стати моїм науковим керівником. Усвідомлюючи свій фізичний стан (*“Силы убывают”*, *“Работоспособность низкая”*, № 7), *“великодушно”* просив вибачення, нагадуючи про відповідальність керівника.

“Содержание переживаемых ощущений – больное состояние и печаль...” Як мудра людина і справжній патріот, Володимир Миколайович болісно переживав події на зламі епох: розпад СРСР (*“современная смута”*, № 5), міжетнічні конфлікти на Балканах, початок Боснійської війни (*“На душе тоска. Что происходит... в православных землях Югославии... Радио выключаю, телевизор почти не смотрю”*, № 6). У листах йдеться й про економічну кризу початку 1990-х. Молодому поколінню, народженому саме у ті кризові роки, важко буде збагнути, як відомий у світі вчений отримував *“табачные талоны”* або вимінював останні за брусок мила (№ 3) та як у поважному шпиталі МВС *“вечерами кипятили чай в палате (в стеклянных банках)”* (№ 5).

---

* Інформація про персоналії подається у коментарях до листів В. М. Автократова.

“*Не удалось написать задуманного...*” Перспективні плани наукових досліджень, про які йшлося у першому листі (у новому жанрі документальної розповіді написати працю про життя та діяльність воєнного історика й архівіста Георгія Соломоновича Габаєва), втілити не вдалося. Незавершеним залишилося й дослідження, в якому В. Автократов намагався переосмислити розвиток архівної справи в Росії після 1918 р.

Прочитання текстів листів В. М. Автократова переконає читача у багатогранності таланту Вченого та неординарній постаті цієї Людини.

* * *

Крім листів В. М. Автократова, у публікацію включено лист Марії Ігорівни з повідомленням про останні дні життя Володимира Миколайовича і його смерть.

Листи №№1–3, 5 написані на аркушах формату А4; листи №№ 6–7 – на нестандартних аркушах паперу в клітинку. Лист №4 – на поштової листівці, надрукованій 1988 р. до 250-річчя російського архітектора В. І. Баженова. В. М. Автократов звертав увагу на зображення (П. І. Багратіона, М. С. Грушевського) на поштових конвертах листів, надісланих мною і давав коментарі: “*К сожалению, “адекватного” конверта у меня нет*” (№ 1).

Почерк листів розбірливий (свідчить про повагу до адресата). В. М. Автократов згадував в одному із листів про жакливій почерк Г. Габаєва, з анкетною якого довелося працювати, і підкреслював, що “*в такие почерка нужно “вдумываться”*” (№ 5). Розшифровувати слова і фрази, як це робили при публікації листів В. Автократова до батьків, не довелося.

Тексти листів публікуються за автографами у хронологічному порядку їх написання. Збережено правопис оригіналу. Двокрапки у листах – авторські. Скорочення у текстах розкриваємо у квадратних дужках []. Дати листів подаємо в авторському написанні. Редакторська вказівка на дату, при відсутності авторської, подається у квадратних дужках. Фрази, винесені за поля, слова, написані над або під рядком, вносимо до тексту без застережень.

У прикінцевих коментарях подаємо інформацію про персоналії, події, що згадуються у листах, бібліографічні відомості про наукові праці, публікації.

Вступна стаття, підготовка тексту до публікації, коментарі
Катерини Климової

---

¹ Зелов Н. С., Хорхордина Т. И. Классик отечественного архивоведения (обзор личного фонда В. Н. Автократова) // Отечественные архивы. – 1995. – № 6. – С. 10–19.

² В. Н. Автократов: письма военных лет (К 75-летию ученого). Вступительная статья и подготовка текста к публикации Ю. Б. Живцова и Н. С. Зелова // Отечественные архивы. – 1997. – № 4. – С. 49.

³ Зелов Н. С., Хорхордина Т. И. Вказана праця. – С. 18.

⁴ В. Н. Автократов: письма военных лет (К 75-летию ученого) // Отечественные архивы. – 1997. – № 4. – С. 49–61.

⁵ РНБ. ВР, ф. 1001, од. зб. 473, арк. 1.

⁶ Банасюкевич В. Д., Козлов О. Ф., Янковая В. Ф. Владимир Николаевич Автократов (1922–1992) // Археографический ежегодник за 1992 год. – М., 1994. – С. 357–358; Хорхордина Т. И. Открытие В. Н. Автократова // Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001. – С. 5–22; Зелов Н. С. Автократов Владимир Николаевич // Историки России XX века: Биобиблиографический словарь. – Т. 1 (А–Л). – Саратов, 2005. – С. 17.

№ 1

Уважаемая Екатерина Ивановна! Ваше письмо от 16 июля мне переслали из редакции только 6 сентября. Почти все лето я провел в подмосковной деревне; в редакции не бывал.

Прочитав это письмо, я испытал очень приятное чувство. Ощущение радости вызвали уже первые скорописные строки. Когда-то и я владел искусством воспроизводить древний почерк. Однажды для юбилея покойного Виктора Ивановича Шункова¹ (главного редактора “Исторического архива” – журнал, где я тогда работал²) мной было написано скорописью обращение к нему с попытками воспроизвести слог и лексику приказного канцеляриста допетровской эпохи.

Я всегда понимал, что о Габаеве³ мне известно далеко не всё. Спасибо за сведения об А. А. Петровском⁴ и за строки “Тень Висковатова”⁵...

Всего несколько месяцев прошло, как один из сотрудников ВНИИДАД, часто помогающий мне, нашел интересное письмо Габаева (1944 года) писателю генералу А. А. Игнатьеву⁶ (“50 лет в строю”), где отвергается легенда, будто дядя Габаева адмирал Е. И. Алексеев⁷ был незаконнорожденным сыном Александра II. Я прочел это в записках Соколовского⁸ и поверил ему. Обидно. Возникло желание исправить ошибку, вкравшуюся в мою статью, напечатать сообщение об этом и вообще о попытках Габаева и его друга В. А. Афанасьева⁹ получить поддержку Игнатьева. Габаев и Игнатьев учились в Киевском кадетском корпусе¹⁰, знали друг друга. Габаев окончил корпус в 1895 г., а Игнатьев – на год раньше. Постараюсь это сделать, как только позволит время.

Хочется мне сделать нечто большее. Написать новую работу о Габаеве, но в другом жанре: что-то вроде документального повествования. Хотя я никогда так не писал. Не уверен, что получится; поэтому особенно на эту тему не распространяюсь.

Спасибо за мастерскую датировку фотографии¹¹.

Просматривая сегодня свои выписки из архивных материалов, нашел нечто созвучное Вашим интересам.

В ноябре 1918 г. С. Ф. Платонов¹² (возглавлявший тогда Петроградское отделение Главного управления архивным делом – ГУАД) писал управля-

ющому 1-м отделением III секции ЕГАФ¹³ (т. е. Габаеву): в сентябре 1918 г. “на учет, под охрану и попечение Главного управления архивным делом приняты собрания книг, рукописей и коллекция разного рода предметов старины П. П. Потоцкого”¹⁴. Далее сказано, что отношением от 14 ноября Комиссариат по военным делам просил ГУАД дать заключение “насколько находящееся в означенной коллекции старинное оружие как имеющее историко-техническое значение подлежит изъятию из-под действия приказа по ПВО [Петроградского военного округа] № 48 и обязательного постановления Союза коммун Северной области¹⁵ от 12 ноября 1918 г., опубликованных в газ[ете] “Северная коммуна” 13 ноября № 152”. 1-му отделению III секции поручалось обследовать оружие коллекции и дать заключение. Осмотр “историко-техно-этнографического собрания” провел Д. Д. Зуев¹⁶. Его заключение (29.11.18): “боевое значение оружие это имеет самое ничтожное”; собрание Потоцкого не подлежит дроблению (ЦГВИА СССР, ф. 796 (Архив Филиала ЦГВИА в Ленинграде), оп. 1, д. 10, л. 2–4 об.).

Полезна ли Вам эта информация? Надеюсь да. Или Вы уже знаете об этом? Упрекаю себя, что не сделал более обширных выписок.

Спасибо за письмо. Тронут формой обращения¹⁷.

На конверт с портретом Багратиона я, конечно, обратил внимание. К сожалению, “адекватного” конверта у меня нет.

Мне уже много лет. После окончания войны я поступил в Историко-архивный институт. Окончил его в 1951 г. С 1966 г. работаю в ВНИИ документоведения и архивного дела (с момента его создания). Сначала был ученым секретарем, а с 1968 г. – заместителем директора. Минувшим летом перевелся на научную должность. С мая до 21 августа жил почти безвылазно в деревне (уже писал об этом).

Буду рад поддерживать с Вами переписку. Рассказывайте мне о себе, о науке, об исторических источниках...

С добрым пожеланием [*Подпись*]. 11.09.91

Автократов Владимир Николаевич.117465. Москва. Ул. Теплый Стан. Д. 5. Корп. 2. Кв. 122.

В случае надобности позвоните мне. По большей части я теперь работаю дома. Дом[ашний] тел[ефон] 3378873.

Р. S. Напишите мне что-нибудь о Петровском. Я о нем ничего не знаю. [*Подпись*].

---

¹ Шунков Віктор Іванович (1900–1967) – радянський історик, член-кореспондент АН СРСР (1962 р.). У 1955–1960 рр. головний редактор журналу “Історический архив”.

² У 1957–1961 рр. Володимир Миколайович працював відповідальним секретарем журналу “Історический архив”.

³ Габаєв Георгій Соломонович (1877–1956) – воєнний історик (воєнна історія та історіографія, генеалогія військових частин, уніформологія, вексиллологія, історія декабристів), музеєзнавець (засновник музею при лейб-гвардії Саперному батальйоні), архівіст (ініціатор виявлення та збереження архівів військових частин; ввів до наукового обігу фундаментальне поняття архівістики “фондообразователь”).

⁴ Петровський Олександр Олександрович (1901–1984) – київський краєзнавець, воєнний історик, музеєзнавець, колекціонер; підтримував тісні зв'язки з видатними

воєнними істориками Павлом Потоцьким та Георгієм Габаєвим (науковий інтерес має листування Петровського та Габаєва з питань родоводу військових частин, традицій російської армії, уніформології). Серед документів особового архіву О. Петровського зберігається автопортрет Г. С. Габаєва з дарчим написом, датованим 24 листопада 1928 р.: “Дорогому молодому другу Александру Александровичу Петровскому в знак сердечного расположения и глубокой признательности и искренним пожеланием успеха в его научной работе на родной ниве военной истории”. *Див.*: Клімова К. І. Нові матеріали до вивчення воєнної історії Росії XVIII – початку XX ст. з архіву київського воєнного історика О. О. Петровського // Деякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. Тематичний збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 54–62.

⁵ Вісковатов Олександр Васильович (1804–1858) – генерал-майор, російський воєнний історик, упорядник багатотомного видання “Историческое описание одежды и вооружения российских войск” (СПб., 1841–1862. Тт. 1–30). Його праці “Хроника российской армии” (СПб., 1834–1842. Кн. 1–20), “Хроника российской императорской армии” (СПб., 1852. Ч. 1–7), статті в журналах “Северная пчела”, “Сын Отечества” базувалися на великій кількості архівних документів. Два рідкісні гравіровані портрети О. В. Вісковатова зберігаються в Національному музеї історії України: Грл. 1080 (за малюнком Кліндера, 1846 р.), Грл. 1329 (гравюра Клюквіна, 1846).

⁶ Граф Ігнат'єв Олексій Олексійович (1877–1954) – російський і радянський військовий діяч, дипломат, письменник-мемуарист, автор спогадів “Пятьдесят лет в строю”; син київського, подільського і волинського генерал-губернатора (1889–1897) генерал-лейтенанта графа Олексія Павловича Ігнат'єва. У 14 років витримав іспит у 5-й клас Володимирського Київського кадетського корпусу, який закінчив 1894 р.

⁷ Алексеев Євген Іванович (1843–1917) – російський військовий та державний діяч, генерал-ад'ютант, адмірал, намісник на Далекому Сході. В особовому архівному фонді Г. Габаєва (ВР РНБ, ф. 1001) зберігаються фотографії Є. І. Алексеева.

⁸ Соколовський Михайло Костянтинович (1867–1941) – історик (брав участь у виданні “Столетие Военного министерства. 1802–1902”, писав праці з полкової генеалогії, видавав полкові історії та пам'ятки), бібліограф, письменник (друкував воєнні оповідання для підлітків), колекціонер (документи колекції, починаючи з 1690 р., разом із документами особового походження зберігаються в особовому архівному фонді М. К. Соколовського та його дружини Т. О. Соколовської в Російському державному архіві літератури і мистецтва – РГАЛИ, ф. 442, 391 од. зб.); член імператорського Російського воєнно-історичного товариства (секретар “разряда полковых и корабельных историй”, очолюваного П. П. Потоцьким); член “Общества ревнителей истории” (очолював комісію Петроградської старовини). Друкувався під псевдонімами: *М. С., С-ский М.* (*Див.*: Масанов І. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. В 4 т. – М., 1960. – Т. 4. – С. 446), “полковой историк” (Русский инвалид. – 1914. – № 34, 9 февраля. – С. 6).

⁹ Афанасьев Володимир Олександрович (1873–1953) – професор, воєнний історик, музеїст; член імператорського Російського воєнно-історичного товариства, “Кружка ревнителей памяти Отечественной войны 1812 г.”; викладач історії воєнного мистецтва у вищих військових навчальних закладах, працював в Інституті історії АН СРСР, Музеї Червоної Армії і Флоту, Державному історичному музеї. Разом з Г. С. Габаєвим працював над темами про становлення регулярного війська в Росії, про бойові нагороди російської армії, про історичну достовірність роману Л. М. Толстого “Война и мир” з аналізом неточностей стосовно військового побуту епохи (неопубліковані спільні праці зберігаються у Відділі рукописів Російської публічної бібліотеки у фонді Г. С. Габаєва – ф. 1001, №№ 92, 181, 256–274).

¹⁰ Київський кадетський корпус – військовий навчальний заклад Російської імперії, відкритий 1852 р.; з присвоєнням корпусу імені великого князя Володимира Олександровича (сина майбутнього імператора Олександра II та онука імператора Миколи I) став називатися Володимирським Київським кадетським корпусом; проіснував до 1919 р. Випускниками корпусу були відомі військові діячі Ігнат'єв О. О., Духонін М. М., Каменєв С. С., Петров В. М., Кублицький П. С., філософ Бердяєв М. О., історіограф, академік Іконников В. С., художник Дубовський М. Н.

¹¹ Йдеться про датування фото Георгія Габаєва, опублікованого В. М. Автократовим у статті “Жизнь и деятельность военного историка и архивиста Г. С. Габаева (1877–1956)” (журнал “Советские архивы”, 1990, № 1, с. 63; фото датовано так: “1915 ?”). Насправді, фотопортрет можна точно датувати. На ньому зображений Г. Габаєв у формі штабс-капітана (у цьому чині він був до грудня 1915 р.; саме тоді у віці 38 років Г. Габаєв отримав чин полковника) та з орденом Св. Володимира 4-го ступеня з мечами і бантом (нагороду отримав у березні 1915 р.). Отже, хронологічні межі фото – березень–грудень 1915 р. Атрибуція фотопортрета здійснена за архівними документами: РНБ, Відділ рукописів, ф. 1001, од. зб. 10 (“Фотобиография Габаева. Мундирные достижения Г. С. Габаева. Сводка об оружии, мундире, означении чинов и званий, о знаках отличия и памятных. 1888–1918” – автограф з графічними формулярами).

¹² Платонов Сергій Федорович (1860–1933) – історик, професор, академік Російської Академії наук та АН СРСР. З 1918 р. очолював Петроградське відділення Головного управління архівною справою та Археографічну комісію. У 1925–1929 рр. перебував на посадах директорів Пушкінського Дому та Бібліотеки АН СРСР. 1930 р. арештований, помер у засланні в м. Самарі. *Див.: Шмидт С. О. Сергей Федорович Платонов и “Дело Платонова” // Советская историография. XX век. – М., 1996. – С. 215–239.*

¹³ 1-е відділення III секції Єдиного державного архівного фонду. III секція ЄДАФ формувалася у складі двох військових архівів (1-е петроградське і 1-е московське відділення) та військово-морського архіву – 2-е петроградське відділення. *Див.: Автократов В. Н. Жизнь и деятельность военного историка и архивиста Г. С. Габаева (1877–1856) // Советские архивы. – 1990. – № 1. – С. 75 (прим. 53).*

¹⁴ Колекція П. П. Потоцького – одна з найбагатших приватних колекцій; формувалася наприкінці XIX – початку XX ст. відомим колекціонером, російським генералом українського походження Павлом Платоновичем Потоцьким; включала унікальну бібліотеку (17 тис. томів), гравюри (близько 15 тис.), малюнки, картини (близько 300), географічні карти (близько 5 тис.), зброю (близько 40 унікальних зразків), старовинні художні меблі (близько 100 одиниць), фарфор, фаянс, срібні та золоті вироби з дорогоцінним камінням (вагою до 20 пудів – столове і чайне срібло, золоті кишенькові годинники, 90 срібних тарілок з гербами, рідкісні кубки, кружки, чарки, ковші, у тому числі нагородні та ін.), документи з воєнної історії, історії України, фамільний архів українських лівобережних дворян Потоцьких. *Див.: Білокін Сергій. Музей України. Збірка П. Потоцького. Дослідження, матеріали. – К., 2006. – 474 с.; Климова Екатерина. Музей Украины (Собрание П. П. Потоцкого). Часть первая. Указатель архивных материалов и библиографии. – К., 1995. – С. 20–21.*

¹⁵ “Союз коммун Северной области” – обласне об'єднання Рад північних і північно-західних губерній РСФРР, що виникло після переїзду центральних, партійних і радянських органів із Петрограда до Москви; проіснувало з травня 1918 р. до лютого 1919 р.

¹⁶ Зуєв Дмитро Дмитрович (1890–1931) – син генерала від інфантерії Дмитра Петровича Зуєва, випускник Пажеського корпусу; завідував музеєм та архівом лейб-

гвардії Преображенського полку, в якому служив, виявляв архівні документи про участь полку в кампанії 1812 р., збирав документи до історії Першої світової війни; з літа 1918 – завідувач відділу, а через півроку – помічник завідувача 1-го відділення III секції Головархіву. У 1920-і рр. під приводом збирання архівів Туркестанського військового округу кілька років працював у Ташкенті. 1930 р. заарештований і в червні 1931 р. розстріляний. *Див.: Зуев Д. Д. Основатель славного рода // Псков. – 2004. – № 20. – С. 131–139.*

¹⁷ “Господин Автократов!” – такою була форма звернення у моєму першому листі, бо за відсутності потужної інформаційно-пошукової системи у 1991 р. мені не вдалося у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН УРСР (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського) віднайти інформацію про ім’я та ім’я-по батькові Автократова.

№ 2

Здравствуйте, уважаемая Екатерина Ивановна! Прошу прощения за задержку ответа на письмо от 18 вересня. Причина: недомогания. Несколько раз болел.

Благодарю за письмо (очень интересное) и статью о П. П. Потоцком¹, написанную прекрасно. Статья открыла мне очень много. Сначала я прочитал ее без словаря. Основное понял. Но, когда взял в руки словарь (я его получил лет 20 назад из “Научовой думки” – прислали в ответ на почтительную просьбу, в виде исключения; в московских магазинах купить было невозможно), мне захотелось сделать письменный перевод. Оказалось, что это непросто. Потратил (не без удовольствия) день. Удивительное ощущение языковой (корневой) близости и различий, подчас неожиданных. Правда, осталось несколько не до конца понятых деталей. Например, три слова в кавычках “багато осіб мріяли”. Что значит “осіб”? В словаре подходящего слова не нашел.

Вы очень хорошо рассказали мне о А. А. Петровском. Его имя я впервые встретил в описи ф. 1001²; сделал себе отметку, что есть его переписка с Габаевым. Но времени у меня было в обрез. Посмотреть письма не смог. Ничего о Петровском не знал. Теперь знаю: у Габаева был ученик (это признак зрелого ученого), который поддерживал “бодрость духа и интерес к работе в старом инвалиде военно-исторической команды”³.

В сентябре моя знакомая, которая и раньше помогала мне просмотром материалов и архивными выписками, ездила в Петербург в командировку, заглянула в эту переписку. Сделала выписки и цитаты из д. 426 (Габаев – Петровскому) и д. 460 (Петровский – Габаеву). Знакомы ли Вам эти документы? Если Вам нужно, я с удовольствием перепишу и пришлю Вам текст, о котором идет речь.

Очень ценными являются Ваши сведения о документах Габаева в Артиллерийском музее⁴ – в ф[онде] Потоцкого⁵ и ф[онде] Военной секции ЛОГ⁶. Надо ехать в Петербург, но боюсь, не позволит здоровье.

Благодарю за обещанную поддержку; если сможете прислать что-то из киевских документов о Габаеве, буду рад.

Из другой области. Меня интересует музейная логика (теория?) формирования и систематизации вещественно-письменных коллекций. Как поступают в музеях: создают ли отдельные или объединенные описи на вещественные памятники и на документы одного такого собрания?

Хочу рассказать, как пытался очень давно научиться читать по-украински. Подумал, что лучше всего начать нужно с детективной литературы. Купил на Арбате Сименона в украинском переводе. (Другой литературы этого жанра не было). Словарем еще не располагал; постоянно звонил по телефону знакомым. Был такой момент. Герой какого-то романа оказался рядом с чем-то, что не позволяло ему пройти туда, куда было нужно. Короткое непонятное слово. Стал почему-то повторять его про себя. Вспомнил русское “замуровать”. Значит, “мур” – стена.

Но вот объяснения, почему украинское “речей” (из Вашей статьи) – это “вещей”, не могу для себя найти.

В первом своем письме Вы писали, что намереваетесь реконструировать собрание документов Потоцкого. Как же произошло его дробление? Кому это было нужно? Почему не соблюдался принцип недробимости фонда? Меня это интересует с “психологической”, если так можно сказать, точки зрения: каковы были побудительные мотивы?

Фонд 1-го петроградского отделения III секции ЕГАФ находится в ЦГВИА, но он входит в состав ф. 796, называющегося “Архив Филиала ЦГВИА СССР в Ленинграде”. Этим названием охвачено делопроизводство не только Филиала, но и его предшественников.

Всего доброго. Пишите. Виноват в своем промедлении ответа. Простите. Я часто думаю о Ваших письмах. Как возник и сформировался Ваш интерес к военно-исторической тематике?

Ваш [Подпись] 08.11.91

---

¹ Климova К. I. Музей України (Збірка П. Потоцького) // Андріївський узвіз. – 1991. – № 3 (черв.). – С. 15.

² ф. 1001 – особовий архівний фонд Г. С. Габаєва у Відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (з 1992 р. – Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург).

³ Цитата із автографа Г. С. Габаєва на фото, подарованому О. О. Петровському (оригінал зберігається в архіві онука О. Петровського Сергія Євгеновича Максимова): “Сохраните на память этот снимок “обломков полковой историографии и войскового родословия”, посылаемый с искренним и сердечным желанием, чтобы Вам довелось сделать исторические работы, которые нас обоих глубоко интересуют и увлекают, но которые мне по возрасту и состоянию здоровья уже не придется закончить. Пусть эта карточка Вам также напомнит, что Вы очень, очень много доброго сделали, поддерживая бодрость духа и интерес к работе в старом инвалиде военно-исторической команды, часто терявшего бодрость и энергию под давлением жизненных испытаний и своего состояния сивки кот[орого] укатали крутые горки. Всего Вам лучшего. Ваш Г. Габаев. 22/II 1930”.

⁴ Музей Артилерії, Інженерних військ і Військ Зв’язку (ВІМАІВіВЗ) має унікальний воєнно-історичний архів.

⁵ Ф. 41 р (особовий фонд Потоцького П. П., що налічує 18 од. зб. загальним обсягом 1319 аркушів) в архіві ВІМАІВіВЗ (надійшов до музейного архіву 21 січня 1953 р. з історичного відділу Артилерійського історичного музею – Архів ВІМАІВіВЗ, справа фонду 41 р). Така назва фонду в обліковій документації музейного архіву. Насправді фонд зосереджує документи про діяльність П. Потоцького на посаді завідувача військових музеїв Петрограда-Ленінграда та документи Народи (Совещания) завідувачів

і головних співробітників військових музеїв і фондів, що діяла при Воєнно-історичній секції Музейного підвідділу Петроградського Відділу охорони пам'яток мистецтва і старовини (пізніше – Воєнної секції Петроградського/Ленінградського відділення Головнауки). Головою Народи був призначений П. Потоцький. Головне завдання Народи – виявлення, збереження та збирання цінних для історичної науки музейних предметів і створення Єдиного воєнно-історичного музею.

⁶ Архів ВІМАІВіВЗ, ф. 52, оп. 110/6 – Воєнна секція Ленінградського відділення Головного управління науковими, музейними і науково-художніми закладами (Головнауки) Наркомосу (документи охоплюють період з 1 березня 1918 р. до 3 грудня 1928 р.). Напрямок діяльності секції – облік, охорона військових музеїв та воєнно-музейних фондів. Г. Габасов був помічником, з березня 1925 р. – завідувач військових музеїв Ленінградського відділення Головнауки. – *Див.*: Архів ВІМАІВіВЗ, ф. 52, оп. 110/6, од. зб. 56, арк. 18; РНБ, ВР, ф. 1001, од. зб. 54, арк. 9.

№ 3

Уважаемая Екатерина Ивановна!

Вот наступил самый короткий день в году. Перечитываю Ваше письмо от 13 листопада. Славянские названия месяцев почему-то не удержались в России. Может быть, потому, что в одних ее краях листья опадают раньше, чем в других? В апреле снег не везде еще сходит и цветы не везде цветут. Помню в мае 1942 г. снег, лежавший на откосах у берегов Вятки. Тогда я начинал службу в запасной роте. На мне была старая гимнастерка, а ботинок не было. Они развалились. В строю шагал я по ледяной грязи. Шагая мы пели песню “Тверже шаг, ряды держите строже...” В то ужасное время эти слова содержали какую-то неясную надежду на победу и жизнь...

Получилось невеселое начало письма. Думается, что от тяжести происходящих событий. Надежды у меня нет. Впрочем, в Киеве, наверное, всё это ощущается иначе.

Поздравляю Вас с днем рождения, наступающим Новым Годом и Рождеством Христовым. Желаю больших успехов и большого личного счастья.

Лет 15 назад одна молодая знакомая посвятила меня в основы астрологии, о которой я не имел никакого представления (всегда чуждался, как и мои покойные родители). Полной неожиданностью для меня стало, что я Лев (17 августа). Мне были сообщены “достоинства” львов, чему противоречили многие факты моей жизни.

А Вы, значит, Козерог. Из настенного календаря с гороскопом мне известны теперь Ваши тайны. Прошу прощения за шутку. В прежние времена астрологию в России всерьез не принимали.

Мне теперь хочется узнать побольше о Вашей жизни. Где и у кого Вы учились, где работали раньше? Чем увлекались в юности? Может быть, Вы расскажите о роде Домарацких? Впрочем я прочитал, что женщины Козероги не только добродетельны и очень склонны к умственной работе, но и “часто бывают строгими и замкнутыми. Тогда, извините.

Уже совсем стемнело. Приоткрыл окно, чтобы выветрить сигаретный дым. Курю много. В дополнение к двум табачным талонам (моей жены и своему), мне часто дарят талоны та самая сотрудница, которая объяснила мой знак зодиака. Другая знакомая, которая ездила в ГПБ С[анкт-]П[етербург]га,

тоже иногда дает талоны (иногда в обмен на кусок мыла, иногда просто так). Часть сигарет отдаю сыну; он живет отдельно.

Искреннее восхищение вызвал Ваш рассказ о судьбе и поисках собрания Потоцкого. Чувствуется рука зрелого исследователя. Было бы неправильно оставить это “при себе”. Нет ли у Вас намерения написать книгу об этом с историческими экскурсами в жизнь Потоцкого и других людей, с которыми он был близок, состоял в родственных связях или которые причастны к его собранию (и т.д.)? Это было бы очень интересно, а материал у Вас уже есть.

Очень давно я выполнил большую работу по гипотетической реконструкции фонда Приказа военных дел начала XVIII в. Сам фонд погиб в московских пожарах 1701 и 1737 годов. Остались отдельные обрывки. Но моя задача была эвристическая, источниковедческая, а не архивная: собрать необходимый объем репрезентативной информации, которая освещала бы основные вопросы истории этого Приказа (опубл[иковано]: Исторический архив. 1961. № 6)¹. Главный метод поиска базировался на закономерностях канцелярского документооборота. Сохранились фонды учреждений, с которыми Приказ военных дел вел переписку. Значит, в этих фондах есть подлинные памяти и грамоты, присланные из него, а также отпуски памятей и отписок, посланных ему.

Я так увлекся этими поисками, что задержал защиту кандидатской диссертации² на несколько лет. Можно было защищать, базируясь на меньшем объеме документов.

Сейчас пришлось (по велению сердца) заняться работой, которой не предполагал. Нужно переосмыслить развитие русского архивного дела после 1918 г., привлечь неизвестные ранее документы; их у меня много. Хочется, чтобы получилось.

До свидания, уважаемая Екатерина Ивановна.

Ваш [Подпись] 21.12.91

---

¹ Автократов В. Н. О некоторых путях восстановления состава и содержания утраченных архивных фондов (на примере фонда Военного приказа) // Исторический архив. – 1961. – № 6. – С. 150–165.

² 1964 г. В. М. Автократов захистив кандидатську дисертацію “Управление вооруженными силами России в начале XVIII в. (По материалам Приказа военных дел)”.

№ 4

Уважаемая Екатерина Ивановна!

Сегодня ночью писал Вам большое письмо. Должен был признаться, что здоровье мое стало шатким: слабость в ногах, что меня собираются положить в госпиталь. Написал довольно подробно, хотя меня это не украшает в глазах молодой женщины. Письмо не закончил. Заснул, а проснулся потому, что позвонили из госпиталя: быть там на 14⁰⁰. Что со мной будет, не знаю. Желая всего доброго, даже очень хорошего. Простите за сумбур.

Ваш [Подпись] 07.02.92

№ 5

Уважаемая Екатерина Ивановна!

Это письмо написано в два приема: 6 февраля и 8 марта. Решил оставить первую часть в том виде, как она получилась месяц назад.

12 января получил Ваше поздравление на открытке со св. Георгием, побеждающим змия, и большое письмо, написанное в последние часы уходящего года. Спасибо. Приятно знать, что Вы хорошо относитесь ко мне. Жалею, что это письмо не доставит Вам радости. Пришло время рассказать, что со мной стало в последние месяцы. Минувшим летом чувствовал себя скверно, смутно. Не удалось написать задуманного. Осенью плохо стало с ногами. Несколько раз спотыкался и падал. Испортилась речь. Стыдно рассказывать об этом молодой женщине.

Приглашал врачей из поликлиники. Неделю назад дали бюллетень. Поликлиника неплохая – МВД (после окончания института я работал в ЦГВИА, который как и все госархивы, был тогда в системе МВД; так я и остался в этой поликлинике). Врач сказала, что нужно лечь в госпиталь.

Проснулся в 5 час[ов] утра. Выпил чаю. Стал писать Вам. Все заботы обо мне лежат на моей жене Марии Игоревне¹. Она пенсионерка, много лет работала в ЦГАДА, 18 лет была там директором. Моя однокурсница.

Страшно думать, что станет со мной в ближайшее время. Очень ослабли ноги. Голова работает лучше, чем летом (может быть потому, что принимаю разные таблетки).

С Гримстед-Кеннеди² был немного знаком. Когда она в первый раз приезжала к нам в институт, директором был ныне покойный Д. Д. Голованов³, работавший ранее помощником начальника Главархива СССР Белова⁴, которого он боялся послушаться. Содержательного разговора, к разочарованию Г[римстед]-К[еннеди], не получилось... Недавно услышал, что Кеннеди, якобы, развелся с Гримстед из-за ее антихристианской позиции...

Книга Г[римстед]-К[еннеди], наверное, полезная⁵. Буду благодарен, если Вы пришлете мне ее. Конечно, читать по-украински научные труды нелегко. Но разберусь. Я давно не “читаю”, а просматриваю и делаю выписки, которые раскладываю по папкам. Собрал целый архив.

Относительно портрета на конверте⁶ с Вашей поздравительной открыткой. Знаю, что он производил восточных славян от разных исторических прародителей. Я воспитан на литературе русской исторической школы. История языка, сама история и генезис летописания показывают наличие единого корня. Людям моего менталитета непонятно, как мог этот академик поступаться объективными данными, ради политики? В “Вопросах истории” напечатан (1991 г.) дневник Готье⁷, который его называл лукавым.

В середине 50-х гг. начальником союзного Главархива недолго был Николай Вас[ильевич] Матковский⁸. Уже после того, как он вернулся на работу в ЦК, он зашел на встречу архивистов с писателями из Приволжских республик. Ее организовал в Литературном институте Л. Н. Кривошеин⁹. Кстати сказать, писатели оказались серыми людьми. После встречи мы втроем зашли в кафе Дома актеров на Пушкинской площади. Немного выпили. В связи с чем-то (не помню), я заметил, что не вижу (т. е. не ощущаю) разницы между русскими и украинцами. “Что?” – переспросил Н. В. М[атковский]. Я повторил... “Я тоже” – через мгновение сказал он. Видимо, думал несколько иначе.

С детских лет я был славянофилом; с того времени, когда услышал это слово. Наверное, славянофилом “позднего толка”. В 1939 г. после похода в Западную Украину солдаты пели в строю “Здравствуй, родной навеки, наш украинский брат...” Меня, школьника, это очень волновало...

Было приятно узнать о том, как Ваш уважаемый отец переживает современную смуту. И еще приятно его творческая манера. На это способны мастера высокого класса.

Мои познания в живописи ограничены. Долгие годы был убежден, что судить о живописи дело избранных, требующее огромных интеллектуальных вложений. А “свободного времени” у меня никогда не было (или мне так казалось). Поэтому я, кроме Третьяковки, ничего не знал. Но однажды одна дама, чьим мнением я дорожил, упрекнула меня... Я отложил начатую докторскую диссертацию, прочитал несколько популярных книжек об импрессионистах, дошел до постимпрессионистов. Стал читать более серьезные работы. Импрессионисты оказались не по душе. Затем я прочитал почти все тома (кроме 1-го) всеобщей истории искусств; кое-что выписывал на карточки. Несколько раз побывал в Музее изобразит[ельных] искусств. Оказалось, что был не только Ван Гог, но и Ван Дейк и даже Ван Эйк. В кинофильме об Эль Греко заметил несколько грубых ошибок (анахронизмы в сопоставлении показа полотен и событий). Дама была поражена, когда в телефонном разговоре я поправил ее, сказав что-то вроде того, что ярким колористом был Венециано, а не флорентиец Учелло.

В этом году отказался от нескольких журналов. Выписываю “Слово”, “Наш современник”, “Отечественные архивы”. Газеты: “День” и “Литературную Россию”. Жена получает “Известия” и еще что-то.

Спасибо за рассказ о судьбе музейных документально-вещевых комплексов. Видимо, у музейщиков не было необходимой нормативно-методической проработки вопросов классификации. В архивоведении это основа основ.

На этом кончалось написанное 6 февраля. Утром другого дня позвонили из госпиталя. Надо ехать. Я, конечно. Волновался, быстро написал Вам открытку; не очень хорошо помню, в каких словах.

Госпиталь МВД на улице Народного Ополчения. Ровно 3 недели. Точного диагноза не поставили, но оказалось, что болезнь идет не от “головы” (я так думал и так говорили сначала врачи), а от спинного мозга. Причины непонятны. Кололи много... Публика разная. В целом, люди хорошие. Войсковики, милиционеры, слесари, портниха (когда-то шила мундиры Щелокову¹⁰). Был отставной полковник пожарной службы – ругал Петра I, начитавшись какой-то ерунды в журнале “Октябрь”. Я ему сказал, что кандидатскую диссертацию писал по петровскому времени. “Вы – историк, забудьте меня фактами”, – ответил он и отошел.

Вечерами кипятили чай в палате (в стеклянных банках). От чаепития становилось веселее. Днем же много курил на черной лестнице. Прочитал несколько детективов (сын приносил), в частности “Порт в тумане”¹¹, который был у меня раньше на украинском языке.

Вернулся домой в мрачном состоянии. Улучшения не наступило. Очень скверно говорю. Плохо передвигаюсь по квартире. На улице могу проковылять вдоль дома 2–3 раза. Бюллетень мне продлили.

Спасибо за доброе письмо от 13 февраля и фотографию П. П. Потоцкого¹². Почему он называл себя отцом Диноры¹³? Она же – Ивановна.

“Мой почерк – мое несчастье”, заметил как-то Габаев. Ужасно написана его анкета, о которой упоминается в моей статье. В такие почерка нужно “вдумываться”¹⁴. Сегодня еще не поздно поздравить Вас с Женским днем, что и делаю. Буду рад встретиться с Вами, когда приедете в Москву.

С лучшими пожеланиями [Подпись] [06.02, 08.03.1992]

Напоминаю телефон: 337 88 73

¹ Автократова Марія Ігорівна (1928–2008) – випускниця Московського державного історико-архівного інституту; працювала в Головному архівному управлінні СРСР (1955–1969), Центральному державному архіві давніх актів (нині Російський державний архів давніх актів), 18 років очолювала РДАДА; заслужений працівник культури РРФСР. Важливий вклад М. Автократової у розвиток науково-методичних проблем архівознавства, організацію використання архівної інформації, підготовку і видання збірників документів з міжнародної тематики, видання довідників про склад і зміст документів ЦДАДА. ЦДАДА за її керівництва став науково-методичним центром з вивчення документів російської історії від найдавніших часів. Її зусиллями був розібраний, систематизований і переданий на зберігання в Державний архів Російської Федерації (ГАРФ) великий за обсягом архів В. М. Автократова. Документи М. І. Автократової, у тому числі про її роботу директором ЦДАДА, передано до ДАРФ у складі особового фонду В. М. Автократова.

² Грімстед Патриція Кеннеді (Patricia Kennedy Grimsted) (під нар. – 1935) – американський історик, архівіст, доктор філософії, старший науковий співробітник Українського дослідного інституту (Ukrainian Research Institute) та співробітник Центру російських та євразійських студій ім. Девіса (Davis Center for Russian and Eurasian Studies) Гарвардського університету; почесний член Міжнародного інституту соціальної історії, Амстердам (International Institute of Social History, Amsterdam); автор низки публікацій про долю культурних цінностей України, Росії, СРСР, у тому числі архівної спадщини. Восени 2001 р. опублікована книга Патриції Кеннеді Грімстед англійською мовою “Трофеї війни та імперії. Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції” (*Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA, 2001. – (Harvard Papers of Ukrainian Studies). – 798 p.*)

³ Голованов Дмитро Дмитрович (1921–1988). У 1970–1973 рр. очолював ВНДІ-ДАС. Див.: Ларин М. В. К 30-літтю ВНИИДАД. Научная деятельность института // Отечественные архивы. – 1996. – № 1. – С. 3. Голованов Д. Д. Научно-исследовательская работа ВНИИДАД // Советские архивы. – 1972. – № 4. – С. 38–45.

⁴ Белов Геннадій Олександрович (1917–1992) – з 1956р. до 1972 р. очолював Головне архівне управління (МВС СРСР, з 1960 р. – ГАУ при Раді Міністрів СРСР). Активно впроваджував нові методи роботи архівів (реформування системи комплектування архівів, створення архівів нового типу, зміцнення міжнародних зв'язків архівів, розширення видавничої діяльності архівних установ та ін.). Обирався членом та Віце-президентом Міжнародної ради архівів. 1994 р. видана книга спогадів Г. Белова “Глазами документалиста” (М., Луч, 1994. – 155 с.).

⁵ Йдеться про видання Патриції Кеннеді Грімстед за участю Геннадія Боряка “Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв” (К., 1991, 107 с.).

⁶ Портрет М. С. Грушевського на поштовому конверті.

⁷ Щоденник (записи з липня 1917 р. до липня 1922 р.) під назвою “Мои заметки” російського, радянського історика, археолога, академіка АН СРСР Готьє Юрія

Володимировича (1873–1943) у рубриці “Історики о времени и о себе” розпочав публікувати з № 6 за 1991 р. журнал “Вопросы истории” (вступна стаття та примітки Т. Еммонса та С. В. Утєхіна). Публікація щоденника продовжена у наступних номерах журналу за 1991 р., 1992 р. (№№ 1–5, 11–12) та 1993 р. (№№ 1–5). Окремою книгою “Мои заметки” видані 1997 р.

⁸ Матковський Микола Васильович (1912–1978) – з грудня 1954 р. до 1956 р. очолював Головне архівне управління МВС СРСР.

⁹ Кривошеїн Лев Миколайович (1916–1978) – архівіст, член Союзу журналістів СРСР. Працював у ЦДВІА СРСР, ЦДАЛМ СРСР, ГАУ при Раді Міністрів СРСР. У 1966–1978 рр. – головний редактор журналу “Советские архивы”. *Див.*: Кривошеїн Л. Н. [некролог] // Советские архивы. – 1978. – № 3. – С. 99–100.

¹⁰ Щолоков Микола Онисимович (Щёлоков Николай Анисимович) (1910–1984) – радянський державний та партійний діяч, член ЦК КПРС; 1966–1968 рр. – міністр охорони громадського порядку СРСР, 1968–1982 рр. – міністр внутрішніх справ СРСР, генерал армії (1976).

¹¹ “Le porte des brumes” (1932 р.) Жоржа Сіменона (із серії детективних романів і новел про комісара Мегре – commissaire Jules Maigret).

¹² Фото (оригінал 1915 р.) з дарчим написом рукою П. П. Потоцького “Дорогой Диноре любящий Отець. Потоцкий. Житомир” зберігається в Парижі в онуки Потоцького (доньки його прийомного сина та сина Варвари Іванівни Ліхачової-Прітвіць-Потоцької – Льва Карловича Прітвіця) Тетяни Львівни Прітвіць (Париж, вул. Olivier Serre, 15).¹³

¹³ “Динора” – так називав П. Потоцький свою невістку, дружину Льва Карловича Прітвіця – Надію Іванівну (із листа Сергія Сергійовича Потоцького до Катерини Климової від 9 липня 1991 р.).

¹⁴ На почерк І. Габаєва нарікали його кореспонденти. В одному з листів до І. Габаєва (від 7 лютого 1912 р.) відомий діяч Київського відділу імператорського Російського воєнно-історичного товариства Борис Вікторович Адамович писав: “Вы знаете свой почерк... в каких-то хлопотах я вскрыл Ваше письмо, *ничего не разобрал на первой странице*, перелистнул, понял, что нужна корректура хроники полка... *вооружился памятью и архивным опытом, чтобы разобрать Вашу тайнопись и ужаснулся*” [курсив наш – К. К.] (РНБ, ВР, ф. 1001, од. зб. 473, арк. 1).

№ 6

Уважаемая Екатерина Ивановна!

Много раз брался за перо – ответить Вам на Ваши письма, поблагодарить за поздравления и добрые пожелания. Но получалось очень грустно. Вот набросок из майского начала. Содержание переживаемых ощущений – большое состояние и печаль... Вечером 9 мая смотрел передачу “Новости”. Показывали улицы, полные людей... Хорошо знакомое с детских лет место – Тверская ул[ица] около Большой Грузинской. Вдруг вижу пожилого улыбающегося человека в гимнастерке с большим баяном Да это же мой одноклассник Володя Кудрявченко. На войне был в тяжелой артиллерии. Вернулся Кудрявцевым. Окончил Гнесинский ин[ститу]т. Был концертмейстером в Большом театре. Отец его – довольно известный эстрадный артист на Украине. Приятно было увидеть его, хоть мельком, здоровым...

Вчера получил Ваше письмо от 28 липня. Решил сначала написать то, что нужно было сделать раньше, а потом вскрыть конверт и продолжить.

Я стал очень слаб. Еще в мае ходил по своей маленькой квартире с палочкой, потом – с двумя. Грохнулся спиной. Почтальонша, которой я открывал

дверь, испугалась; не могла помочь мне подняться. Хорошо, быстро пришла жена... Недели полторы назад снова упал, ударился лбом о полку. Большой волдырь (правда, от холодной примочки быстро спал). Засохшая ссадина еще есть.

Теперь хожу на костылях. Понадежнее. Хожу очень мало. Подойти к книжной полке, снять нужный том – сложная задача. Смотрю в окно и завидую псам: бегают, лают, нюхают. Моя речь превратилась в плохо понятные звуки. Телефон молчит.

Теперь хлопочу о кресле-коляске. (Жена хлопочет). Чтобы получить, надо иметь инвалидность. А этого я боюсь.

Спасибо за книгу Гримстед-Кеннеди. Сейчас многие в восторге от этой дамы. Но, думается, Г. А. Белов не зря ее опасался. Он многое знал по своей основной профессии. Но теперь его уже нет. В начале июня он умер в одиночестве на своей даче... На полке нашел другую книгу Г[римстед]-К[еннеди] с надписью моей жене. Это компиляция: “The “Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw...” Cambridge, 1984.

На душе тоска. Что происходит в Бессарабии (древнеславянская земля!), в православных землях Югославии... Радио выключаю, телевизор почти не смотрю, кроме петроградских “600 секунд”, но и здесь появились сбои.

Вскрыл конверт с Вашим письмом. Большое спасибо. С именинами¹ меня очень давно не поздравляли. Рад фалеристике² (здесь у меня пробелы больше). Жаль, что не могу писать скорописью.

О генерале Меньшове³, его архиве, документах Киевского отдела ИР-ВИО⁴ подсказать ничего не могу. Перелистал на всякий случай путеводитель по ЦГВИА 1979 г. Там указан фонд 2069 – Управление нач[альни]ка арт[иллерийского] снабжения Юго-Зап[адного] фронта, 1914–1918; 502 дела (т. 2. С. 344). Эту должность (начальника) занимал Меньшов, насколько я Вас понял? Вы, наверное, знаете уже про этот фонд.

Простите за нескромные вопросы: почему Вы “внезапно” оставили тему Потоцкого (не диссертация?); путем каких логических построений пришли к новой теме; есть ли у Вас научный руководитель; насколько репрезентативна по отношению к новой теме та источниковая база, которой Вы уверенно располагаете в данный момент (в которой уверены). Хорошо бы найти послужной список Меньшова. В посл[ужных] списках иногда бывают неожиданные приложения.

Вечерами читаю Новый Завет. Но я, возможно, очень грешен. Меня мучает незнание как возникли Евангелия, незнание их первоистории. Очень давно читал что-то из антихристианской литературы по этому вопросу, но душой и сердцем всегда отвергал. А вот православных книг не знаю. Есть ли они?

Часть Пражского архива поступила в ЦГВИА. В 1965–66 гг. я видел несколько дел каких-то полков... Может быть, туда же поступили другие материалы? Начальство сейчас там новое.

Сколько я продержусь, не знаю. Всё-таки напишите о структуре, идеях, источниках Вашего исследования.

Желаю всего доброго, дорогая Екатерина Ивановна!

[Подпись] 28–29 июля 1992

¹ 28 липня за Григоріанським (15 липня за Юліанським) календарем – день рівноапостольного великого князя Володимира; день Ангела Володимира Миколайовича.

² Йдеться про зображення ордена Святого Володимира із каталога російських нагород.

³ Меньшов Дмитро Петрович (1855–1918) – генерал-лейтенант, воєнний історик, архівіст; батько визначної дослідниці історії України Наталії Полонської-Василенко. Брав активну участь у роботі Київського відділу імператорського Російського воєнно-історичного товариства, зокрема Архівної комісії Відділу, очолюваної В. С. Іконниковим; один із ініціаторів організації Військово-центрального архіву Київського військового округу. *Див.*: Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. перший (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 222–223.

⁴ Київський відділ імператорського Російського воєнно-історичного товариства (1908–1914 рр.) – один з найдіяльніших місцевих відділів ІРВІО. Архівна комісія Відділу (голова – В. С. Іконников) розгорнула роботу з організації у Києві Воєнно-центрального архіву Київського військового округу. Музейна комісія організувала Київський воєнно-історичний музей. З 1909 р. виходив періодичний орган Відділу – “Военно-исторический вестник” (перший в Україні і на теренах колишньої Російської імперії воєнно-історичний часопис).

№ 7

Дорогая Екатерина Ивановна!

Уже несколько недель просыпаюсь с мыслью, что сегодня надо написать Вам письмо. Но состояние слабости, размытости мешало этому. Болезнь нарастает, силы убывают.

Врачи признали меня инвалидом 1-й группы, и я получил кресло-коляску. Езжу по своей маленькой квартирке. Не могу сделать ни одного шага ногами. Найти нужную книжку на верхних полках – проблема.

Став официальным инвалидом, понизился в должности. Теперь – научный консультант. Как малого ребенка меня опекает жена Мария Игоревна. Моя однокурсница. В девичестве она была Кремер. Ее прадед люксембургский дворянин принял русское подданство. Сама она ровно 18 лет (день в день, так получилось почему-то) была директором ЦГАДА. Работаю над статьей по истории русского архивного дела¹. Но дело почти не движется. Трудно писать. Обидно. Тянет к постороннему чтению. Перечитал “Мастера и Маргариту”. То, над чем раньше просто смеялся, теперь тяготит сознание. В чём философский смысл сатанизма?.. Правда, роман не завершен, не обработан. Но это детали.

Кроме того, читаю американские детективы. В основном они противные.

Ваше письмо от 13 септя очень содержательное и приятное. Видно, что Вы овладели темой о К[иевском] о[тделе] ИРВІО. Я когда-то тоже “восстанавливал” архивный фонд, даже пытался наметить методику подобной “гипотетической реконструкции”, написал статью (Историч[еский] архив. 1961. № 6)². Недавно она попала мне на глаза. С интересом вспоминал о своих давних поисках.

Не стоит ли Вам послать свою статью об архивной деятельности К[иевского] о[тдела] ИРВІО в журнал “Отечественные архивы”? Или у вас это будет сочтено не тактичным? Структура Вашей диссертации³ не вызывает возражений. Из теоретической щепетильности я снял бы слово “проблем” из названия Заключения. Проблема – часть теории, а ИРВІО, насколько я понимаю, до теории не доросло. Занималось эмпирикой, прагматикой – полезной для науки. Или я ошибаюсь?.. Важно, чтобы каждый намеченный вопрос был обеспечен источниками.

К глубокому сожалению – Вы это уже поняли – статья Вашим научным руководителем я не смогу. Силы убывают. Извините меня великодушно. Ответственность руководителя большая. Работоспособность низкая. Это письмо писал 2 дня...

С лучшими пожеланиями [Подпись]
22/23.10.92

---

¹ Из истории централизации архивного дела в России (1917–1918 гг.) // Отечественные архивы. – 1993. – № 3. – С. 9–35, № 4. – С. 3–27. Статья не завершена у зв'язку зі смертю В. М. Автократова.

² Автократов В. Н. О некоторых путях восстановления состава и содержания утраченных архивных фондов (на примере фонда Военного приказа) // Исторический архив. – 1961. – № 6. – С. 150–165.

³ Тема дисертаційного дослідження: “Наукова діяльність Київського відділу імператорського Російського воєнно-історичного товариства (1908–1914)”.

21 декабря 92

Уважаемая Екатерина Ивановна, сообщаю Вам горестную весть: 2 декабря умер Владимир Николаевич. Умер он дома, сидя на диване, в подушках, которыми я его обкладывала – он не мог дышать. У него была страшная, неизлечимая болезнь – боковой амиотрофический склероз и он был обречен. Еще в феврале зав[едующий] неврологическим отделением госпиталя сказал об этом, хотя Владимир Николаевич не знал об этом. Потом, конечно, стал догадываться, но не подавал вида, хотя в душе было ему тяжело. Не хотел он верить этому. Работал над статьей о подготовке реформы архивного дела в России в 1918 г. Не закончил, но обещали её опубликовать в “Отечественных архивах”.

Ваши письма скрашивали его грустное времяпрепровождение и он всегда с интересом и нетерпением ждал их. Спасибо Вам за это.

За несколько дней до смерти ему, наконец, выписали в ВАКе аттестат профессора, но, к сожалению, он его уже не увидел.

Похоронили мы Владимира Николаевича на Ваганьковском кладбище. Проводить его пришли многие.

Всего Вам доброго в Новом году!
С приветом [Подпись]

Впервые публикуются частные письма выдающегося архивиста-теоретика Владимира Николаевича Автократова, написанные незадолго до его смерти (сентябрь 1991 г. – октябрь 1992 г.).

Ключевые слова: В. Н. Автократов; эпистолярное наследие; архивные фонды; научные проекты, персоналии.

There are published for the first time the private letters of the prominent archivist and scientist Volodymyr Mykhailovych Avtokratov, written shortly before his death (September 1991 – October 1992).

Keywords: V. M. Avtokratov, the epistolary heritage; the archival fonds; the scientific projects; the personalities.

УДК [930.253+005.334](73)

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО*

**ПРОГРАМИ ЗАХИСТУ АРХІВІВ ПІД ЧАС ТЕХНОГЕННИХ
І ПРИРОДНИХ КАТАСТРОФ СУЧАСНОГО СВІТУ
(з досвіду США)****

Висвітлено структуру і зміст програм порятунку життєво важливих документів, та зменшення наслідків катастрофи і відновлення документів Національного архіву та Адміністрації документації США.

Ключові слова: архіви і катастрофи; Національний архів і Адміністрація документації США; програма підготовки до надзвичайних ситуацій; програма врятування життєво важливих документів; програма зменшення наслідків катастрофи і відновлення документів.

Проблема захисту архівів під час техногенних і природних катастроф, попередження втрат та відновлення документів в Україні нале-

---

* *Левченко Лариса Леонідівна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

Автор статті була учасником семінару-практикуму зі збереження і відновлення архівних фондів, організованого Держкомархівом України та Посольством США в Україні 20–21 січня 2005 р. на базі Державного архіву Хмельницької області; входила до складу делегації українських архівістів, що брали участь у роботі XV (Відень, Австрія, 23–28 серпня 2004 р. “Архіви, Пам’ять і Знання”), XVI (Куала-Лумпур, Малайзія, 21–27 липня 2008 р. “Архіви, управління і розвиток: планування майбутнього суспільства”), XVII (Брісбен, Австралія, 20–24 серпня 2012 р.) Міжнародних Конгресів Архівів та XI Міжнародної Конференції Круглого Столу Архівів (Квебек, Канада, 11–17 листопада 2007 р. “Співробітництво задля збереження різноманітності”), на яких обговорювались питання готовності архівів до стихійних лих та техногенних катастроф.

** Автор висловлює щире подяку Лозицькому Володимирі Сергійовичу, заступнику начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (1991–2000 рр.), кандидату історичних наук, директору Центрального державного архіву громадських об’єднань; Слободянюку Петру Яковичу, кандидату історичних наук, заслуженому працівнику культури України, директору Державного архіву Хмельницької області (1997–2010 рр.) за надані спогоди; Каменевій Софії Арсеніївні, директору Державного архіву Київської області, та Костюченко Валентині Михайлівні, начальнику архівного відділу Іванківської райдержадміністрації, за надану допомогу у з’ясуванні долі документів Чорнобильського районного архіву.

жить до актуальних: пам'ять нашої нації втрачається разом з черговою втратою архівних документів*.

Після страшної катастрофи на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.) українські архівісти, ризикуючи життям, рятували документи архівів із ураженої радіацією зони. Завідувач архівного відділу Чорнобильського райвиконкому Клавдія Петрівна Осадча евакуювала архів до с. Горностайпіль Іванківського (колишнього Чорнобильського) району. Після декількох переміщень архів частково втратив облікові документи, але фонди організацій району збереглися: на 1 січня 2013 р. в архівному відділі Іванківської райдержадміністрації, куди документи було доправлено, зберігається 99 фондів 16965 справ організацій Чорнобильського району за 1943–1988 рр. (документи Чорнобильського райвиконкому, міської ради, відділів освіти, культури, соціального забезпечення, статистики, прокуратури, народного суду, районної лікарні, редакції районної газети, 48 сільських рад району, 22 колгоспів і радгоспів).

У грудні 1992 р. на міжнародній нараді у ЮНЕСКО (Париж, Франція) за участю Генерального секретаря Міжнародної Ради Архівів (МРА) Ш. Кечкеметі, представників державних архівних служб Росії та України (голова української делегації – В. Лозицький), Англії, Франції, США, Швеції, Японії, консультанта ЮНЕСКО професора Г. Боомса (Німеччина), учених-радіологів обговорювалось питання дезактивації архівів, пошкоджених унаслідок аварії на ЧАЕС¹. Йшлося про надання Україні гранту на ці цілі. Група експертів ЮНЕСКО під керівництвом Г. Боомса виїжджала з інспекцією архівів зони забруднення. Проте у той час, як згадував В.Лозицький, через позицію американської сторони, яка наполягала на додатковому вивченні проблеми, та занадто високий рівень радіаційного забруднення документів, що взагалі унеможлилював працю з ними, ЮНЕСКО так і не надала грант Україні. Українська громадськість не змирилася з такою ситуацією: у рамках Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на період до 2000 р. історико-культурна експедиція Міністерства з надзвичайних ситуацій України під керівництвом Ростислава Омеляшка упродовж восьми років здійснювала польові експедиції для відбору музейних предметів і документальної спадщини з метою формування музею-архіву українського Полісся. Як розповів в інтерв'ю “Радіо Свобода” Р.Омеляшко², Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Міністерства надзвичайних ситуацій України був створений лише 2001 р., а до цього експедиції до “зони” здійснювались різними інститутами із

* Поки тривала робота над статтею, від пожежі у приміщенні архівного відділу Херсонської міської ради 30 січня 2013 р., за попередніми оцінками, постраждало понад 1000 архівних справ.

залученням ентузіастів і на договірних засадах (хоча він разом з Григорієм Гончаренком плекали мрію про науковий центр при Міністерстві ще з 1989 р.). Українські архіви в експедиціях представляла Лариса Скрицька, а консультантом архівних програм виступала Ірина Матяш. Незмінним учасником польових експедицій була українська поетеса Ліна Костенко, яка власноруч відібрала в “зоні” значну частину документів цінного інформативного змісту³. На прес-конференції, присвяченій історико-культурологічним експедиціям до Чорнобильської зони, що відбулася 23 квітня 2009 р., Ліна Костенко повідомила про понад 150 експедицій, які продовжує організовувати Р.Омеляшко, та майже 42 тисячі зібраних експонатів – від предметів побуту до світлин*⁴. 27 вересня 2012 р. у Києві в УНІАН відбулася прес-конференція “Збереження і відновлення культури Поліського регіону: успіхи і результати”, у полі зору якої знову були питання збереження і відновлення культурної спадщини Полісся.

22 жовтня 2002 р. сталася аварія опалювальної системи у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського (у корпусі на вул. Володимирській, 62). Від води та пару постраждала частина фондів відділів бібліотечних зібрань та історичних колекцій, образотворчих мистецтв, обмінно-резервних і газетних фондів. Загалом різного ступеню зволоження зазнали понад 200 тисяч документів. 23 жовтня 2002 р. Президія НАН України за інформацією Президента НАН України Б. Є. Патона прийняла постанову “Про першочергові заходи з ліквідації наслідків аварії в книгосховищі філії № 1 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України”. Колектив бібліотеки впродовж 4 діб здійснював рятувальні заходи. Заморожені на Київському холодокомбінаті № 3 документи відновлювали фахівці інститутів мікробіології і вірусології, хімії поверхні, сорбції та проблем ендоекології, технічної теплофізики, управління справами та матеріально-технічного забезпечення НАН України⁵.

Ще однією гуманітарною катастрофою для України стала пожежа у Кам’янець-Подільському міському архіві 10 квітня 2003 р. – втрачено найцінніші фонди з історії Поділля кінця XVIII – початку XX століття. Як зазначив тодішній директор Державного архіву Хмельницької області П. Я. Слободянюк, таких втрат українські архіви не знали з часів Другої світової війни. Європейське відділення МРА “EURBICA”

---

* З Пояснювальної записки до проекту Постанови Верховної Ради України “Про створення Державного музею-архіву народної культури українського Полісся”: “За 16–17 років на забруднених територіях ними знайдено близько 30 нових пам’яток археології, відкрито середньовічний Чорнобиль (знахідки XI–XII століття), зібрано понад 40 тис. експонатів, близько 90 тис. фотографій, на яких зафіксовані різні сторони матеріальної й духовної культури, а також близько 4 тис. годин аудіо- і відеозаписів”.

та Держкомархів України 7 травня 2004 р. провели у Києві 1-й європейський семінар “Архіви та катастрофи” за участю спеціалістів 12 країн⁶. 20–21 січня 2005 р. Держкомархів України та Посольство США в Україні організували в Державному архіві Хмельницької області семінар-практикум зі збереження і відновлення архівних фондів. Завідувач відділу Меморіальної Шекспірівської бібліотеки “Фолджера” Ф. Мовері (Вашингтон) та президент фірми “Корпорація “Обслуговування архівів” П. Мекленберг (Міннесота) навчали українських архівістів працювати на реставраційному обладнанні, яке наша країна отримала за грантом Посольства США в Україні⁷. Тривають відновлювальні роботи у Державному архіві Хмельницької області, проте документи, на яких збереглося менше 50% інформаційного наповнення, не підлягають реставрації, а отже, втрачаються назавжди.

В Україні ще 1958 р. була заснована Центральна реставраційна майстерня Архівного управління УРСР, на базі якої 2002 р. був створений Державний центр збереження документів Національного архівного фонду України. Постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 319 затверджено “Положення про порядок формування, ведення та використання галузевого страхового фонду документації”. Наказом Державного комітету архівів України від 8 травня 2003 р. № 68 затверджені “Правила пожежної безпеки для державних архівних установ України”. 2006 р. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства розробив методичні рекомендації “Консерваційно-профілактичне і реставраційне оброблення документів Національного архівного фонду, пошкоджених під час надзвичайних ситуацій”, в яких викладено основні аспекти організації консерваційно-профілактичних і реставраційних робіт з оброблення документів, пошкоджених вогнем і водою під час надзвичайних ситуацій⁸. Наказом Держкомархіву України від 25 листопада 2008 р. № 238 затверджено “Положення про невідкладну реставрацію, ремонт або консервацію унікальних документів”. На виконання Законів України “Про цивільну оборону”, “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру”, “Положення про цивільну оборону України” (Постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 1994 р. № 299), “Положення про територіальні підсистеми Єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру” (Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серпня 1998 р. № 1198), наказу Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 15 серпня 2007 р. № 557 “Про затвердження Правил техногенної безпеки у сфері цивільного захисту на підприємствах, в організаціях, установах та на небезпечних територіях” українські архівні установи розробили і погодили з управліннями

з надзвичайних ситуацій плани цивільного захисту. Архіви внесено до Державної цільової програми забезпечення пожежної безпеки на 2012–2015 рр. До складу Державної архівної служби України уведено Департамент страхового фонду документації. Проте комплексна інтегрована програма упередження та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, достатньо забезпечена фінансово, в Україні чекає на своє розроблення і впровадження.

1996 р. у рамках програми ЮНЕСКО “Пам’ять світу” був виданий перелік бібліотек і архівів, постраждалих упродовж ХХ ст. У ході його підготовки МРА здійснила анкетування 6250 архівів у 105 країнах світу, з них 6000 повідомили про втрати документів у надзвичайних ситуаціях упродовж ХХ ст. Вони розподілились таким чином (категорія “А” членів МРА): Африка (36 архівів, опитано 43), Азія (3054 архіви, опитано 3123), Європа (2900 архівів, опитано 3063), Північна Америка (4 архіви, опитано 4), Тихоокеанський регіон (2 архіви, опитано 5), Південна і Центральна Америка (24 архіви, опитано 33). Якщо навіть зважити на статистичні похибки або непорозуміння, про які зазначають укладачі переліку (наприклад Китай надав детальний перелік 3000 постраждалих архівів, Росія не прокоментувала свої втрати, Іспанія зазначила, що тільки під час громадянської війни втратили документи 1700 архівів, Італія надала список 600 архівів, країни Північної Америки і Тихоокеанського регіону надіслали недостатню кількість відповідей для аналізу), цифри все одно вражають. До поняття “катастрофа” були віднесені: воєнні конфлікти, пожежі (випадкові та підпали), повені (природні й штучні), землетруси, громадянські заворушення, тероризм, нашествя бактерій, комах і гризунів, цвіль і вологість, пил, забруднення, погане зберігання, несанкціоноване знищення, переміщення архівних установ, крадіжки, процес використання⁹.

Третє тисячоліття принесло з собою нові катастрофи, актуалізувавши питання про захист архівів*. Архіви Центральної Європи постраж-

---

* Світова бібліографія з проблеми захисту архівів в умовах техногенних і природних катастроф налічує широке коло публікацій, наведемо лише деякі з найбільш відомих і доступних українському читачеві: Hendriks Klaus B., Lesser Brian. Disaster Preparedness and Recovery: Photographic Materials // *American Archivist*. – 1983, Winter. – Vol. 46, № 1. – P. 52–68; An Ounce of Prevention: A Handbook on Disaster Contingency Planning for Archives, Libraries and Record Centres / Barton, John P. and Johanna G. Wellheiser, eds. – Toronto: Toronto Area Archivists Group Education Foundation, 1985; Jenkin Ian T. Disaster Planning and Preparedness: An Outline Disaster Control Plan. – Boston Spa: British Library, 1987; McCleary John M. Vacuum Freeze-Drying: A Method Used to Salvage Water-Damaged Archival and Library Materials: A RAMP Study with Guidelines. – Paris: UNESCO, 1987; Lyall Jan. Disaster Planning for Libraries and Archives: Understanding the Essential Issues. – Canberra: National Library of Australia, 1988; Buchanan Sally A. Disaster Planning, Preparedness and Recovery

дали від повені 2002 р.¹⁰ (німецькі та чеські архівісти доповідали про втрати на XV Міжнародному Конгресі Архівів, Відень, Австрія, 2004); архіви провінції Керман (Іран) – від землетрусу 2003 р. (після землетрусу м. Бам внесене до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО); Індонезії, Шрі-Ланки, Індії і Таїланду – від землетрусу в Індійському океані та гігантського цунамі 2004 р. (регіональна філія МРА “SARBICA” утворила спеціальний комітет для підготовки до захисту під час ката-

---

for Libraries and Archives: A RAMP Study with Guidelines. – Paris: UNESCO, 1988; Forston Judith. Disaster Planning and Recovery: A How-To-Do-It Manual for Librarians and Archivists. – New York: Neal-Schuman Publishers, Inc., 1992; Western New York Disaster Preparedness and Recovery Manual for Libraries and Archives. Third edition. – Buffalo, New York, 2003; Graham Matthews, Feather John. Disaster Management For Libraries and Archives. – Aldershot, Hants, England; Burlington, VT: Ashgate Pub., 2003; Records Management Disaster Planning. Guideline. Version 1.2. – Government of South Australia, 2007, June // Режим доступу: <http://www.archives.sa.gov.au> та інші.

В Україні питання загроз архівам розробляли: Матяш І. Архів у техногенному суспільстві: загрози і шляхи їх подолання // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 11. – К., 2004. – С. 138–140 (також див. виступ Матяш І. Б. “Проблема катастроф і гуманістична функція архівів у сучасному світі” на архівознавчому форумі країн Центральної і Східної Європи “Colloquia Jerzy Skowronek dedicate”, читання-2002 “Архіви в інформаційному суспільстві”); Драгомірова Л. Страховий фонд документації для збереження документів на об’єкти культурної спадщини і страховий фонд Національного архівного фонду України: паралелізм чи різновекторність (проблемний аналіз) // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 12. – К., 2004. – С. 42–65; Московченко Н., Мага І. До питання реконструкції складу архівних фондів, втрачених під час пожежі в колишньому Кам’янець-Подільському міському державному архіві // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 13. – К., 2005. – С. 111–119; Боряк Г. В. Крадіжки в архівах і Національна архівна спадщина: сучасні загрози та світовий досвід запобігання втратам // Архіви України. – 2006, Випуск 1–6 (259): січень–грудень. – С. 247–288; Папакін Г. В. Архіви України в міжнародних та міжрегіональних програмах збереження культурної спадщини: досвід та перспективи // Архіви України. – 2008, Випуск 1–2 (260): січень–квітень. – С. 150–157; Varpula Jorma. Preparedness for disasters in archives in Finland // Заочна конференція “Збереження документів Національного архівного фонду” на сторінках часопису “Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія” (2006, ч. 1). – С. 18–20; Муха Л., Омельченко М., Затока Л. Пошук нових підходів до питань збереження бібліотечних та архівних фондів // Архіви України. – 2008, Випуск 1–2 (260): січень–квітень. – С. 194–199.

2000 р. УДНДІАСД видав спеціальний том “Студій з архівної справи та документознавства”, присвячений проблемам забезпечення збереженості архівів, в якому опубліковано праці провідних українських, російських та іноземних науковців і практиків: А. Шурубури, І. Матяш, Г. Папакіна, В. Тарасова, М. Ларіна та інших // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 6. – К., 2000.

строф і упередження втрат архівів); того ж року ураган “Айван” викликав 117 смерчів на території країн Карибського басейну (2004 р. регіональне відділення МРА “CARBICA” визначило свої архіви такими, що перебувають у зоні ризику і розробило для них “Caribbean Archives Taskforce for Disaster Preparedness (CARTAS)” (План підготовки архівів до катастроф), рекомендований до впровадження у всіх країнах регіону¹¹. 2005 р. у результаті нищівного землетрусу завдано збитків архівам провінції Кашмір (Пакистан); через тропічні шторми – архівам Сальвадору, Гондурасу, Гватемали, Куби, Багамських і Бермудських островів.

До серпня 2005 р. США реально не зустрічались із такими масивними втратами документів і збитками, які були заподіяні архівам ураганом “Катріна”, а після нього “Рита”: постраждали архівні репозиторії штатів Алабама, Флорида, Міссісіпі, Техас, Луїзіана (архівісти компанії “Murphy Oil Corp.” боролися не тільки з повинню і ураганом, а ще й з потоками токсичних речовин)¹². На XVI Міжнародному Конгресі Архівів (Куала-Лумпур, Малайзія, 2008) американські архівісти розповіли про збитки, завдані їх архівам під час урагану “Катріна”, і впровадження програм запобігання втратам, збереження та відновлення історичних документів під час/після техногенних та природних катастроф.

Питання готовності архівів до стихійних лих і дій архівістів у надзвичайних ситуаціях було предметом розгляду XL (Квебек, Канада, 2007) та XLIII (Тоledo, Іспанія, 2011) Міжнародних конференцій Круглого столу архівів. XVII Міжнародний Конгрес Архівів зібрався у м. Брісбен (Австралія) у серпні 2012 р. За рік до Конгресу провінція Квінсленд потерпала від найсильнішої повені за останні 50 років, будинки у Брісбені були затоплені водою на рівні 5 метрів, а деякі покриті брудом аж до дахів, повинь та землетрус заподіяли збитки й архівам Кантербері (Нова Зеландія). На Конгресі архівісти Австралії і Нової Зеландії повідомили про неможливість реставрації пошкоджених документів і потребу виділення їх до знищення¹³. Національний архів Австралії ще 2000 р. випустив посібник для підготовки архівів до катастроф “Disaster Preparedness Manual for Commonwealth Agencies”, а 2010 р. прийнято Національну стратегію підготовки до захисту від катастроф і відновлення архівних документів “National Disaster Preparedness and Recovery Strategy for Archival Records”¹⁴. Державний архів провінції Квінсленд (Брісбен) 2012 р. на своєму веб-сайті запровадив спеціальну рубрику “Підготовка до катастроф і відновлення” (Disaster preparedness and recovery), на якій оприлюднено Інструкцію для публічних органів влади з підготовки до катастроф “Disaster preparedness and response for public records. A guideline for Queensland public authorities” та Інструкцію для визначення і управління життєво важливими документами “Identifying and managing vital records”, а також низку необхідних методичних матеріалів¹⁵.

2011 р. Японія одночасно пережила землетрус, цунамі й техногенну катастрофу на АЕС “Фукусіма-1” та “Фукусіма-2”. Країна вже мала досвід рятування і реставрації документів після землетрусу у провінції Кобе (1995) та в інших регіонах країни (2000–2010). 1976 р. було засноване Японське товариство архівних інституцій (JSAI), членами якого нині є 141 архівна установа та 283 особи. 1995 р. після землетрусу у Кобе виникла волонтерська організація “Shiryo-Net”. Відразу після 11 березня 2011 р. JSAI розпочало визначення втрат архівних документів, 30 березня започаткувало Програму порятунку культурної спадщини “Cultural Property Rescue Program” (фактично діяло дві програми: для публічних і історичних документів), 4 квітня волонтери “Shiryo-Net” здійснили свій перший виїзд до м.Ісіномаки. 26 травня 2011 р. JSAI заснувало комітет “Great East Japan Earthquake emergency relief committee”, члени якого обстежували історичні документи і архівні будинки у зоні катастрофи. З 29 серпня до 22 вересня 2011 р. у район лиха добровільно поїхало працювати 49 членів JSAI. Тільки у м. Рікудзентаката (префектура Івате, місто було змито водою) волонтерам вдалося дістати з води 12 тисяч томів документів і реставрувати 5 тисяч з них¹⁶.

Найстарішими і найбільш концептуальними та детальними у світі вважаються американські програми упередження втрат/врятування і відновлення документів під час/після катастроф (“vital records program” або “emergency preparedness program”). Їх структуру і зміст автор має на меті висвітлити в цій публікації. Саме ці програми рекомендовані Міжнародною Радою Архівів як еталонні для створення відповідних планів і програм дій архівістів у надзвичайних ситуаціях в інших країнах.

Федеральне агентство з надзвичайних ситуацій США стверджує, що воно веде свою історію від Закону, прийнятого Конгресом Сполучених Штатів Америки 1803 р., про допомогу місту Новий Гемпшир, ушкодженому пожежою. Після цього Конгрес США ухвалював відповідні закони про надання надзвичайної допомоги різним населеним пунктам і установам, пошкодженим ураганами, землетрусами, повеннями та іншими катастрофами понад 100 разів¹⁷. Федеральна програма захисту документів, важливих для відновлення роботи органів влади усіх рівнів, впроваджена у США ще у 1950-х рр. на виконання наказу Президента Г.Трумена від 17 квітня 1952 р. EO 10346 “Підготовка федеральними агентствами планів цивільного захисту у надзвичайних ситуаціях” (Preparation by Federal Agencies of Civil Defense Emergency Plans)¹⁸. Наказ був виданий на виконання Закону про цивільну оборону “Federal Civil Defense Act” (1950)¹⁹.

У 1960-ті рр. США постраждали від низки ураганів (Карла (1962), Бетсі (1965), Камілла (1969), Агнес (1974)), землетрусів на Алясці

(1964) та в Каліфорнії (1971). Все це дало поштовх розвитку урядового законодавства про надзвичайні ситуації: 1968 р. прийнято федеральний Закон про захист від повеней, 1974 р. – про ліквідацію наслідків стихійних лих “Disaster Relief Act” (зміни 1988, 2000 та 2006 рр.), відповідно до якого кожна агенція розробляла свій план заходів на час катастроф. Централізація функцій управління надзвичайними ситуаціями відбулася на підставі наказу Президента Дж. Картера ЕО 12127, за яким було створене Федеральне агентство з надзвичайних ситуацій (FEMA)²⁰. До його складу увійшли Федеральне управління страхування, Національна адміністрація попередження та боротьби з пожежами, Федеральне агентство із забезпечення готовності до стихійних лих Адміністрації загальних служб, Федеральна адміністрація допомоги при катастрофах, Національна служба погоди, від Департаменту оборони до нового агентства були передані функції цивільної оборони. На FEMA були покладені функції планування і реалізації програм із реагування на надзвичайні ситуації: керівництво, контроль та оповіщення. Аварія на Чорнобильській АЕС спричинила видання у США 23 листопада 1988 р. Закону “Robert T. Stafford Disaster Relief and Emergency Assistance Act” (PL 100-707, уточнював і розширював повноваження FEMA) та низки наказів Президента Р. Рейгана від 18 листопада 1988 р.: ЕО 12656 про відповідальність за готовність до надзвичайних ситуацій; ЕО 12657 про надання з боку FEMA комерційним атомним електростанціям допомоги на час аварій; ЕО 12658 про президентську комісію з аварійних ситуацій на атомних електростанціях. Закінчення “Холодної війни” (1991 р.) дозволило FEMA переглянути пріоритети своєї діяльності – підсилити підготовку до попередження та ліквідації наслідків стихійних лих. Після терористичних атак 11 вересня 2001 р. на агентство була покладена відповідальність за підготовку населення до боротьби з тероризмом. 2003 р. FEMA поєднало 22 федеральні агентства і стало Департаментом внутрішньої безпеки (Department of Homeland Security)²¹.

Відповідно до Закону про заснування Департаменту внутрішньої безпеки від 25 листопада 2002 р. на Департамент покладено обов’язки збирання, зберігання, контролювання, використання і захисту інформації (документів та інформації усного обігу) про “критичну інфраструктуру”* (“critical infrastructure information”, до якої входить

---

* Відповідно до секцій 201–225 Розділу II “Інформаційний аналіз і захист інфраструктури” Закону про заснування Департаменту внутрішньої безпеки (PL 107–206) від 25 листопада 2002 р. утворено Управління інформаційного аналізу і захисту інфраструктури. Його керівник призначається зі згоди Сенату Президентом США. До функцій Управління віднесено збір, аналіз і захист інформації, у тому числі розвідувального характеру, про ключові ресурси і критично важливу інфраструктуру, куди внесено усі типи систем комунікації і передачі даних (зв’язку, інформаційних і телекомунікаційних систем (зокрема

будь-яка інформація про інфраструктуру країни стратегічного призначення, у тому числі комп'ютерні системи, комунікації, технології, яка може бути атакована терористами), розробки і впровадження програм і стандартів, координації діяльності органів влади усіх рівнів у галузі інформації про "критичну інфраструктуру"²². Закон про внесення змін до законодавчих актів у зв'язку з ураганом "Катріна" (Post-Katrina Emergency Management Reform Act) від 4 жовтня 2006 р. уточнював напрями державної політики у реагуванні на надзвичайні ситуації, повноваження і обов'язки кожного органу виконавчої влади, встановлював розміри асигнувань, спрямовані на відновлювання життя на постраждалих від надзвичайних ситуацій територіях, визначав порядок заснування фондів допомоги потерпілим, встановлював вимоги до відповідних програм органів влади і установ, надавав FEMA додаткові повноваження у частині реалізації національного плану реагування на природні й техногенні катастрофи "National Response Plan" і керівництва програмами дій органів влади у надзвичайних ситуаціях "Emergency Management Agency Public Assistance Program"²³. Директор FEMA входить до складу Ради національної безпеки (до повноважень якої належать й надзвичайні ситуації), FEMA відповідно до своїх повноважень видає циркуляри, які визначають відповідальність інших органів влади стосовно підготовки і дій у надзвичайних ситуаціях (Federal Preparedness Circulars (FPCs)), зокрема й стосовно зберігання документів)²⁴.

Вищезазначені законодавчо-нормативні акти, особливо EO 12656 (1988 р.), спрямовують кожен орган і установу виконавчої гілки влади на підготовку у разі виникнення надзвичайної ситуації (у пункті (d) Секції 104 Частини 1 EO 12656 "Management of National Security Emergency Preparedness" вказується, що функції реагування на надзвичайні ситуації розділені між керівниками різних федеральних департаментів і установ за галузевим принципом). Секція 202 Частини 2 EO 12656 покладає відповідальність на керівників органів влади за безпечне зберігання життєво важливих ресурсів, засобів, документів. Секція 2001 Частини 20 EO 12656 за Національним архівом і Адміністрацією документації США визнає повноваження у галузі публікації у Федеральному реєстрі (Federal Register) законів Конгресу та розпо-

---

супутники), системи електронних фінансових розрахунків та майнового характеру), виробництва та розподілення електроенергії, комп'ютерні системи і мережі, програмне і апаратне забезпечення, бази даних; аналіз інформації з метою з'ясування уразливості об'єктів як федерального, так і місцевого значення, визначення можливих типів терористичних атак на них і видів захисту; розробки і реалізації програм захисту інформації про інфраструктуру критичного характеру // Режим доступу: http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/hr_5005_enr.pdf.

ряджень федерального уряду США у сфері надзвичайних ситуацій та покладає на архів відповідальність за підготовку інструкцій, виконання процедур обробки і зберігання документів, які мають “критичне” значення для функціонування федерального уряду у надзвичайних ситуаціях (Develop emergency procedures for providing instructions and advice on the handling and preservation of records critical to the operation of the Federal Government in national security emergencies)²⁵.

Національний архів США 1999 р. уклав Інструкцію щодо зменшення наслідків катастроф та відновлення пошкоджених документів (Vital Records and Records Disaster Mitigation and Recovery: An Instructional Guide). Важливо зазначити, що за законодавством США у надзвичайних ситуаціях у першу чергу врятуванню підлягають не унікальні документальні пам’ятки чи документи історичної цінності, а документи життєво важливого значення (vital records, right-and-interests records, essential records), необхідні для відновлення роботи органів влади усіх рівнів і установ після катастрофи, юридичні документи, що підтверджують права і визначають обов’язки установ, їх співробітників, громадян (для приватних компаній – права і обов’язки власників і акціонерів, розміри внесків), документи про фінансові зобов’язання, розрахунки установ або осіб, делегування відповідних повноважень, встановлення соціального та пенсійного забезпечення, компенсаційних виплат, договори, контракти та інші документи, у тому числі створені в електронних системах, необхідні для підтвердження фінансових і юридичних прав установ і громадян. Важливе значення мають акти громадянського стану, зокрема записи про народження, шлюб, смерть, розлучення, стан здоров’я. Зберігаються документи, які можуть висвітлити роботу органів влади і установ під час надзвичайної ситуації (emergency-operating records). Хоча, як зазначено в інструкції, цей список не є вичерпним. Деякі агенції, наприклад, NASA (Національне агентство аеронавтики і космічного простору), відносять до життєво важливих документи історичного значення, відібрані Національним архівом США для постійного зберігання.

Фактично під час планування розробляються дві програми: врятування життєво важливих документів (Vital records program) та зменшення наслідків катастрофи і відновлення документів (Records disaster mitigation and recovery programs). До цих програм може бути віднесено від 1 % до 7 % від загального обсягу документів в установі. У процесі планування інструкція рекомендує зосереджуватись на управлінні інформаційними ресурсами, обробці автоматизованих даних, управлінні документацією, безпеці та засобах менеджменту. Тому саме з цих сфер залучаються спеціалісти до створення планів і програм. Планування фокусується на реальних і потенційних ризиках, які можуть вплинути на організацію роботи установи і зберігання документів: пожежі,

урагани, землетруси, повені, виверження вулканів, торнадо, саботаж, порушення громадського порядку, тероризм тощо. У разі розташування архівних установ у зоні потенційних природних катаклізмів, слід вивчити їх історію, передбачити наслідки, з'ясувати прогнози спеціалістів відповідних галузей.

Наступним етапом планування є з'ясування типів ризиків для визначення видів захисту і відповідальності. Наприклад, загроза терористичної атаки характеризується як найвищий рівень ризику, а незначна повінь, що може спричинити мінімальну шкоду, як найнижчий²⁶.

Програма “Vital records”²⁷ спрямована на організацію роботи архівної установи чи архівного підрозділу іншої установи під час надзвичайної ситуації та на відновлення їх нормального функціонування після катастрофи. Вона повинна визначати дві категорії документів: про діяльність установи під час надзвичайної ситуації (emergency-operating records) та про підтвердження юридичних і фінансових прав установи і громадян, на яких могла прямо вплинути її діяльність (right-and-interests records).

Наприклад, у програмі Комісії ядерного регулювання до 1-ої категорії віднесено документи про мобілізацію армійських підрозділів, захист матеріальних та людських ресурсів, заходи щодо збереження громадського здоров'я і підтримання безпеки, діяльність у сфері цивільної оборони тощо (плани роботи, директиви, плани будівель та інженерних мереж, списки працівників, їх адреси і номери телефонів, повноваження тощо). Всі ці документи потрібні у доступних форматах, перегляд яких не залежить від спеціальної техніки (краще паперових), для організації роботи Комісії під час катастрофи; вони будуть використовуватись співробітниками в роботі і змінювати дислокацію разом з установою, а після завершення подій дозволять встановити послідовність та коректність дій керівництва та співробітників установи. Усі документи мають гриф обмеження доступу. Розпорядження ними покладено на Центр з надзвичайних ситуацій (Emergency operations center), який зобов'язана створити кожна установа на випадок надзвичайної ситуації – від федерального департаменту до маленької компанії.

Документи 2-ї категорії (про виплату заробітної плати, відпустки, соціальне страхування, пенсійне забезпечення, розгляд судових справ, договірні зобов'язання) можуть зберігатись як в архівному підрозділі Комісії ядерного регулювання, так і у Федеральному центрі документації у Вашингтоні, вони підлягають мікрофільмуванню*

* Відповідно до Закону про використання фотодокументів “An Act to provide for the disposition of certain photographed records of the United States Government and for other purposes” від 24 вересня 1940 р. (54 Stat. 958-959) фотографії та мікрофільми документів, виготовлені відповідно до мінімальних вимог Національного бюро стандартів, мають ту ж правову силу, як і їх оригінали і повинні прийматись як юридичний доказ. Вони підлягають

(обов'язкове зберігання їх у паперових форматах не потрібне) і евакуації²⁸.

Органи влади і установи повинні визначити посадових осіб, відповідальних за створення і реалізацію програми, розробити плани зберігання життєво важливих документів (*vital records plan*). План поділяється на дві частини: перша містить опис документів, друга – конкретні заходи їх зберігання і періодичного оновлення. До опису вносяться назви підрозділів, у діяльності яких утворюються життєво важливі документи, назви серій, які містять такі документи, інформація про розрізнення документів у серіях за їх категоріями (“*emergency-operating*” або “*right-and-interests*”), види носіїв інформації, фізичне розташування місця зберігання копій кожної серії, куди вони будуть переміщені у випадку надзвичайної ситуації, частота оновлення документів (копій). Основним засобом забезпечення збереженості документів є їх мікрофільмування. Установа повинна визначитись із місцем зберігання копій, яке має бути віддаленим і не підпадати під той же ризик, як і місце розташування установи.

Програма “*Vital records*” передбачає періодичне проведення навчання керівників та спеціалістів, відповідальних за її підготовку і впровадження в установі, та тестування і перевірку ефективності.

Програма “**Records disaster mitigation and recovery programs**”²⁹ спрямована на відновлення діяльності установи та її документів після катастрофи. Вона має такі етапи (*Disaster Planning Steps*): 1) створення відповідних комітетів, робочих груп, команд працівників і визначення їх обов'язків (планування, характеристику “відповіді стихійному лиху” (рятувальних заходів) та методів відновлення); 2) навчання членів комітетів, робочих груп; 3) здійснення аналізу ризиків (виявлення потенційних проблем споруд, в яких розміщені архіви установ), аналіз політики архіву (установи) і протипожежного обладнання, розроблення заходів щодо рятування людей, методика оцінки збитків, заподіяних стихійним лихом; 4) встановлення мети і термінів реалізації програми; 5) встановлення графіків подання звітності й підзвітності; 6) оцінка документів і визначення їх пріоритетності; 7) виявлення потенційних джерел завдання шкоди; 8) з'ясування можливостей профілактики і потреб у захисті (матеріали, обладнання, фінансові джерела, їх оновлення і поповнення); 9) аналіз фінансової політики щодо підготовки до надзвичайних ситуацій; 10) підготовка і поширення планів серед зацікавлених сторін (навчання, тестування і перевірки); 11) оцінка планів і регулярне оновлення.

зберігання, описуванню, використанню згідно з вимогами, встановленими Архівістом США // *NARA and Federal Records: Laws and Authorities and Their Implementation*. – Washington: NARA, 1988. – С. “3–1”.

Важливе значення має визначення рівнів ризиків та джерел завдання збитків. Оскільки для документів найнебезпечнішими є вода, вогонь і дим, значна увага приділяється системам пожежогасіння та відповідним типам вогнегасників, придатним для гасіння пожежі у сховищах документів. Щодо збереження електронних та аудіовізуальних документів, то тут перевага надається створенню відповідної кількості копій, оскільки єдиний примірник може бути пошкодженою настільки, що не підлягатиме реставрації.

План аварійного відновлювання документів (records recovery plan) передбачає такі пункти: 1) вступ (використання документів, відповідальність персоналу, загальна інформація про об'єкт та обладнання); 2) список рятувальних служб (пожежна частина, поліція, шпиталь, служби аварійної зупинки комунікацій (постачання води, газу, електроенергії тощо), список комунальних служб, список волонтерів (аналог добровільної пожежної дружини); 4) списки телефонів і порядок інформування; 5) пріоритетність документів; 6) організація реагування (повноваження керівників, відповідальних за організацію рятувальних заходів, оцінка ситуації, організація і пріоритетність дій, створення командного пункту, усунування паніки, контроль середовища, робота зі ЗМІ, фінансове і матеріальне забезпечення заходів, організація безпеки та створення відповідних умов для людей, проведення тренувань рятувальних дій); 7) списки служб, які можуть надати допомогу у відновленні документів (назви компаній, прізвища відповідальних співробітників, контактні дані, спеціалізація у сфері аварійного відновлення документів); 8) описування технік і способів рятування; 9) план рятування і консервації документів. Важливо, щоб особи, задіяні у рятувальних заходах, мали уявлення про види носіїв інформації, з якими їм доведеться зіткнутися, оскільки неправильне поводження з негативами, мікрофільмами, фотографіями, дисками може призвести до безповоротної втрати інформації. Рятувати і відновлювати документи з обмеженим доступом повинні особи, які мають відповідні допуски до державної таємниці.

Розроблений і впроваджений на практиці "Records recovery plan" філії Національного архіву США і Федерального центру документації у Південно-Західному регіоні (Форт Ворс, Техас) має такі розділи: 1) упередження катастрофи (постійний контроль температури і вологості; дотримання правил розміщення документів у сховищах; заходи з проти-пожежної безпеки; моніторинг систем водопостачання; спостереження за рівнем води у річці та повеннях; плани евакуації, система оповіщення і навігація аварійних виходів із будівлі); 2) створення рятувальної команди (визначення місії, створення і впровадження планів дій у надзвичайних ситуаціях (при пожежі, пошкодженні документів водою, зараженні документів паразитами, комахами, нашесті гризунів, бомбовому ударі (вибуху), серйозному пошкодженні здоров'я співробітників,

бурі, зливі, падінні снігу або льоду з даху, аварії опалювальної системи, токсичного зараження хімічними речовинами, землетрусі), визначення конкретних дій для врятування документів (документів обмеженого доступу; документів, які можуть бути висушені без заморожування; документів, які потребують заморожування; робота з документами після висушування; робота з фотодокументами і мікрофільмами), порядок документування рятувальних заходів); 3) система оповіщення співробітників про розміщення засобів пожежогасіння; 4) система евакуації; 5) система аварійних виходів; 6) списки працівників, відповідальних за зберігання ключів, охорону приміщень, власників 35 мм-камер, радіооператорів; 7) процедури повідомлення відповідальних працівників Національного архіву США про надзвичайну ситуацію; 8) списки рятувальних служб (Федеральної служби профілактичного технічного обслуговування, пожежного департаменту, швидкої медичної допомоги, шпиталю, поліції, комунальних служб, департаменту екології); 9) список номерів телефонів і адрес усіх працівників архіву і центру документації, які працюють на основі постійної зайнятості та членів рятувальної команди; 10) адреси, шляхи і способи транспортування до притулку; 11) списки пріоритетних документів, які підлягають першочерговому врятуванню і відновленню; 12) списки обладнання, необхідного для рятувальних і відновлюваних робіт, та контакти компаній для його придбання (помпи для відкачування води, засоби для прибирання, обладнання для вакуумного зволоження/висушування документів, морозильні камери, низькотемпературні субліматори, засоби глибокої заморозки, пластикові контейнери, сухий лід); 13) списки індивідуальних рятувальних засобів; 14) списки і адреси компаній, які працюють у сфері аварійного відновлювання фотографій, негативів, мікрофільмів, електронних документів³⁰.

Програми підготовки архівів штатів до катастроф передбачають (на прикладі Програми штату Арізона): 1) укладання плану дій під час катастрофи (disaster plan) (мапи розміщення пріоритетних документів у сховищах та шляхи їх евакуації, довідники телефонів співробітників архіву, волонтерських команд та служб порятунку, списки засобів порятунку та їх місцезнаходження, послідовність дій, які потрібно виконати), 2) мікрофільмування усіх життєво значущих документів із паперовою основою, 3) створення копій усіх цифрових документів, 4) інформування персоналу архіву про ризики, які можуть спричинити пожежу чи затоплення документів водою, та заходи щодо їх попередження, 5) навчання персоналу користуванню засобами порятунку людей і документів. 6) щорічне обстеження даху, електромережі, проти-пожежних систем і засобів, вікон, обладнання архівної будівлі. Плани оновлюються щорічно. Кожен працівник архіву та волонтер повинен

мати дві копії плану дій на випадок катастрофи (на роботі й вдома), щоденно дотримуватись правил охоронної і пожежної безпеки на робочому місці, пройти психологічне тренування для попередження паніки, розуміти свою роль і відпрацювати свої дії на випадок надзвичайної ситуації, бути готовим до імпровізації у разі непередбачуваного розвитку подій. Кожен відділ або департамент архіву повинен укласти списки документів (із зазначенням їх вартості) та пріоритети їх рятування: всього чи того, що дозволяє час. Під час укладання цих списків співробітники мають відповісти на запитання: чи має документ цінність, чи можна його замінити іншим, вартість заміни чи реставрації, наскільки важливий документ для колекції або дослідника, в яких форматах він доступний³¹.

Важливе значення має укладання в архівах штатів планів відновлення документів після катастроф*. Вони передбачають: 1) визначення характеру шкоди (вогонь, дим, сажа, чиста або брудна вода, сирість, пліснява тощо) та видів пошкоджених матеріалів (книги, документи, мікрофільми, фотографії, цифрові документи), можливостей їх заміни (або наявності їх інформації в інших документах), шляхів реставрації в архіві чи поза його межами; 2) фотографування збитків; 3) наявність в архівах і підключення у перші часи після катастрофи портативних генераторів енергії, pomp для відкачування води, вентиляторів для цирку-

---

* Подібну програму (не комплексну, а окремими планами заходів) розробляли працівники Державного архіву Хмельницької області у ході відновлювальних робіт після пожежі. Так, були розроблені: “Заходи з ліквідації наслідків пожежі”; “Перелік невідкладних робіт і заходів Державного архіву Хмельницької області з ліквідації катастрофічних наслідків руйнування Національного архівного фонду, спричинених пожежею в Кам’янець-Подільському міському архіві 10 квітня 2003 р.”; “Програма ідентифікації, реставрації, реконструкції фондів, пошкоджених пожежею в Кам’янець-Подільському міському архіві 10 квітня 2003 р., підготовлена спеціалістами Державного архіву Хмельницької області О. Б. Качковським та Ю. С. Руденко”; “План заходів Держархіву області на 2007–2010 рр. щодо відновлення та реставрації документів НАФ, пошкоджених пожежею та незадовільним зберіганням в колишньому Кам’янець-Подільському міському архіві, затверджений директором архіву П. Я. Слободянюком 25.05.2007 р.”; “Обласна цільова програма ліквідації катастрофічних наслідків пожежі в Кам’янець-Подільському міському архіві у 2007–2011 рр.”; “Методологічні принципи здійснення комплексу ідентифікаційних, реставраційно-відновлюваних робіт документів Національного архівного фонду, ушкоджених пожежею в Кам’янець-Подільському міському архіві: досвід, проблеми, перспективи, підготовлені С. Р. Михайловою, Ю. С. Руденко та схвалені Рішенням науково-методичної ради Держархіву області 03.09.2007 р.” // Слободянюк П. Я., Михайлова С. Р. “Чорний” четвер. Пожежа в Кам’янець-Подільському міському архіві 10 квітня 2003 року: причини, наслідки, уроки. – Хмельницький, 2012. – С. 96–99, 143–145, 232–241, 278–279, 279–284, 288–295.

ляції повітря, термометрів, гігрометрів, гігротермографів, психрометрів для здійснення замірів, вологопоглиначів (ефективні лише у невеликих репозиторіях); 4) організацію роботи рятувальної команди, в якій кожен член повинен мати відповідний допуск до такого виду робіт і пройти навчання; 5) стабілізацію повітря, очищення приміщень архіву, переміщення документів³².

Архів повинен укласти плани і організувати навчання співробітників процедурам відновлення документів після повеней або рятування від вогню водою. Вони включають організацію: 1) висушування паперових документів холодним і сухим повітрям відкритим способом (будь-яке підвищення температури спричинить появу плісняви, висушування розпочинається після стабілізації температури і повітря); 2) заморожування вологих паперових документів (обов'язковому заморожуванню підлягають документи, зшиті у томи, і книги; встановлено, що документи можуть зберігатись у замороженому стані понад 10 років, а після цього бути успішно відновленими, швидке заморожування мінімізує кристалізацію льоду, заморожування зменшує також наслідки задимлення документів після пожежі; кращими вважають вакуумне заморожування або висушування вологих документів). Архівісти повинні бути навченими поводженню з пошкодженими фотоматеріалами у перші три доби після катастрофи (очищуванню, промиванню, висушуванню на екранах та відкритим способом і правилам транспортування до фотолaboratorії), мікроформами і мікрофільмами (очищуються, заливаються водою у контейнерах або заморожуються для транспортування до лабораторії), цифровими носіями інформації (негайно транспортуються до спеціальних лабораторій, оскільки їх перебування у воді спричиняє непоправні пошкодження)³³.

Національний архів США створив спеціальний навчальний центр для підвищення кваліфікації спеціалістів з управління документацією "Records Management Training Learn Center"*.

---

* У складі FEMA функціонує навчальний інститут протипожежного захисту "International Disaster / Fire Training Institute, Inc.", який пропонує різнопланові курси з протистояння техногенним і природним катастрофам та терористичній загрози // Режим доступу: <http://www.all-hazards.com/index.html>.

Ресурсні центри створили у себе Смітсонівський Інститут (Вашингтон) (Smithsonian Institution Archives – <http://siarchives.si.edu/services/disaster-prevention-preparedness-and-response>), Американська асоціація історії штатів і зберігання культурної спадщини (American Association for State and Local History and Heritage Preservation's – http://www.imls.gov/collections/prepare_prep.asp), Управління зберігання Бібліотеки Конгресу США (<http://www.loc.gov/preservation>), Північно-Східний центр консервації документів (Northeast Document Conservation Center's (NEDCC)), Американський інститут консервації (American Institute for Conservation's (AIC)), Центр консервації мистецтва і історичних артефактів (Conservation Center for Art & Historic Artifacts' (ССАНА)) та інші інституції.

ну програму, яка передбачає курси з експертизи цінності і відбору документів на постійне зберігання, виділення документів до знищення, управління документами в установі, визначення строків зберігання документів, передачі документів на зберігання до центрів документації (тимчасове зберігання) і архівів. Окрім того, у центрі проводяться навчання за напрямками: підготовка архівів до надзвичайних ситуацій та їх відновлення, планування заходів і їх здійснення для врятування життєво важливих документів³⁴.

Національний архів та Адміністрація документації США, Товариство американських архівістів, регіональні та місцеві професійні об'єднання архівістів, архіви штатів постійно проводять роботу з установами з планування і впровадження рятувальних заходів, семінари для архівістів і менеджерів з управління документацією в установах за умов надзвичайних ситуацій.

Рада директорів архівів штатів (за участю директорів архівів штатів – Council of State Archivists, CoSA) 2005 р. створила спеціальний ресурсний центр IPER (Intergovernmental preparedness for essential records), який реалізує навчальні програми (школи, семінари, конференції), веде веб-сайт, на котрому архівні установи штатів розміщують свої програми, методичні матеріали, діляться досвідом³⁵. Для заснування і забезпечення діяльності IPER у вигляді гранту FEMA виділила 2,6 мільйона доларів.

Після прийняття Гаазької конвенції про захист культурної спадщини під час воєнних конфліктів (1954 р.) на 9-ій Конференції ЮНЕСКО у Нью-Делі (1956 р.) було створено Міжнародний центр з вивчення проблем зберігання і відновлення культурної спадщини (ICCROM)³⁶, до якого на цей час уже приєдналися 132 держави. 1996 р. був заснований Міжнародний Комітет “Блакитний щит” (Blue Shield (ICBS)), який об'єднав професіоналів у галузі захисту архівів, бібліотек, музеїв, пам'ятників культури від катастроф та війни. До складу ICBS входять Міжнародна Рада Архівів (ICA), Міжнародна Рада Музеїв (ICOM), Міжнародна Федерація Бібліотечних Асоціацій та Інституцій (IFLA), Міжнародна Рада Пам'ятників і Об'єктів Культурної Спадщини (ICOMOS), Координаційна Рада Асоціацій Архівів Аудіовізуальних Документів (ССААА). Штаб-квартири ICBS засновано вже у 20 країнах світу і ще планується їх відкриття у 19 країнах³⁷. 2010 р. архівна служба Нідерландів під егідою МРА та у рамках ICBS видала Атлас хімічних, механічних, водних, біологічних пошкоджень архівних документів для

Середньо-Атлантична регіональна конференція архівів (Mid-Atlantic Regional Archives Conference, MARAC) заснувала спеціальний фонд “MARAC Ad hoc Disaster Relief Committee” для підтримки за допомогою грантів архівів (у тому числі й приватних), ушкоджених внаслідок катастроф // Режим доступу: <http://www.marac.info/disaster-relief-->

оцінювання завданої архівним документам шкоди³⁸. Значну роботу у напрямі збереження світової історико-культурної спадщини здійснює Світовий Банк (World Bank Institute (WBI)), який поряд із проведенням конференцій, симпозіумів, навчальних семінарів, здійсненням різнопланових публікацій спеціальної літератури виділяє кошти на реалізацію широкомасштабних програм із рятування та відновлення архівів, музеїв і бібліотек³⁹. Це близько 500 проектів у різних країнах світу, спрямованих на вирішення багатьох проблем – від ліквідації бідності до збереження пам'яті й передачі знання.

Спостерігаючи за катастрофами, працівники інституцій пам'яті (архівісти, музейники, бібліотекарі) стали свідками загибелі сотень тисяч людей, а разом з цим і втрати пам'яті про них, адже у катастрофах безповоротно гинуть також архіви, музейні колекції, бібліотечні фонди. Постраждали у катастрофах люди іноді не мають жодного документа, аби підтвердити свою особу і захистити свої права. Український народ і його лідери мали б вже здобути уроки з архівних катастроф на Поліссі, Поділлі, у самому серці нашої країни – Києві, а тепер ще й на Херсонщині. Цілком погоджуючись із Р. Омеляшком та іншими щодо необхідності відновлення історико-культурної спадщини, автор залишається прибічником превентивних заходів. Заходи, яких ми вживаємо, – недостатні: наші інституції пам'яті не мають не тільки комплексних програм, а й систем пожежогасіння, апаратів для мікрофільмування. У багатьох архівних відділах та архівних підрозділах установ відсутня пожежна сигналізація. І тут ми приходимо до висновку, до якого вже всі ми звикли, про відсутність коштів. І все ж ми свідомі того, що не тільки від коштів, а й від наших професійних дій залежить доля наших архівів. Якщо на нас, архівістів, чекає нова катастрофа, ми маємо бути готовими до неї і знати, які документи рятувати першими, до яких центрів звертатися по допомогу, як поводитися із пошкодженими матеріалами тощо.

Тож у цьому контексті необхідність розроблення програм порятунку архівів під час катастроф та їх відновлення зростає. Вивчення світового і, зокрема американського досвіду наочно демонструє, що нині усі архіви створюють і впроваджують аналогічні програми. Існує безліч рекомендацій і посібників, у тому числі й американських, які за відсутності власних ми можемо взяти за основу. Втім, ми маємо й власні наукові напрацювання у цій сфері. Перед нами стоїть завдання узагальнення цього матеріалу, вибору найкращих методик, створення комплексних заходів, розгортання широкої освітньої програми.

---

¹ “Чорнобильські” архіви: нарада в ЮНЕСКО // Архіви України. – К., 1992. – № 5–6 (232). – С. 4–5.

² Інтерв'ю Р. Омеляшка від 25 квітня 2009 р., <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/1615495.html>.

³ *Скрицька Лариса*. Чи потрібні Україні “радіоактивні” архіви? // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 4. – К., 1999. – С. 64–70.

⁴ З інтерв'ю Ліни Костенко “Українцям треба навчитися любити себе” // Міжнародна газета без кордонів, Перша іміджева газета світового українства “Україна понад усе”. – 2009, № 38–39. – С. 1.

⁵ Інформація про роботу з ліквідації наслідків аварії у бібліотеці. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/new/2002/02_tech.html.

⁶ *Муха Л., Омельченко М.* Перший європейський семінар із проблем запобігання катастрофам та збереження архівів // Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/NB/Accident.php>.

⁷ *Слободянюк П. Я.* Анатомія архівної трагедії у Кам'янці-Подільському / Слободянюк П. Я., Михайлова С. Р. “Чорний” четвер. Пожежа в Кам'янець-Подільському міському архіві 10 квітня 2003 року: причини, наслідки, уроки. – Хмельницький, 2012. – С. 5–12.

⁸ Консерваційно-профілактичне і реставраційне оброблення документів Національного архівного фонду, пошкоджених під час надзвичайних ситуацій / Укл.: О. П. Володіна, Л. В. Терещук, А. М. Яценюк, Г. А. Шекун. – К., 2006. – 25 с.

⁹ Memory of the World: Lost Memory – Libraries and Archives destroyed in the Twentieth Century / prepared for UNESCO on behalf of IFLA by Hans van der Hoeven and on behalf of ICA by Joan van Albada. – Paris: UNESCO, 1996. – 70 pp.

¹⁰ *Taboroff June*. Natural Disasters and Urban Cultural Heritage: A Reassessment / Building Safer Cities: The Future of Disaster Risk. Edited by Alcira Kreimer, Margaret Arnold, Anne Carlin. – Washington, D.C.: The World Bank, 2003. – С. 233–240.

¹¹ The Caribbean Archives Taskforce for Disaster Preparedness (CARTAS) // Режим доступу: <http://cartas-carbica.blogspot.com>.

¹² Swartz Nikki. Dealing with Disaster // Information Management Journal. – 2006, July–August. – Vol. 40, № 4. – С. 29–34.

¹³ **Horner Josephine** (Queensland State Archives), **Austin Lisa** (Archives New Zealand). Recordkeeping and Natural Disasters – the Queensland Floods and the Canterbury Earthquake: a comparison // Режим доступу: <http://www.ica2012.com>; Disaster preparedness and recovery. Queensland State Archives // Режим доступу: <http://www.archives.qld.gov.au/Recordkeeping/Disaster/Pages/Default.aspx>.

¹⁴ Disaster Preparedness Manual for Commonwealth Agencies. National Archives of Australia, 2000. – 25 pp.; National Disaster Preparedness and Recovery Strategy for Archival Records. November 2010. National Archives of Australia. – 18 pp.

¹⁵ Disaster preparedness and response for public records. A guideline for Queensland public authorities. Queensland State Archives. Department of Science, Information Technology, Innovation and the Arts, 2012. – 32 pp.; Identifying and managing vital records. Queensland State Archives, 2011. – 4 pp.; веб-сайт Державного архіву провінції Квінсленд. Режим доступу: <http://www.archives.qld.gov.au/Recordkeeping/Disaster/Pages/Default.aspx>.

¹⁶ **Sasaki Kazuko**. Cooperation and Recovery after the March 11th East Japan Earthquake: From the Standpoint of voluntary groups and JSAI // Режим доступу: <http://www.ica2012.com>.

¹⁷ FEMA. Prepared. Responsive. Committed. – Washington, 2008. – 6 pp.

¹⁸ Harry S. Truman: “Executive Order 10346 – Preparation by Federal Agencies of Civil Defense Emergency Plans” April 17, 1952. Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=78459>.

¹⁹ **Cohen J. Wilbur, Boyer F. Evelyn.** Federal Civil Defense Act of 1950: Summary and Legislative History // Bulletin Social Security. – 1951, April. – P. 11–16.

²⁰ Executive Order 12127 “Federal Emergency Management Agency”, 31 March 1979, 44 FR 19367, 3 CFR, 1979 Comp. – P. 376.

²¹ FEMA. Prepared. Responsive. Committed. – Washington, 2008. – 6 pp.

²² An Act to establish the Department of Homeland Security, and for other purposes (PL 107–296 – November 25, 2002) // Режим доступу: <http://www.dhs.gov/homeland-security-act-2002>.

²³ Post-Katrina Emergency Management Reform Act, Public law 109–295 – October 4, 2006 // Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-109publ295/pdf/PLAW-109publ295.pdf>.

²⁴ Див.: Federal Preparedness Circular 65, June 15, 2004 (Пункт “g” Розділу 10 стосується планування програм захисту життєво важливих документів і баз даних (emergency operating records, legal and financial records)) // Режим доступу: http://www.fema.gov/pdf/library/fpc65_0604.pdf.

²⁵ Executive Order 12656 “Assignment of emergency preparedness responsibilities”, Nov. 18, 1988, 53 FR 47491, 3 CFR, 1988 Comp., p. 585.

²⁶ Western New York Disaster Preparedness and Recovery Manual for Libraries and Archives. Third Edition. – Buffalo, New York, 2003. – 97 pp.

²⁷ Vital Records Program / Vital Records and Records Disaster Mitigation and Recovery: An Instructional Guide. 1999 Web Edition // Режим доступу: <http://www.archives.gov/records-mgmt/vital-records/#DisasterSteps>.

²⁸ Nuclear Regulatory Commission Vital Records Directive. Volume 3, Part 2 – Records Management. NRC Records Management Program. Handbook 3.53; Part V. Режим доступу: <http://www.archives.gov/records-mgmt/vital-records/appendix-c.html>.

²⁹ Records disaster mitigation and recovery programs / Vital Records and Records Disaster Mitigation and Recovery: An Instructional Guide. 1999 Web Edition // Режим доступу: <http://www.archives.gov/records-mgmt/vital-records/#DisasterSteps>.

³⁰ National Archives Southwest Region and Federal Records Center. Fort Worth, Texas. Disaster Plan Режим доступу: <http://www.archives.gov/records-mgmt/vital-records/appendix-d.html#PartII>.

³¹ **McColgin Michael, Murray Toby.** Disaster Planning for Governments in Arizona. – Las Vegas: Arizona State Archives, University of Nevada, 2002. – С. 2–7.

³² McColgin Michael, Murray Toby. Disaster Planning... – С. 8.

³³ McColgin Michael, Murray Toby. Disaster Planning ... – С. 9–13.

³⁴ Emergency Preparedness and Response for Business Information (EPRBI); Emergency Planning and Response for Vital Records and Essential Information // Режим доступу: <https://nara.learn.com/learncenter.asp>.

³⁵ Preparedness and planning. Council of State Archivists. Resource Center // Режим доступу: <http://rc.statearchivists.org/Resource-Center/Topics/Emergency-planning-and-response/Preparedness-and-planning.aspx>.

³⁶ ICCROM. Brief history // Режим доступу: <http://www.iccrom.org/>.

³⁷ International Committee of the Blue Shield // Режим доступу: <http://icom.museum/programmes/museums-emergency-programme/international-committee-of-the-blue-shield/>.

³⁸ **Van der Most Peter.** Defize, Havermans John. Archives Damage Atlas. A tool for assessing damage. – Hague: Metamorfoze, 2010. – 145 pp.

³⁹ Див. офіційний веб-сайт Світового Банку. Режим доступу: <http://web.worldbank.org>; Disaster Risk Management in a Changing Climate. Discussion Paper prepared for the World Conference on Disaster Reduction on behalf of the Vulnerability and Adaptation Resource Group (VARG). World Conference on Disaster Reduction (WCDR) in Kobe, Japan, January 18–22, 2005. – 42 pp. // Режим доступу: http://www.preventionweb.net/files/7788_DRMinachangingclimate1.pdf.

Охарактеризованы структура и содержание программ спасения жизненно-важных документов, смягчения последствий катастрофы и восстановления документов Национального архива и Администрации документации США.

Ключевые слова: архивы и катастрофы; Национальный архив и Администрация документации США; программа подготовки к чрезвычайным ситуациям; программа спасения жизненно-важных документов; программа смягчения последствий катастрофы и восстановления документов.

The article deals with the structure and content of programs of protection of vital documents, disaster mitigation and recovery of the documents of the U.S. National Archives and Records Administration.

Keywords: the archives and disasters; U.S. National Archives and Records Administration; the program of emergency preparedness, the program of saving of the vital documents; the program of disaster mitigation and recovery of documents.

С. В. ТРИМБАЧ*

**ЩОДЕННИК ОЛЕКСАНДРА
ДОВЖЕНКА:
КРИЗИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ**

“Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939–1956”. – Харків: Фоліо, 2013. Видання підготовлено в рамках Федеральної цільової програми “Культура Росії 2006–2011 рр.”. Федеральне архівне агентство Російської Федерації, Російський державний архів літератури і мистецтва (РДАЛМ), Державна архівна служба України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Упорядники В. В. Забродін, Є. Я. Марголіт. Підготовка тексту В. В. Забродіна, А. Л. Євстигнєєвої (російський текст), О. Є. Чугунової, С. В. Тримбача (український текст). Науковий коментар: В. В. Забродін, Є. Я. Марголіт. Вступні статті Т. М. Горяєвої, А. Л. Євстигнєєвої, Є. Я. Марголіта, С. В. Тримбача.

Видання щоденників Олександра Довженка є першим науковим виданням як самих щоденникових записів митця, так і Довженкових творів узагалі. Досі чогось подібного не траплялося, попри те, що уперше доволі об’ємне відтворення щоденника відбулося ще в середині 1960-х років у 5-му томі творів Довженка¹. Затим були перевидання, з невеликими змінами і доповненнями, в 1970-х і 80-х. Причому всі записи поділялись на дві частини – одні як записні книжки, інші – як власне

---

* Тримбач Сергій Васильович – голова Національної спілки кінематографістів України, доктор мистецтвознавства, президент Асоціації кінокритиків України, лауреат Державної премії України ім. О. Довженка, кінознавець, історик кіно, член Громадської ради Укрдержархіву.

щоденникові. Найповніше дотепер видання було здійснено Олександром Підсухою 1990 р., уже без такого поділу². При цьому упорядник стверджував, що це “повний текст щоденникових записів (1941–1956)”, пояснюючи головний принцип: записи “в хронологічному порядку об’єднані в один твір під загальною назвою “Щоденник”³.

Підсуха вважав ту публікацію повною, оскільки так його інформувала сама Юлія Іполитівна Солнцева, вдова Довженка. Вона, як відомо, мало кому довіряла роботу з Довженківським архівом. Серед небагатьох – блискучому кінознавцеві, львів’янину-киянину, а потім багатолітньому співробітнику журналу “Искусство кино” Юхиму Левіну. З українців – директору Музею кіностудії імені О. Довженка Тетяні Дерев’янку та Підсусі. Останньому благоволив сам Довженко.

Відомо, що всі нездані в Центральний державний архів літератури і мистецтв (нині РДАЛМ) матеріали Солнцева зберігала в сейфі, у себе в квартирі на Кутузовському проспекті. Про це не раз розповідала Тетяна Дерев’янку (на жаль, тільки в усній формі). Неодноразово вони разом із Солнцевою систематизували те, що знаходилось в сейфі. Зокрема, сортували записи за персоналіями. Так утворились папки, з котрих Дерев’янку особливо запам’ятались дві: “Сталін” і “Берія”. Після смерті Солнцевої (в жовтні 1989-го) все її майно, з архівом включно, опинилось в руках її правонаступниці Ірини Петрової. Автор цих рядків разом з Дерев’янкою і Левіним спробували з’ясувати долю тих папок. Виявилось, нічого немає. Хоча в фонді № 2081 РДАЛМ є три одиниці зберігання, пов’язані зі Сталіним, дві з яких донедавна були закритими. Закритим був і увесь текст щоденника – бо такою була воля Солнцевої, яка побажала, аби упродовж 50 літ (відлік від 1959-го) ніхто не міг користуватися доволі великою частиною архівних матеріалів. Ті щоденникові записи, які друкувалися, видавалися особисто Солнцевою або за її вказівкою. Відтак після її смерті ні про які нові публікації не йшлося – до 2009–2010 років.

Попередні публікації починались із записів 1943-го або 1941-го (так було у виданні 1990 року). Чи були записи щоденникового характеру у 1920–1930-ті, неясно. Лишень одного разу Солнцева обмовилась про це. Розповідаючи про роботу над фільмом “Земля”, вона оповіла: “У мене зберігаються його (Довженка. – С. Т.) щоденникові записи по фільму. Однак не хочу їх поки що друкувати, як і багато чого іншого”⁴.

Дерев’янку надрукувала⁵ ті самі Довженкові записи, які стосуються роботи над “Землею”. У фондах музею кіностудії імені Довженка збереглося кілька сторінок щоденника, переписані рукою публікатора. При підготовці щоденника до друку працівники РДАЛМ нічого подібного у фонді № 2081 не виявили. Так само, як й інших записів 1920–30-х років (за винятком кількох довоєнних записів 1939–1941 рр., які уперше публікуються у виданні 2013 р.).

Що ж до записів 1940-х Підсуха, зокрема, пише: опісля засідання в ЦК ВКП(б) за участі Сталіна, де кіноповість “Україна в огні” була піддана жорстокій критиці, “як розказує дружина митця, Олександр Петрович знищив три записні книжки”⁶. Доля інших рукописів щоденникового характеру могла бути подібною. Над Довженком не раз збирались хмари – і на початку 1930-х, і в 1937-му. Неважко уявити, що у подібних випадках свідчення про неблагонадійність кидались у вогонь. Ну і, напевно, щось загинуло у покинутій Довженком і Солнцевою київській квартирі під час німецької окупації 1941–1943 років.

Робота над книгою була непростою. Передусім тому, що у Довженка немає хронологічно послідовної системи записів. Він одночасно робив записи в різних блокнотах і зошитах, а деякі думки і начерки записував на окремих аркушах, не вказуючи дати. Постає питання про те, як все це публікувати. Подавати так, як воно є у самого автора? Чи змонтувати записи, керуючись принципом хронологічної послідовності?

Є, нарешті, ще один спосіб – виявити логіку (як внутрішню, так і зовнішню) записів і вибудувати їх відповідним чином. Адепти такого підходу вказували на позитивний, з їх точки зору, досвід першого українського видання в останньому томі п’ятитомного зібрання творів 1964–66 років. Там записи розподілено на три великих блоки: записи воєнних літ із трьох записних книжок (1942–1943), матеріали до “Поєми про море” (1952–1956) і те, що кваліфікувалось як власне щоденник: записи несистемного, нерідко дуже особистого характеру. Перевагою такого підходу є те, що читач має можливість простежити роботу автора над різним життєвим, світоглядним матеріалом. Творча лабораторія митця стає виразнішою.

У підсумку упорядники обрали інший шлях. Щоденник публікується у тій послідовності, у тому вигляді, в якому він складався у самого автора. Починається з першого зошита і закінчується останнім. Так, при цьому зберігається часовий паралелізм записів, що ускладнює знайомство з ними. Однак усувається втручання публікаторів, бо ж їх воля, їх точка зору в процесі монтажу давала би про себе знати. А так ми можемо стежити за живою, природною послідовністю записів і, за бажанням, самі вибудовувати їх в хронологічній послідовності.

Нагадаю, що дотеперішні публікації не мали скільки-небудь зрозуміло виписаних коментарів з приводу мови оригіналу. І український, і російський варіанти були значною мірою очищені від мовно-стильових вольностей, редактура старанно чепурила їх (особливо український). Беручись до роботи, публікатори вирішили оприлюднити рукопис в авторському її “виконанні”. Читач уперше зможе прочитати текст у тому вигляді, як писав Довженко. Зрозуміло, був він людиною двомовною, і в щоденникових записах почасти зустрічаються місця, де перша половина фрази написана українською, а друга – російською. Окрім

того, записи українською далеко не завжди узгоджуються з нормами сучасної літературної мови. Навіть записи 1950-х зберігають сліди правопису попередніх епох – так званого “Скрипниківського правопису”, скажімо.

Основою публікації стали рукописи, що зберігаються в особистому фонді Довженка (№ 2081) в РДАЛІМ. Усього в фонді понад дві з половиною тисячі одиниць зберігання. Комплектування архіву почалось ще 1953 року, коли було отримано принципову згоду на передачу документів тоді ще в ЦДАЛІМ СРСР. Та тільки після смерті режисера, уже в 1959-му, почалось послідовне наповнення персонального архівного фонду. Однією з умов надання Солнцевою архівних матеріалів для зберігання було закриття значної їхньої частини для стороннього ока на 50 років, що загалом є звичною практикою. У своїй заяві до керівництва архіву Солнцева написала дослівно так:

“Я передаю архив Александра Довженко на постоянное государственное хранение в ЦГАЛИ СССР безвозмездно, но при соответствующих условиях:

1. Материалы архива будут мною передаваться в течение 5–6 лет.
2. Часть материалов будет сдана на совершенно закрытое хранение сроком на пятьдесят лет.
3. Часть материалов, которые готовятся к публикации, я прошу не выдавать для работы до их опубликования мною.
4. Многие материалы архива я передаю на условии предоставления мне машинописных копий или фотокопий.
5. В случае необходимости я прошу выдавать мне на определенный срок материалы из передаваемого мною архива”⁷.

Офіційна відповідь архіву датується 9 квітня 1959 року. “Все поставленные Вами условия, – сповіщав Солнцевої начальник ЦДАЛІМ Н. Родіонов, – передачі матеріалів личного архива А. П. Довженко для ЦГАЛИ СССР приемлемы. Материалы, закрытые Вами, будут помещены на специальное хранение по отдельной описи. Материалы, подготовленные Вами к печати, будут выдаваться только Вам или лицам, Вами уполномоченными. Машинописные копии и фотокопии с материалов, необходимых Вам для работы, будут изготовляться по истечении некоторого времени после получения материалов архивом” (Архів Музею кіностудії імені О. Довженка).

Отже, 50-літній термін – принаймні для більшої частини архіву – спливає 2009 року. Хоча закрита частина є описаною і відтак дослідники можуть скласти хоча би попереднє уявлення про те, на що можна розраховувати в майбутньому. Можливе знайомство із щоденниковими записами було обмежене в часі уже за першим описом (тобто першого подання архівних матеріалів). Йдеться про записні книжки (вони ж щоденники) – РДАЛІМ, оп. 1, од. зб. 583-643. Одиниця зберігання № 583

являє собою “Листы из записных книжек с набросками тем и сцен для сценариев, пьес, рассказов, выступлений и др., на рус. и укр. языках”, датування яких – 1939–1950-ті роки, об’єм 81 аркуш. Усі попередні публікації тексту щоденника починалися від 1941 року, і саме таким було рішення самої Солнцевої.

За описом № 2 “засекречено” матеріали за №№ 97-99, так само це записні книжки. В описі № 3 було утаємничено “Воспоминания о встречах с И. В. Сталиным” та “Записи дневникового характера” (од. зб. № 113), а також записи “К вопросу о строительстве новых сел по берегам Днепровского водохранилища и будущего южного канала. Докладные записки. Черновой автограф”, датовані 31.XII.1954 р. (од. зб. 115); що там могло бути такого “секретного” з’ясується пізніше. Було закрито й чималу кількість листів. Зокрема, М. С. Хрущову – чернетки (5.06.1943 – 8.05.1954), 3 листи, 3 аркуші (од. зб. 146). Утаємничено й “Свидетельство о браке А. П. Довженко с Ю. И. Солнцевой в 1928 г.”, що є цікавим, оскільки відомо: офіційна реєстрація їх шлюбу відбулася тільки 1955 року. Закрито й листи самої Солнцевої – можливо, що там є послання і до Довженка. До секретних віднесено й “Материалы к биографии Н. П. Солнцевой (матери): свидетельство о венчании, пенсионное удостоверение, членские билеты (од. зб. 589). Чи, скажімо, “Телеграмма Довженко-Дудко П. П. (сестры) Ткаченко В. Д. 4.01.1958 р. (од. зб. 587). Виходить, що Довженкова сестра сама (а чи ж під тиском Солнцевої, яка вочевидь контролювала процес взаємин з київською поетесою – з нею Довженко листувався від початку 1950-х – навіть по смерті чоловіка) передала ту телеграму братовій удові. Словом, інформацію інтимного, особистісного характеру було заведено в тінь – бодай і минушу.

Таким чином, публікатори зробили перший крок до повного наукового видання творів Довженка (йдеться не тільки про твори літературні, а й малярські та власне фільмові, що так само надаються нині до коментування та інших засобів оприлюднення в науковому дискурсі).

Робота з ґрунтовного осмислення Щоденникових записів у новій цілокупності попереду. Спробуймо зробити бодай перші спостереження.

Головне з них – в інтимних записах, якими і є щоденник, Довженко відчувається частиною єдиного народного, родового тіла. Ситуація апокаліптична – а саме так її інтерпретує автор – ще більше покликується до того. “Народ український загине в цій війні, товариші патетики (...) Народ наш загине... Гине...”⁸. І процес загибелі почався не з вступом німецьких військ в Україну. “Не останеться навіть могил; нікому великі насипати – малі душі. Не останеться його споруд архітектурних – їх майже знищено уже давно. А зараз і до краю. Ні малярства, ні письма. Бо й музеї розбито чи розкрадено мерзотниками, з’їдено шашелем, що точив душу народну століття”⁹.

Народ деморалізований і демобілізований, він завис над смертельним урвищем. Хто допоможе йому? Тільки митець, з його глибинними інтуїціями і з його здатністю національного Пророка говорити народу слово Правди і вказувати шлях у майбутнє. Хто ми, українці, у чому наше призначення? – такі питання раз по раз зринають на сторінках щоденника.

І гіркота: міг стати Пророком, а не став. Чому? Упродовж першого року війни Довженко не раз пише про помилковість обраного шляху. І по війні так само гіркота не згасає. “Очень жалею часто, что жизнь свою прожил неправильно. Что мой выбор был ошибочным. Что мне не фильмы бы делать, не сценарии писать, не с актерами возиться (...), а камни бы тесать”¹⁰.

А на самому початку війни Довженко не раз заявляє про наміри полишити кінематограф – як такий, що не здатен порятувати народ, як інструмент в руках можновладців. Слово – ось матеріал, з яким має працювати Пророк. Йдеться про необхідність національної самоідентифікації, що особливо загострюється в часи радикального історичного зламу. Саме це і є центральним сюжетом щоденникових записів, передусім воєнних літ. Як народ порятувати – ось проблема проблем.

Саме в цьому і вбачає свою місію Довженко – порятувати народ свій як рід (нарід) від постійної загрози історичного небуття. Відтак творчість митця прагне вирватися за межі власне художнього. Це – життєтворчість, життєбудівництво у прямому значенні цього слова. Не випадково, до речі, такою активною є його позиція щодо питань містобудівництва – від 1920-х і до самої смерті. Відтак і пошук безсмертя для нього – це не щось, що твориться поза межами власне життя. Це саме життя і є.

Доволі тернистий, а часом просто драматичний шлях Довженка-митця і громадянина багато в чому пояснюється через поняття “творчої поведінки”, колись запропоноване російським письменником Міхаїлом Пришвіним. Йдеться про певний спосіб програмування своєї життєвої, світоглядної позиції, вироблення конкретних стратегій – через діалогічний контакт з актуальними культурними дискурсами. У 1920–30-ті роки, коли йшлося про створення, а чи то пак Відродження (ключовий мислеобраз тієї епохи) України як грандіозного національного проекту (суголосного Шевченковому), Довженко й ідентифікував своє авторське “Я” зі стратегією реалізації того проекту. Завданням було створити візію українського майбутнього, зокрема і через прозирання епічного минулого. Автор виступає як посередник – через залучення особистого, інтимно прогрітого матеріалу, й відтак мало не у кожному персонажеві пізнається силует родинного життя. Таким був механізм ідентифікації з матеріалом, який подавався в русі до майбутнього, нехай і з виразними рисами утопії: недосконалість сучасного життя потребувала радикаль-

ного втручання носіїв істини щодо історичних трансформацій (майже неодмінно – месіанського штибу).

У 1930-ті роки, опісля “благівісного” порятунку Довженка Сталіним, проект “Сонячної України” (в якому позначились, зокрема, сліди відомої концепції Освальда Шпенглера щодо Ренесансу, який гряде зі Сходу) дістає своєрідного “підсвічення” іншим “сонцем”, язичеським за походженням Вождем і Навчителем. Події Другої світової війни, Великої вітчизняної призвели до доволі радикальної зміни авторської стратегії. Довженко ідентифікує себе з народом і, по суті справи, заперечує позитивну роль Держави і її Отця. Це виявилось і в тому ж намірі залишити кінематограф, сферу індустріального продукування мистецьких текстів, і розпочати роботу як письменника, продукувача Слова, котре розуміється як органічний чинник народного життя. Звернення до жанру щоденника стало засобом ідентифікації себе із народним тілом і народним словом, а після конфлікту із Сталіним і його критики кіноповісті “Україна в огні” 1944 року ще й формою приватного протистояння, доволі жорсткого внутрішнього діалогу з владою (попри щоденникові реверанси убік Сталіна).

Однак у повоєнний період Довженко змушений йти шляхом компромісів з державою та вищими державотворцями. Йому прагнеться долучитися, ідентифікувати себе із носіями стратегій розвитку країни, відтак з’являються задуми й тексти, в яких подано доволі ідилічний образ єднання “партії влади і народу”. Водночас в кіноповістях “Земля” і “Зачарована Десна” знову відчутно опору на особистісний, родинний світ – Україна постає в образі сім’ї, де в кожному персонажеві прозирається історія роду й відтак народу. Майбутнє дістає форму фантазмагорії (начерк сценарію “В глибинах космосу”), майже очищеної від “земного” й “тілесного”.

Довженко лишається втіленням українського митця, якому вдалося здолати тяжіння національного ґрунту й водночас запропонувати привабливі й художньо потужні проекти розвитку народного життя. У ті моменти свого творчого і громадянського життя, коли він втрачав ідентифікацію й віддавався чужим для нього, надто одержавленим (чи “оцерковленим” новим партійним “храмом”) стратегіям, він втрачав й самого себе як особистість. Однак ж, у підсумку, встояв – і тим запропонував нащадкам своє життя як життє: для наслідування й заперечення, для хвали й хули. Магнетизм його особистості ніяк не слабшає з часом – таким, принаймні, є висновок, що складається на сьогодні.

Щоденник став для Довженка формою щоденної роботи зі словом. Саме щоденник стає для Довженка – у часи потрясінь й опали з боку державних чиновників та багатьох представників радянської інтелігенції головним “знімальним майданчиком”. Саме тут “знімаються”, “фотографуються” і стверджуються його найсокровенніші мислеобрази і

миследіяння. З такого Слова народилась кіноповість “Україна в огні” – як спроба порятунку, як спасительний жест Пророка. Сталін не визнав його у цій іпостасі, однак то вже не мало принципового значення.

А ще щоденник є формою і засобом подолання жажливих розривів між снами і життям як таким. Довженко маніфестує по суті справи первинність життя перед мистецтвом. За допомогою мистецтва, та ще взятого під жорсткий тотальний контроль держави, на життя вплинути важко. Вплинути на життя може тільки саме життя! А точніше, життя, загорнуте в міфологічну обгортку. Життя, що стало історією (історіями!). Чиє життя? А своє власне. Й відтак щоденник є найприродніший засіб реалізації такого розуміння сутності справи. Пророк, яким – ще раз наголосимо на цьому – мислив себе митець, понад усе вірив у те, що його Слово має магичні властивості, і рано чи пізно це дозволить йому пробити стіну, що відгороджує його від Буття. Щоденник – це сира, необроблена картина життя, живі, “непроварені” і не приглушені “соціальним замовленням”, чимось ще думки і почуття. З яких потому і може народитись щось життєствердне.

Саме в щоденнику Довженкові вдається – бодай у Слові – зафіксувати найбільшу українську проблему: проблему ідентифікації, проблему самостояння і самознаходження. В часи, які видавалися “погибіллю всерйоз”, ажнік не історичною чи психологічною умовністю, митець заходився відшукувати саму Україну і українців в історичному та космічному безмірі, посеред жахливої війни на знищення мільйонів людей.

Він зберіг її, Україну. Будемо сподіватися, що Україна не забуде подвиг свого Пророка.

¹ О. Довженко. Твори, т. 1–5. – Київ, 1964–66.

² Олександр Довженко. Україна в огні. Кіноповість, Щоденник. – Київ, 1990.

³ Там само. – С. 5.

⁴ Ю. Солнцева. О Довженко, о времени, о себе. – Радуга. 1997. – № 2. – С. 149.

⁵ Див.: Кіно-Коло. 2000. № 4–5. С. 102–106.

⁶ О. Довженко. Україна в огні. – С. 9.

⁷ Цитую за копією заяви Солнцевої, що знаходиться в архіві музею Національної кіностудії імені О. Довженка).

⁸ Запис 23 травня 1942 року. – О. Довженко. Щоденникові записи. 1939–1956. – С. 151.

⁹ Там само. – С. 152.

¹⁰ 10 жовтня 1954 р., там само. – С. 485.

Л. А. ДУБРОВІНА*

КОРИСНИЙ ПОСІБНИК З ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Кулешов С. Г. Загальне документознавство: навч. посібник для вишів. – Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – 123 с.

Курс “Документознавство” є пропедевтичною спеціальною дисципліною, що викладається під час вишівської підготовки документознавців всіх кваліфікацій. Підготовка рецензованого посібника цілком умотивована, оскільки, незважаючи на наявність низки опублікованих навчальних видань з документознавства, всі вони призначені для майбутніх бібліотекознавців, бібліографознавців та книгознавців. Як не дивно, безпосередньо для навчання організаторів діловодства та архівістів посібники з документознавства відсутні. Рецензований посібник має на меті заповнити цю лакуну. Це дуже важливо, оскільки наявні підручники та посібники з документознавства, рекомендовані Міністерством освіти та науки України, розглядають друковані видання як документи з подальшою похідною аналітикою, ускладнюють можливість майбутнім фахівцям служб діловодства та архівних установ зрозуміти природу їх головного предмета праці. Слід зауважити, що зміст посібника відображає багаторічний педагогічний досвід автора у вишах, а також його практичну діяльність на посаді завідувача відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Структура посібника свідчить про логічний виклад майже всіх ключових напрямів дослідження в “класичному” документознавстві. Значне місце посідає історія розвитку документознавства – від перших друкованих знань про документ. Цьому присвячено перший роз-

* Дубровіна Любов Андріївна – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

діл посібника. Автор досить ґрунтовно розкриває витoki та сутність основних концепцій документознавства, але для подальшого викладу обирає саме концепцію, започатковану професором К. Г. Мітяєвим в Московському державному історико-архівному інституті. В історичному екскурсі розвитку документознавства в Україні він згадує про діяльність наукових інституцій у 1920–1930-х та 1960–1970-х роках, що здійснювали дослідження у сфері діловодства, і цей матеріал є інноваційним. Виклад сучасних концепцій документознавства підсумовується автором викладом його погляду на структуру цієї наукової дисципліни, що обґрунтовується у низці його наукових праць останніх років і яка суттєво відрізняється від його концепції 1990-х років. У цій структурі він виокремлює загальне документознавство, яке вивчає спільні для всіх службових документів аспекти їх наукового аналізу, а також напрями спеціального документознавства, що досліджують окремі види службових документів та класи їх документації (електронне, картографічне, науково-технічне, аудіовізуальне документознавство тощо).

Необхідною для розкриття сутності кожної наукової дисципліни є виклад її теоретичних основ. Зазначений матеріал щодо документознавства викладено у другому розділі посібника. Цілком традиційно складовими цих основ автор посібника вважає об'єкт, предмет, головні завдання, основні напрями досліджень документознавства та його зв'язки з іншими науковими дисциплінами та галузями знань. Крім того, до теоретичних засад документознавства він також долучає аналіз його поняттєвого апарату, а також характеристику такого напрямку, як історичне документознавство, в результаті досліджень якого було, на думку автора, сформульовано закономірності утворення сукупностей службових документів. Треба відзначити, що авторська концепція визначення головного об'єкта документознавства службового документа є плідною у межах цільового і читацького призначення навчального посібника.

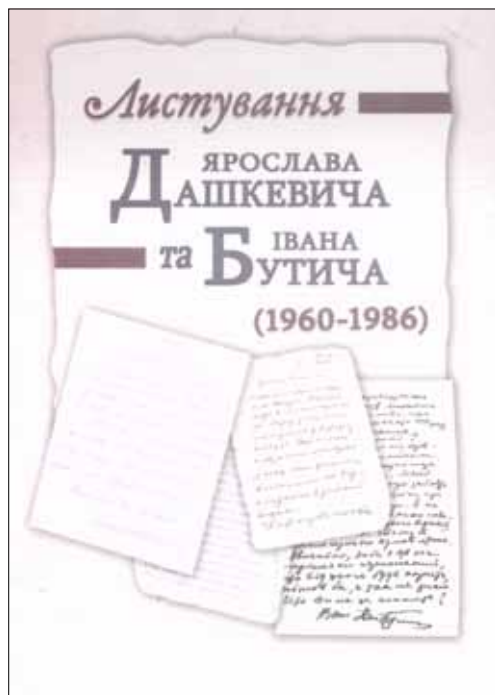
Обравши службові документи головними об'єктами загального документознавства, С. Г. Кулешов у третьому (заклучному) розділі розглядає їх функції, класифікаційні ознаки і ряди, напрями та засоби уніфікації службової документації. Невеликий за обсягом параграф присвячено електронним службовим документам. Взагалі для підрозділів посібника характерна їх диспропорція. Однак автор посібника у передмові пояснює, що деякі аспекти викладено обмежено (наприклад, параграф “Функції службових документів”) у зв'язку з наявністю цього матеріалу в інших посібниках, що наведені у списку літератури. Що ж стосується службових електронних документів, то теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з ними, на думку автора, варто викласти в окремому навчальному посібнику, зважаючи на їх важливість і багатоаспектність. Але оминати у своєму посібнику хоча б головну пробле-

матику електронних службових документів автор не міг. Крім списку літератури, посібник містить також питання для самоконтролю знань та додатки, що ілюструють практичні напрями документознавчих досліджень.

Дозволимо собі викласти зауваження щодо змістової частини посібника. Так, у посібнику наведено назву одного з основних нормативно-правових актів у сфері діловодства та архівної справи – “Перелік типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів” (сторінка 78). З такою назвою проект акта було надано для затвердження та реєстрації до Міністерства юстиції України. У той час затверджений і зареєстрований зазначеним міністерством документ має таку остаточну назву: “Перелік типових документів, що створюються **під час діяльності** органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів”. Причому у посібнику вже наведено дати і номери наказів міністерства щодо затвердження та реєстрації переліку. Така помилка є досить дивною, оскільки С. Г. Кулешов входить до складу його авторського колективу. На сторінках 62–63 посібника у складі наукових дисциплін, що пов’язані з історичним документознавством, названі дипломатика, сфрагістика, палеографія. Варто було надати сучасні визначення цих дисциплін (головні об’єкти дослідження), враховуючи пропедевтичний характер загального документознавства.

У цілому вважаємо, що навчальний посібник “Загальне документознавство” С.Г. Кулешова є корисним і необхідним для вишівської підготовки майбутніх документознавців та архівознавців.

Р. І. МЕЛЬНИК*

**ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ
ТА ІВАН БУТИЧ У
СВІТЛІ ВЗАЄМНОГО
ЛИСТУВАННЯ**

Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; Упоряд. А. Фелонюк. – Львів, 2012. – 296 с. – (Львівські історичні праці. Джерела. – Вип. 3).

Серед розмаїття писемних джерел, якими послуговується історична наука, епістолярній спадщині відводиться особли-

ве місце. Вона не лише доповнює і розширює знання про відомі події і явища, але й сприяє їх переосмисленню і кращому розумінню. Часто отримані з листів відомості дозволяють по-новому поглянути на описані в них події, точніше визначити їх історичний контекст, критично оцінити і переглянути їх наукові інтерпретації. Суб'єктивний характер поданої у листуванні інформації надає порушеним у ньому питанням людського виміру, що дає змогу визначити роль і місце адресанта у висвітлених ним подіях та його ставлення до них. Закономірно, що найбільший дослідницький інтерес викликає кореспонденція осіб, які були безпосередніми учасниками описаних у їхніх листах подій або ж відзначилися значними досягненнями і залишили після себе вагомий слід у різних сферах суспільного життя.

В українській архівістиці й історичній науці другої половини ХХ ст. до таких належать постаті Івана Бутича та Ярослава Дашкевича. Перший із них у 1954-1971 рр. очолював науково-видавничий відділ Архівного управління Ради Міністрів УРСР, займався редакційною діяльністю у Науково-інформаційному бюлетені управління (з 1965 р. – «Архіви України»), головним редактором якого був з 1958 до 1971 р. Саме на

* Мельник Ростислав Ігорович – кандидат історичних наук, завідувач сектору зберігання документів давнього періоду Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

1960-ті рр. припадає тісна співпраця редактора із середовищем львівських істориків, яскравим представником якого був Ярослав Дашкевич. У житті останнього цей період характеризується активною науковою діяльністю, результатом якої стало досконале освоєння методів і формування навичок ведення дослідницької роботи та врешті вироблення власного наукового почерку як визнаного фахівця у різних ділянках історичної науки. Знайомство із київським колегою, яке згодом переросло у тісне спілкування, було хорошою, а в багатьох випадках єдиною нагодою для Ярослава Дашкевича презентувати в періодичному органі державної архівної служби результати своїх досліджень і напрями наукових пошуків, а також брати участь у кількох видавничих проектах, до яких був причетний Іван Бутич. Результатом співпраці між вченими стали не лише ціла низка публікацій львівського історика у столичних виданнях та реалізовані спільні науково-видавничі проекти, а й багата кореспонденція науковців. У ній, окрім співпраці істориків у видавничій сфері, висвітлено й інші сторони їхньої професійної і наукової діяльності, а в окремих листах з огляду на теплі дружні стосунки їхніх авторів також їх приватного життя.

Віднедавна завдяки активним старанням львівського історика старшого наукового співробітника місцевого відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Андрія Фелонюка листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича стало доступним для усього загалу науковців та осіб, яких воно може зацікавити. Його публікація стала результатом короткотривалої (якщо взяти до уваги той факт, що з моменту смерті його авторів минуло зовсім небагато часу, а також величезний обсяг виконаної пошукової і наукової роботи, це слід віднести до беззаперечних заслуг упорядника видання), але вкрай напруженої, інтенсивної, самовідданої і копіткої праці дослідника з документами приватних архівів двох вчених. За відносно короткий період часу вдалося виявити й опрацювати 218 листів, які охоплюють 1960–1986 рр. З ними читач може ознайомитися на сторінках рецензованої книги.

Структурно праця складається з декількох частин: історичної передмови, археографічної передмови, листування Ярослава Дашкевича й Івана Бутича, коментарів, географічного та іменного покажчиків. На особливу увагу заслуговує історична передмова до опублікованих листів. З наукової точки зору вона є завершеним самодостатнім дослідженням, в якому всебічно висвітлено й ґрунтовно проаналізовано усі основні аспекти листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича. Умовно її можна поділити на дві частини. У першій, вступній, частині подано загальну характеристику кореспонденції як форми спілкування між вченими, а також результату цього спілкування, зокрема його інтенсивності, статистичних даних, географії, умов й обставин листування.

На основі аналізу кількісних показників виявлені автором листи поділено на два періоди: перший – 1960–1970 рр., а другий – 1971–1986 рр. Рубіжною датою у листуванні науковців визначено 1971 р., коли Іван Бутич змушений був змінити місце праці, залишивши посаду начальника Науково-видавничого відділу Архівного управління. З об'єктивних причин відтоді наукова співпраця істориків пішла на спад. Про це переконливо свідчать як кількість написаних ними один до одного у цей період листів, так і змістове наповнення останніх. Так, у 1960–1970 рр. Ярославом Дашкевичем було написано 143 листи, а Іваном Бутичем – 49 (разом – 192 листи). За період із 1971 до 1986 р. загальна кількість виявлених листів становить 26, з яких перу львів'янина належали 15, а киянина – 11. Як зазначає А. Фелонюк, кореспонденція перших десяти років є більш інформативною і різноплановою, а останніх шістнадцяти років – одноманітною і тематично однорідною.

За свідченням упорядника листів, спілкування між Ярославом Дашкевичем й Іваном Бутичем не обмежувалося лише епістолярним жанром. Вчені особисто зустрічалися у Києві і Львові та спілкувалися у телефонному режимі, що врешті не могло не вплинути на регулярність і змістову повноту їхньої кореспонденції. Водночас автор передмови свідомий того, що опублікований ним епістолярій не відбиває реальної картини листування двох істориків, частина якого до нас не дійшла або залишилася невиявленою у їхніх рукописних збірках через поганий стан зберігання і впорядкування, зокрема це стосується приватного архіву Івана Бутича.

У другій частині історичної передмови охарактеризовано зміст вміщених у виданні листів. На підставі джерелознавчого аналізу упорядником виокремлено дванадцять тематичних сюжетів, які більшою чи меншою мірою знайшли своє відображення у кореспонденції двох вчених: 1. Спільна науково-видавнича діяльність Ярослава Дашкевича та Івана Бутича; 2. Науково-видавничі проекти за участю Ярослава Дашкевича; 3. Нереалізовані науково-видавничі проекти Ярослава Дашкевича; 4. Неопубліковані наукові праці Ярослава Дашкевича; 5. Наукове життя Ярослава Дашкевича; 6. Науково-організаційна робота Ярослава Дашкевича в “Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР / Архівах України”; 7. Приватне життя Ярослава Дашкевича; 8. Львівське історичне середовище 1960-х рр.; 9. Організація наукових досліджень із джерелознавства й спеціальних історичних дисциплін; 10. Науково-видавничі проекти Івана Бутича; 11. Ставлення Івана Бутича до проблем на роботі; 12. Київські наукові події в оцінці Івана Бутича. У передмові відведено окреме місце висвітленню кожного з цих сюжетів. Львівський історик представлений у них більш повно й різносторонньо, що не викликає подиву з огляду на кількісне співвідношення листів (Ярослав Дашкевич – 158, Іван Бутич – 60) та тематич-

ну різноманітність й змістове наповнення його кореспонденції. Ярослав Дашкевич приділяв більше уваги листуванню із своїм київським колегою, ніж Іван Бутич, та загалом, на думку упорядника, активніше користувався епістолярним жанром як засобом наукового спілкування. Із листів дізнаємося не лише про тісну й плідну співпрацю істориків у науково-видавничій сфері, а також про інші, не менш цікаві, сторони їхньої наукової і професійної діяльності, зокрема формування власних наукових зацікавлень і пріоритетів, творчих планів і задумів, бачення перспектив і шляхів розвитку української історичної науки, спроби реагувати на актуальні наукові проблеми й виклики часу, а нерідко – несприятливі політичні й побутові обставини.

В археографічній передмові видання висвітлено засади публікації листів й особливості передачі тексту джерел, їх розташування у книзі, охарактеризовано її науково-довідковий апарат. Тексти листів передано за сучасною орфографією та пунктуацією із збереженням лексично-стилістичних особливостей мови їхніх авторів. Листи подаються у хронологічній послідовності. Кожен наступний лист є відповіддю на попередній. Усі вони мають наскрізну нумерацію. В легенді до кожного листа міститься інформація про місце зберігання автографа (приватний архів Івана Бутича чи Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича), дані про оригінальність листа і спосіб його створення. Упорядником здійснено також детальний опис усіх поштових карток і листівок.

Лише схвальних відгуків заслуговує ґрунтовний науково-довідковий апарат видання, який складається з коментарів, географічного покажчика та покажчика імен. Особливу цінність мають розгорнуті інформативно насичені коментарі, які не просто допомагають краще зрозуміти зміст опублікованих листів, але по суті виконують роль путівника по багатій на різноманітний фактаж кореспонденції істориків (охоплюють 47 сторінок та містять понад 400 позицій). У них вміщено біографічні відомості про осіб, які згадуються у листах, бібліографічні дані про різні видання, інформацію про маловідомі або не знайомі читачам події, явища та факти. У коментарях відсутні біографічні відомості лише про авторів праць, які згадуються один раз, та осіб, про яких не вдалося знайти жодної інформації (таких, щоправда, лише шість).

Підсумовуючи, можна з певністю стверджувати, що презентована праця займе гідне місце в сучасній українській історичній науці. Опубліковані у ній листи не лише висвітлюють один із важливих етапів наукової творчості двох непересічних її представників, але й слугують вагомим джерелом для вивчення непростого, а в багатьох моментах суперечливої, історичної доби, на яку припала плідна співпраця Ярослава Дашкевича та Івана Бутича.